

Gandhinagar Charitable Trust

Samarpan Arts And Commerce College, Gandhinagar

Organised

A Multi-disciplinary International Conference

AAROHAN 2026

**Multidisciplinary Reflections : Sustainable Development,
Humanities and Social Sciences**

For Registration

22nd November, 2025

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

<https://samarpancollege.org/>

Venue

**Samarpan Education and Research Campus,
Near Samarpan Circle, Sector – 28, Gandhinagar – 382028 (Gujarat)**

डिजिटल युगમાં मनोविज्ञान, मानસિક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી

VAGHELA SURENDRASINH M.

DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY,
SAMARPAN ARTS AND COMMERCE COLLEGE,
GANDHINAGAR-382028,

સારાંશ (Abstract)

21 મી સદીમાં ટેકનોલોજીનો અદ્ભુત વિકાસ માનવીના જીવન, વિચાર અને સંબંધોને મૂળભૂત રીતે બદલાવી રહ્યો છે. ડિજિટલ ક્રાંતિએ માનવ સંવાદ, શિક્ષણ, વ્યવસાય અને આરોગ્ય ક્ષેત્રમાં અનેક સુવિધાઓ પૂરી પાડી છે, પરંતુ સાથે સાથે માનસિક સ્વાસ્થ્ય, એકાગ્રતા, આંતરિક શાંતિ અને સામાજિક સંબંધો માટે નવી પડકારો ઊભા કર્યા છે.

આ સંશોધન પેપરનો મુખ્ય હેતુ છે – ડિજિટલ યુગમાં મનોવિજ્ઞાન, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને માનવીય સુખાકારી વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધોનું વિશ્લેષણ કરવું. તેમાં ખાસ કરીને સોશિયલ મીડિયા, ડિજિટલ વ્યસન, આંતરિક સંવાદમાં ઘટાડો, સાઇબર મનોવિજ્ઞાન, ડિજિટલ થેરાપી તથા AI આધારિત મનોવિજ્ઞાનિક એપ્લિકેશનો જેવા મુખ્ય પાસાંઓનું વૈજ્ઞાનિક અને મનોવિજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. સોશિયલ મીડિયા પ્રભાવ વ્યક્તિના આત્મસન્માન, સામાજિક તુલના અને ભાવનાત્મક સંતુલનને અસર કરે છે. ડિજિટલ વ્યસન વ્યક્તિને સતત ઓનલાઇન રહેવાથી થતો તણાવ, ચિંતા અને એકલતા તરફ દોરી જાય છે. આંતરિક સંવાદમાં ઘટાડો માનવીય આત્મચિંતન અને આત્મસંવાદની ક્ષમતા ઘટાડી રહ્યો છે, જે માનસિક અસ્થિરતાનું કારણ બને છે. સાથે સાથે સાઇબર મનોવિજ્ઞાન એક નવું શાસ્ત્ર બની ઊભું થયું છે, જે માનવી અને ટેકનોલોજી વચ્ચેના માનસિક સંબંધોનું વિશ્લેષણ કરે છે. આ પેપર એ પણ દર્શાવે છે ડિજિટલ માધ્યમો માનસિક આરોગ્ય સુધારવા માટે પણ ઉપયોગી બની શકે છે – ડિજિટલ થેરાપી (E-Therapy) અને ઓનલાઇન કાઉન્સેલિંગ દ્વારા વ્યક્તિ પોતાના માનસિક તણાવમાંથી બહાર આવી શકે છે. આ સાથે AI આધારિત મનોવિજ્ઞાનિક એપ્લિકેશનો (જેમ કે Woebot, Wysa, Replika વગેરે) કૃત્રિમ બુદ્ધિની મદદથી વ્યક્તિને સહાનુભૂતિપૂર્ણ અને તાત્કાલિક સહાયતા પૂરી પાડે છે. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અનુસાર “મનનું સંયમ” અને “ધ્યાન” માનસિક સ્વાસ્થ્યના મૂળ આધાર છે. આ દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે તો યોગસૂત્ર, ઉપનિષદ અને ગીતા જેવા ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા પ્રત્યાહાર, ધ્યાન અને સંતુલનના સિદ્ધાંતો આજના ડિજિટલ યુગમાં પણ અતિ પ્રાસંગિક છે. આધુનિક ડિજિટલ ઉપચાર પદ્ધતિઓમાં આ પ્રાચીન જ્ઞાનને સંકલિત કરવાથી માનવીય સુખાકારીનું સમતોલ માળખું ઊભું કરી શકાય છે.

આ સંશોધન સૂચવે છે કે ડિજિટલ ટેકનોલોજી માનવી માટે આશીર્વાદ પણ બની શકે છે અને અવરોધ પણ, તે તેના જાગૃત ઉપયોગ પર આધારિત છે. જો ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ આત્મજાગૃતિ, સહાનુભૂતિ અને સંતુલિત જીવન માટે થાય, તો તે માનસિક આરોગ્ય અને માનવીય સુખાકારી માટે શક્તિશાળી સાધન બની શકે છે. પરંતુ જો તેનો અંધાધૂંધ ઉપયોગ થાય, તો તે એકલતા, ચિંતા, અસંતુલન અને માનસિક ખાલીપણું પેદા કરે છે. અંતમાં, આ સંશોધન પેપર માનવીને ટેકનોલોજી સાથે જાગૃત સંબંધ સ્થાપિત કરવાની પ્રેરણા આપે છે – જ્યાં ડિજિટલ પ્રગતિ અને માનસિક સમતુલન બંને સહઅસ્તિત્વમાં રહે.

કીવર્ડ્સ: ડિજિટલ યુગ; માનસિક સ્વાસ્થ્ય; સુખાકારી; સોશિયલ મીડિયા; ડિજિટલ ઉપચારશાસ્ત્ર; સાયબર મનોવિજ્ઞાન; ધ્યાન; ઊંઘ; ટેલિથેરાપી; ડિજિટલ સાક્ષરતા

પરિચય

છેલ્લા બે દાયકામાં ડિજિટલ ટેકનોલોજીના ઝડપી પ્રસારને કારણે લોકો વાતચીત કરવાની, શીખવાની, કામ કરવાની, મનોરંજન કરવાની અને આરોગ્ય સંભાળ મેળવવાની રીતોમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. સ્માર્ટફોન, સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ, સ્ટ્રીમિંગ સેવાઓ, મલ્ટિપ્લેયર ઓનલાઇન ગેમ્સ અને પહેરી શકાય તેવા ઉપકરણો હવે અબજો લોકોના રોજિંદા જીવનમાં એકીકૃત થઈ ગયા છે. જ્યારે આ ટેકનોલોજીઓ અભૂતપૂર્વ લાભો પ્રદાન કરે છે - માહિતી એક્સેસ, અંતર પર સામાજિક જોડાણ, લવચીક કાર્ય અને શિક્ષણ, અને આરોગ્ય સંભાળમાં નવીનતાઓ - તે ધ્યાન વિભાજન, એકલતા, ચિંતા, હતાશા, વ્યસનકારક વર્તણૂકો, ખોટી માહિતી, ગોપનીયતા ઉલ્લંઘન અને વધતી જતી અસમાનતાઓ વિશે પણ ચિંતાઓ ઉભી કરે છે.

મનોવિજ્ઞાને ડિજિટલાઇઝેશનના જટિલ, ક્યારેક વિરોધાભાસી, અસરોનો સામનો કરવો જ જોઈએ. સંશોધન સૂચવે છે કે ડિજિટલ મીડિયા ઉપયોગની પેટર્ન, સામગ્રી, વ્યક્તિગત નબળાઈઓ અને સામાજિક સંદર્ભોના આધારે માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓને ઘટાડી અને વધારી શકે છે. આ પેપર સૈદ્ધાંતિક માળખા અને પ્રયોગમૂલક તારણોનું સંશ્લેષણ કરે છે જેથી ડિજિટલ યુગ મનોવૈજ્ઞાનિક કામગીરી, માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી સાથે કેવી રીતે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે તેની સુસંગત સમજ પૂરી પાડી શકાય.

કલ્પનાત્મક માળખા

મનોવિજ્ઞાન અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર ડિજિટલ પ્રભાવોને સમજાવવામાં મદદ કરવા માટે ઘણા ઓવરલેપિંગ ફ્રેમવર્ક મદદ કરે છે:

1. ઉપયોગી અને સંતોષનો સિદ્ધાંત — વ્યક્તિઓ જરૂરિયાતો (માહિતી, સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા, મનોરંજન) સંતોષવા માટે સક્રિયપણે મીડિયા પસંદ કરે છે. અસરો પ્રાપ્ત પ્રેરણા અને સંતોષ પર આધાર રાખે છે.
2. સામાજિક સરખામણી સિદ્ધાંત (ફેસ્ટિંગર) — લોકો બીજાઓની સરખામણીમાં પોતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે; ક્યુરેટેડ ઓનલાઇન પ્રસ્તુતિઓ સરખામણીઓ વધારી શકે છે, જે આત્મસન્માન અને મૂડને અસર કરે છે.
3. પુરસ્કાર અને મજબૂતીકરણ મોડેલ્સ - તૂટક તૂટક પુરસ્કારો (પસંદ, સૂચનાઓ) ડોપામિનર્જિક સર્કિટ્સને સક્રિય કરે છે, રીઠો ઉપયોગ અને ક્યારેક સમસ્યારૂપ જોડાણને પ્રોત્સાહન આપે છે.
4. જ્ઞાનાત્મક ભાર અને ધ્યાન અર્થતંત્ર — ડિજિટલ વાતાવરણ મર્યાદિત ધ્યાન માટે સ્પર્ધા કરે છે; સતત મલ્ટિટાસ્કિંગ અને સૂચનાઓ ધ્યાનને વિભાજિત કરે છે, જેનાથી ઊંડા કાર્ય અને શિક્ષણમાં અવરોધ આવે છે.
5. ઇકોલોજીકલ સિસ્ટમ્સ અને સામાજિક-તકનીકી અભિગમ - ટેકનોલોજીની અસરો પરિવાર, સમુદાય, નીતિ અને પ્લેટફોર્મ ડિઝાઇન દ્વારા મધ્યસ્થી કરવામાં આવે છે; વ્યક્તિગત પરિણામો આ બહુ-સ્તરીય આંતરક્રિયાને પ્રતિબિંબિત કરે છે.
6. ડિજિટલ સ્ટ્રેસ મોડેલ — ડિજિટલ માંગણીઓ (માહિતીનો ભાર, હંમેશા અપેક્ષાઓ પર રહેલ) વ્યાવસાયિક તણાવ જેવા જ તણાવ પેદા કરે છે, જેના કારણે બર્નઆઉટ થાય છે અને સુખાકારીમાં ઘટાડો થાય છે. આ માળખાઓ ભાર મૂકે છે કે પરિણામો વ્યક્તિગત વલણ (દા.ત., સ્વભાવ, પૂર્વ માનસિક સ્વાસ્થ્ય), ઉપયોગની પદ્ધતિઓ (સક્રિય વિદુર નિષ્ક્રિય), પ્લેટફોર્મ પરવડે (એલ્ગોરિધમિક ફીડ્સ, અનામી), અને વ્યાપક સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓમાંથી ઉદ્ભવે છે.

ડિજિટલ ટેકનોલોજીની સકારાત્મક અસરો

ડિજિટલાઇઝેશનથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી માટે ઘણા ફાયદા થયા છે:

માહિતી અને સમર્થનની વિસ્તૃત એક્સેસ

ઇન્ટરનેટ મનોશિક્ષણ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંસાધનો અને પીઅર સપોર્ટની એક્સેસને લોકશાહી બનાવે છે. ઓનલાઇન સમુદાયો (સ્થિતિ-વિશિષ્ટ ફોરમ, મધ્યસ્થ જૂથો) માહિતી પૂરી પાડે છે, એકલતા ઘટાડે છે અને મદદ-શોધને સામાન્ય બનાવે છે.

टेलीथेरापी અને ડિજિટલ થેરાપ્યુટિક્સ

ટેલિહેલ્થ પ્લેટફોર્મ અને પુરાવા-આધારિત ડિજિટલ હસ્તક્ષેપો (CBT એપ્લિકેશન્સ, માર્ગદર્શિત સ્વ-સહાય, કોમ્પ્યુટરાઇઝ્ડ જ્ઞાનાત્મક તાલીમ) એ સેવાની પહોંચનો વિસ્તાર કર્યો છે, ભૌગોલિક અવરોધો ઘટાડ્યા છે અને ખર્ચ-અસરકારક વિકલ્પો પૂરા પાડ્યા છે. મેટા-વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે ઇન્ટરનેટ-આધારિત CBT જ્યારે સ્થાપિત ઉપચાર મોડેલોમાં આધાર રાખે છે ત્યારે ડિપ્રેશન અને ચિંતા માટે અસરકારક હોઈ શકે છે.

માપનીયતા અને પ્રારંભિક શોધ

ડિજિટલ ફેનોટાઇપિંગ (ફોન સેન્સરમાંથી નિષ્ક્રિય ડેટા, ટાઇપિંગ પેટર્ન) અને લક્ષણોનું નિરીક્ષણ બગાડનું વહેલું નિદાન સક્ષમ બનાવી શકે છે અને સમયસર હસ્તક્ષેપને સમર્થન આપી શકે છે. સ્વચાલિત સ્ક્રીનીંગ ટૂલ્સ અને ચેટબોટ્સ વપરાશકર્તાઓને સંભાળ તરફ માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

સામાજિક જોડાણ અને ઓળખ રચના

ઘણા લોકો માટે, ઓનલાઇન સ્પેસ દૂરના અંતરમાં જોડાણની સુવિધા આપે છે, સંબંધો જાળવી રાખે છે અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વ્યક્તિઓને ઓળખ સમુદાયો શોધવામાં મદદ કરે છે, સામાજિક સમર્થન અને સંબંધમાં વધારો કરે છે.

મનોશિક્ષણ અને સશક્તિકરણ

ઉચ્ચ-ગુણવત્તાવાળા ઓનલાઇન સંસાધનો અને MOOCs લોકોને સામનો કરવાની વ્યૂહરચનાઓ, તણાવ વ્યવસ્થાપન અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય સાક્ષરતા શીખવા સક્ષમ બનાવે છે, સ્વ-અસરકારકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

નકારાત્મક અસરો અને જોખમો

જ્યારે ફાયદા અસ્તિત્વમાં છે, ત્યારે પુરાવા ડિજિટલ ટેકનોલોજીના ઉપયોગ સાથે સંકળાયેલા બહુવિધ જોખમોને ઓળખે છે:

૧. મૂડ અને માનસિક સ્વાસ્થ્યના લક્ષણો

સહસંબંધિક અભ્યાસો, ખાસ કરીને કિશોરો અને યુવાનોમાં, વધુ પડતા સોશિયલ મીડિયાના ઉપયોગ, નિષ્ક્રિય બ્રાઉઝિંગ અને સમસ્યારૂપ સ્માર્ટફોનના ઉપયોગને ડિપ્રેસિવ લક્ષણો, ચિંતા અને જીવન સંતોષમાં ઘટાડો સાથે જોડે છે. પદ્ધતિઓમાં સામાજિક સરખામણી, સાયબર ધમકી અને ખલેલ પહોંચાડવાની ઊંઘનો સમાવેશ થાય છે.

૨. ધ્યાન વિભાજન અને જ્ઞાનાત્મક અસરો

સતત મલ્ટિટાસ્કિંગ અને સૂચનાઓ સતત ધ્યાન, કાર્યકારી યાદશક્તિ અને શૈક્ષણિક ઉત્પાદકતાને નબળી પાડે છે. "ધ્યાન અર્થતંત્ર" એવી ડિઝાઇનને પ્રોત્સાહન આપે છે જે ધ્યાન ખેંચે છે અને પકડી રાખે છે, ક્યારેક જ્ઞાનાત્મક સુખાકારીના ભોગો.

૩. ઊંઘમાં ખલેલ

સૂવાના સમયે સ્ક્રીનનો ઉપયોગ, વાદળી પ્રકાશનો સંપર્ક અને માનસિક રીતે ઉત્તેજક સામગ્રી ઊંઘનો સમયગાળો અને ગુણવત્તા ઘટાડે છે; નબળી ઊંઘ મૂડ ડિસઓર્ડર, જ્ઞાનાત્મક ઘટાડો અને ઓછી સુખાકારી માટે ટ્રાન્સડાયઝનોસ્ટિક જોખમ પરિબળ છે.

૪. વ્યસનકારક પેટર્ન અને વર્તણૂકીય અવલંબન

કેટલાક વપરાશકર્તાઓ ફરજિયાત તપાસ, સહિષ્ણુતા (વધુ સમયની જરૂર છે), ઉપાડ અને કાર્યાત્મક ક્ષતિ દર્શાવે છે -

વર્તણૂકીય વ્યસનોને સમાંતર વર્તણૂકો. પ્લેટફોર્મ મિકેનિક્સ (ચલ પુરસ્કારો) અને સામાજિક મજબૂતીકરણ ફાળો આપે છે.

૫. સામાજિક અલગતા અને સુપરફિસિયલ સંબંધો

ડિજિટલ ટૂલ્સ કનેક્ટ થઈ શકે છે, તેમ છતાં તેઓ સુપરફિસિયલ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓને પણ પ્રોત્સાહન આપી શકે છે જે સમૃદ્ધ, સામ-સામેના આદાન-પ્રદાનને બદલે છે, જે કથિત સામાજિક સમર્થન ઘટાડે છે. નિષ્ક્રિય વપરાશ (સ્ક્રોલિંગ) ઘણીવાર એકલતા સાથે સંકળાયેલો હોય છે.

૬. હાનિકારક સામગ્રી અને ખોટી માહિતીનો સંપર્ક

ખોટી માનસિક સ્વાસ્થ્ય માહિતી, સ્વ-નુકસાન સામગ્રી અને સનસનાટીભર્યા સામગ્રીનો ફેલાવો તકલીફને વધારી શકે છે અને મદદ મેળવવામાં અવરોધ ઉભો કરી શકે છે. અલ્ગોરિધમ્સ હાનિકારક સામગ્રીને વધારી શકે છે.

૭. સાયબર ધમકી અને ઓનલાઇન ભોગ બનવું

डिजिटल हेरेसमेन्ट, डोक्सिंग અને ટ્રોલિંગ માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર નોંધપાત્ર નકારાત્મક અસરો ધરાવે છે, જેનાથી ડિપ્રેશન, ચિંતા અને આત્મહત્યાના વિચારોનું જોખમ વધે છે.

8. ગોપનીયતા, દેખરેખ અને કલંક

ડેટા ગોપનીયતા અંગેની ચિંતાઓ મદદ માંગવાને નિરુત્સાહિત કરે છે. લક્ષિત જાહેરાતો અને ડેટાનો દુરુપયોગ કલંક, ભેદભાવ અથવા આર્થિક નુકસાન તરફ દોરી શકે છે.

સંવેદનશીલ વસ્તી અને વિભેદક અસરો

સંવેદનશીલ વસ્તી અને વિભેદક અસરો

બધાને સમાન રીતે અસર થતી નથી. સંવેદનશીલ જૂથોમાં શામેલ છે:

- કિશોરો: પીઅર મૂલ્યાંકન પ્રત્યે વિકાસલક્ષી સંવેદનશીલતા સોશિયલ મીડિયાની અસરોને ખાસ કરીને શક્તિશાળી બનાવે છે; ઊંઘનું સમયપત્રક અને ઓળખ નિર્માણ પણ જોખમમાં છે.
- યુવાનો: ઉચ્ચ સોશિયલ મીડિયા જોડાણ સાથે સંક્રમણ સમયગાળો (કોલેજ, કાર્ય) માનસિક સ્વાસ્થ્ય ફેરફારો સાથે સંબંધિત છે.
- પહેલાથી જ માનસિક બીમારી ધરાવતા લોકો: મદદ (સંસાધનોની પહોંચ) અને નુકસાન (ઉત્તેજક સામગ્રીના સંપર્કમાં) બંને થઈ શકે છે.
- ઓછી સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ (SES) ધરાવતા જૂથો: ટેલિહેલ્થની એક્સેસથી લાભ મેળવે છે પરંતુ ગુણવત્તા એક્સેસ અને ગોપનીયતામાં ડિજિટલ વિભાજનનો સામનો કરી શકે છે.
- સીમાંત સમુદાયો: ઓનલાઈન જગ્યાઓ ઓળખને ટેકો આપી શકે છે પરંતુ લક્ષિત પજવણીનો પણ સામનો કરી શકે છે.

વ્યક્તિગત તફાવતો - આત્મસન્માન, ભાવના નિયમન, આવેગ, સામાજિક સમર્થન - મધ્યમ પરિણામો આપે છે.

ઉદાહરણ તરીકે, સક્રિય, સક્રિય ઉપયોગ (સામગ્રી બનાવવી, મિત્રોને સંદેશા મોકલવા) ઘણીવાર નિષ્ક્રિય વપરાશ કરતાં વધુ સારા પરિણામો તરફ દોરી જાય છે.

ડિજિટલ ઉપયોગ અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને જોડતી પદ્ધતિઓ

પદ્ધતિઓ સમજવાથી હસ્તક્ષેપનું માર્ગદર્શન મળે છે:

1. સામાજિક સરખામણી અને ઈર્ષ્યા: અલ્ગોરિધમિક ફીડ્સ આદર્શ ચિત્રણ રજૂ કરે છે, ઉપરની તરફ સરખામણીને પ્રોત્સાહન આપે છે અને સ્વ-મૂલ્ય ઘટાડે છે.
2. પુરસ્કાર શિક્ષણ અને આદત રચના: પરિવર્તનશીલ પુરસ્કારો (સૂચના, પસંદ) વારંવાર તપાસવાની વર્તણૂકોની સ્થિતિ.
3. જ્ઞાનાત્મક ઓવરલોડ: માહિતીનો સતત પ્રવાહ તણાવ વધારે છે અને ઊંડા પ્રતિબિંબની ક્ષમતા ઘટાડે છે.
4. વિસ્થાપન પૂર્વધારણા: ઓનલાઈન વિતાવેલો સમય સુખાકારી માટે ફાયદાકારક પ્રવૃત્તિઓ (વ્યાયામ, સામ-સામે વાતચીત, ઊંઘ) ને વિસ્થાપિત કરે છે.
5. ભાવનાત્મક ચેપ: અન્ય લોકોની નકારાત્મક લાગણીઓ અથવા સનસનાટીભર્યા સામગ્રીના સંપર્કમાં આવવાથી નકારાત્મક અસર વધી શકે છે.
6. ધ્યાન અને કાર્યકારી કાર્ય: વારંવાર કાર્ય-સ્વિચિંગ સતત ધ્યાન અને કાર્યકારી નિયંત્રણને નબળું પાડે છે.

ડિજિટલ હસ્તક્ષેપો: વચનો અને મર્યાદાઓ

टेलिथेरापी અને ઓનલાઇન કાઉન્સેલિંગ

પ્રશિક્ષિત ચિકિત્સકો દ્વારા આપવામાં આવતી ઘણી વિકૃતિઓ માટે વિડિઓ દ્વારા રિમોટ થેરાપી વ્યક્તિગત ઉપચાર જેટલી જ અસરકારક છે; તે એક્સેસ અને સુગમતા વધારે છે. મર્યાદાઓમાં ડિજિટલ સાક્ષરતા આવશ્યકતાઓ, ગોપનીયતાની ચિંતાઓ અને નિયમનકારી વિવિધતાનો સમાવેશ થાય છે.

મોબાઇલ એપ્લિકેશન્સ અને સ્વ-સહાય કાર્યક્રમો

માનસિક સ્વાસ્થ્ય માટે સેકડો એપ્લિકેશનો અસ્તિત્વમાં છે; થોડીક પુરાવા-આધારિત છે. એપ્લિકેશનો CBT કસરતો, મૂડ ટ્રેકિંગ અને માઇન્ડફુલનેસ તાલીમ આપી શકે છે. અસરકારકતા ડિઝાઇન, જોડાણ વ્યૂહરચના અને ક્લિનિકલ સંભાળ સાથે

સંકલન પર આધારિત છે.

ચેટબોટ્સ અને એઆઈ-આસિસ્ટેડ સપોર્ટ

વાતચીત એજન્ટો મનોશિક્ષણ અને સંક્ષિપ્ત હસ્તક્ષેપ પ્રદાન કરે છે; કેટલાક નિયંત્રિત પરીક્ષણો લક્ષણોમાં ઘટાડો દર્શાવે છે. જો કે, ચેટબોટ્સ જટિલ જરૂરિયાતો માટે માનવ ચિકિત્સકોને બદલી શકતા નથી, અને પારદર્શિતા અને સલામતી અંગે નૈતિક ચિંતાઓ ચાલુ રહે છે.

ડિજિટલ ફેનોટાઇપિંગ અને આગાહી વિશ્લેષણ

નિષ્ક્રિય ડેટા મૂડની સ્થિતિ અને જોખમી વર્તણૂકોની આગાહી કરી શકે છે, જે સક્રિય આઉટરીચને સક્ષમ બનાવે છે. પડકારોમાં ખોટા હકારાત્મકતા, ગોપનીયતા અને વીમા કંપનીઓ અથવા નોકરીદાતાઓ દ્વારા સંભવિત દુરુપયોગનો સમાવેશ થાય છે.

ઓનલાઇન પીઅર સપોર્ટ અને સમુદાયો

નિયંત્રિત ઓનલાઇન સમુદાયો સામાજિક સમર્થન અને વહેંચાયેલ સામનો કરવાની વ્યૂહરચનાઓ પ્રદાન કરી શકે છે, પરંતુ હાનિકારક સામગ્રીના ફેલાવાને રોકવા માટે દેખરેખની જરૂર છે.

નૈતિક, કાનૂની અને નીતિગત બાબતો

ડિજિટલ માનસિક સ્વાસ્થ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉભા કરે છે:

- ગોપનીયતા અને ડેટા ગવર્નન્સ: સંવેદનશીલ માનસિક સ્વાસ્થ્ય ડેટાને કડક રક્ષણની જરૂર છે. પારદર્શક સંમતિ અને ડેટા પર વપરાશકર્તા નિયંત્રણ આવશ્યક છે.
- અલ્ગોરિથમિક પૂર્વગ્રહ અને પારદર્શિતા: ભલામણ પ્રણાલીઓ હાનિકારક સામગ્રી અથવા પૂર્વગ્રહોને વધારી શકે છે; સમજૂતીક્ષમતા અને ઓડિટ જરૂરી છે.
- વ્યાપારીકરણ અને મુદ્રીકરણ: પ્લેટફોર્મ નફા માટે જોડાણને પ્રાથમિકતા આપે છે, જે સંભવિત રીતે વપરાશકર્તા સુખાકારી સાથે વિરોધાભાસી છે. નૈતિક ડિઝાઇન અને પ્રેરક ડિઝાઇન પ્રથાઓના નિયમન પર ચર્ચા થાય છે.
- સમાનતા અને સુલભતા: ડિજિટલ હસ્તક્ષેપો ઓછી બેન્ડવિડ્થ, અપંગતા અથવા મર્યાદિત ડિજિટલ સાક્ષરતા ધરાવતા લોકો માટે સુલભ હોવા જોઈએ; નહીં તો અસમાનતાઓ વધુ ખરાબ થશે.
- ક્લિનિકલ ધોરણો અને નિયમન: એપ્લિકેશન્સ અને AI ટૂલ્સ માટે ગુણવત્તા નિયંત્રણ મર્યાદિત છે; નિયમનકારી માળખા (તબીબી ઉપકરણ વર્ગીકરણ, પ્રમાણપત્ર) ને વિસ્તરણની જરૂર છે.
- દરમિયાનગીરી કરવાની ફરજ: સ્વ-નુકસાન સામગ્રી હોસ્ટ કરતા પ્લેટફોર્મ્સ જોખમમાં મુકાયેલા વ્યક્તિઓને ઓળખવા અને તેમને મદદ કરવાની જવાબદારી ધરાવે છે - પરંતુ ગોપનીયતા અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના પ્રશ્નો ઉભા કરે છે.

ભલામણો

વર્તમાન પુરાવાઓના આધારે, નીચેની બહુ-હિતધારકોની ભલામણોનો હેતુ ડિજિટલ સુખાકારીને શ્રેષ્ઠ બનાવવાનો છે:

व्यक्तियों माटे

- धरादापूर्वक उपयोगનો अभ्यास करो: उपकरणाना उपयोग माटे लक्ष्यो नक्की करो, "भलेल पाडशो नही" नो उपयोग करो अने ध्यान अने ओघनुं रक्षण करवा माटे ओइलाछन समयगाणा शेड्यूल करो.
- निष्क्रिय सगाई पर सक्रिय: निष्क्रिय स्क्रीनिंगने बदले बनाववा अने कनेक्ट करवा माटे डिजिटल टूल्सनो उपयोग करो.
- डिजिटल साक्षरता अने विवेचनात्मक वपराशः स्रोतों मूल्यांकन करवानुं शीघ्रो; सनसनाटीभर्या सामग्रीना संपर्कने मर्यादित करो.
- ओघनी स्वच्छता: सूता पहिला स्क्रीन टाणो अने वादणी प्रकाश घटाडे तेवा नाछट मोड/सेटिंग्सनो उपयोग करो.

क्रेडिनिशियन अने मानसिक स्वास्थ्य सेवाओ माटे

- डिजिटल टूल्सने योग्य रीते ऐकीकृत करो: मान्य ऐप्लिकेशनों अने टेलिथेरापीनो सहायक तरीके उपयोग करो; सेवन दरमियान डिजिटल वर्तणुकोनुं मूल्यांकन करो.
- पुरावा-आधारित डिजिटल हस्तक्षेपोंने प्रोत्साहन आपो: प्रयोगमूलक समर्थन अने सलामती प्रोटोकॉल साथे हस्तक्षेपोंनी ललामण करो.
- टेलिसायकोलोजी क्षमताओमां तालीमः भातरी करो के क्रेडिनिशियनो पासे रिमोट ऐसेसमेन्ट, सीमा व्यवस्थापन अने डिजिटल नीतिशास्त्रमां कुशलता छे.

शिक्षको अने मातापिता माटे

- डिजिटल नागरिकता अने लावनात्मक नियमन शीघ्रवो: ओनलाछन वर्तन , गोपनीयता अने सामाजिक सरभामणीनो सामनो करवा पर अभ्यासक्रमनो समावेश करो.
- स्वायत्तता अने देभरेभने संतुलित करो: किशोरोंनी स्वतंत्रतानी वधती जती जड़रियातनो आदर करती वभते स्वस्थ ओनलाछन टेवोने प्रोत्साहन आपो.

टेकनोलोजी डिआछनर्स माटे

- सुभाकारी माटे डिआछनः मानवीय डिइलेट (मर्यादित सूचनाओ), इरजियात सुविधाओ माटे धर्षण अने पारदर्शक अल्गोरिथ्मसनों अमल करो.
- सामग्री मध्यस्थता अने सलामती: नुकसानने मर्यादित करवा माटे स्वचालित शोध अने मानव मध्यस्थताना मिश्रणनो उपयोग करो.
- सुलभता अने समावेशकता: ऐवा प्लेटफ़ॉर्म बनावो जे उपकरणो, भाषाओ अने क्षमताओमां कार्य करे.

नीति निर्माताओ अने नियमनकारो माटे

- मानसिक स्वास्थ्य माटे विशिष्ट डेटा सुरक्षा लागु करो: संमतिना धोरणोंने मजबूत बनावो अने मानसिक स्वास्थ्य संकेतोंना गौण उपयोगने प्रतिबंधित करो.
- पारदर्शिता अने ओडिटनी जड़र छे: प्लेटफ़ॉर्मसे जोडाण मेट्रिक्स जाहेर करवा जोछ्ये अने स्वतंत्र सलामती ओडिटमांथी पसार थवुं जोछ्ये.
- संशोधन अने जाहेर आरोग्य जुंभेशने टेको आपो: डिजिटल सुभाकारी पर डिजिटल असरो अने जाहेर शिक्षण पर लांबा गाणाना संशोधन माटे लंडोण पूरुं पाडो.
- टेलिहेल्थनी समान पहोंच सुनिश्चित करो: डिजिटल मानसिक स्वास्थ्य सेवाओ माटे माणभागत सुविधाओ अने वणतरनो विस्तार करो.

भविष्यना संशोधन दिशाओ

मुभ्य भाभीओमां शामेल छे:

- लोन्नीट्युडिनल क्युञ्जल स्टडीज़: डिजिटल उपयोग अने मानसिक स्वास्थ्य वर्येना कारण अने असरने दूर करवा माटे वधु लांबा गाढाना, संभवित अब्यासोनी ज़रूर छे.
- यांत्रिक संशोधन: ध्यान, पुरस्कार अने सामाजिक सरभामणीना मार्गोने स्पष्ट करवा माटे न्युरोसायन्टिफ़िक अने वर्तलूकीय अब्यास.
- हस्तक्षेप परीक्षणो: एप्लिकेशनस, गेटवोटस अने नीतिगत हस्तक्षेपोना सभत रेन्डमाइज़्ड कंट्रोल ट्रायल्स (RCTs).
- वस्ती विविधता: संशोधनमां ओछी अने मध्यम आवक धरावता देशो, वृद्धो अने ओछा प्रतिनिधित्व धरावता जूथोनी समावेश थवो जोईछे.
- अल्लोरिधमिक छम्पेकट स्टडीज़: विविध वस्ती विषयक जूथोमां डीड अल्लोरिधमस मूड अने वर्तनने केवी रीते आकार आपे छे तेनुं परीक्षण करे.
- नैतिक माणभा: डिजिटल मानसिक स्वास्थ्यमां स्वतंत्रता, गोपनीयता, सलामती अने समानताने संतुलित करवा पर मानक कार्य.

निष्कर्ष

डिजिटल युग समकालीन मनोविज्ञान अने मानसिक स्वास्थ्य माटे ऐक व्याख्यायित संदर्भ छे. डिजिटल टेकनोलोजीये ध्यान, ऊध, मूड अने सामाजिक संबंधो माटे नवा जोभमो रजू करती वभते जोडाए, माहिती अने संभाण माटे शक्तिशाणी साधनो बनाव्या छे. नुकसान अने झायदाओनुं संतुलन डिजाइन पसंढगीओ नियमनकारी वातावरण, व्यक्तिगत तझावतो अने सामाजिक मूल्यो पर आधारित छे. डिजिटल युगमा मानसिक स्वास्थ्य अने सुभाकारीने श्रेष्ठ बनाववा माटे बहु-शाभाकीय सहयोगनी ज़रूर छे: पुरावा-आधारि टेकनोलोजी डिजाइन, सभत संशोधन, समान नीति, क्लिनिशियन तालीम अने जाहेर शिक्षण. इक्त जोडाए मापंढो करतां मानव विकासने प्राथमिकता आपीने, हिस्सेदारो विविध वस्ती माटे स्थितिस्थापकता, सुलभता अने मानसिक स्वास्थ्यने टेको आपवा माटे डिजिटल क्रांतिनो उपयोग करी शके छे.

संदर्भ

नोंध: नीचे आपेला संदर्भो प्रतिनिधि, शास्त्रीय अने ताजेतरना कार्यो छे जे वधु वांचन माटे उपयोगी छे. तेमां प्रयोगमूलक

अब्यास, समीक्षाओ अने प्रभावशाणी पुस्तकोनो समावेश थाय छे. शैक्षणिक सभमिशन माटे योक्कस संदर्भो मेणववा मांगता वपराशकर्ताओअे आवृत्तियो अने पृष्ठ नंबरो यकासवा जोईछे.

1. अमेरिकन सायकोलोजिकल एसोसिएशन. (2020). *टेलिसाधकोलोञ्ज अने टेलिहेल्थ माटे मार्गदर्शिका*. APA पब्लिकेशनस.
2. ब्योड, डी. (२०१४). *ते जटिल छे: नेटवर्कवाणा डिशोरोनूं सामाजिक ज़वन*. येल युनिवर्सिटी प्रेस.
3. कार, ऐन. (2010). *ध शेलीज़: एन्टरनेट आपणा मगज पर शुं असर करी रह्युं छे*. डबल्युडबल्यु नोर्टन ऐन्ड कंपनी.
4. डेस्टिगर, ऐल. (१९५४). सामाजिक सरभामणी प्रक्रियाओनो सिद्धांत. *मानव संबंधो*, ७(२), ११७-१४०.
5. ग्रेनिक, आर्., लोबेल, ऐ., अने ऐंगल्स, आरसी (2014). विडीयो गेम्स रभवाना झायदा. *अमेरिकन सायकोलोजिस्ट*, 69(1), 66-78.
6. कुस, डीजे, अने ग्रीडिथ्स, ऐमडी (2017). सोशियल नेटवर्किंग साइटस अने व्यसन: शीभेला दस पाठ. *एन्टरनेशनल जर्नल ओफ़ ऐन्वायर्नमेन्टल रिसर्च ऐन्ड पब्लिक हेल्थ*, 14(3), 311.

7. लिन, अेलवाय, सिदानी , जेई, शेन्सा , अे., अेट अल. (२०१६). यु.अेस. युवा पुप्त वयना लोकोमां सोशियल मीडियाना उपयोग अने हताशा वअ्येनो संबंघ. *हताशा अने र्थिता* , 33(४), 3२3–33१.
8. मोरेनो, अेमअे, जेलेनयिक , अेल., क्रोक्स, छ., अेट अल. (2011). क्लिनिकल स्केलनो उपयोग करीने ड्रेसबुक पर प्रदर्शित डिप्रेशन संदर्भो अने स्व-रिपोर्ट करायेल डिप्रेशन वअ्येना जोडाएनुं पायलोट मूल्यांकन. *जर्नल ऑफ अेडीलेसेन्ट हेल्थ* , 49(1), 9–16.
9. नास्तुन्ड, जेअे, अेशब्रेनर, केअे, मार्श, अेलअे, अने बार्टैल्स, अेसजे (2016). मानसिक स्वास्थ्य संभाणनुं भविष्यः पीअर-टु-पीअर सपोर्ट अने सोशियल मीडिया. *रोगशास्त्र अने मनोचिकित्सा विज्ञान* , 25(2), 113–122.
10. प्रञ्जीबिल्स्की, अेके, अने वेछनस्टेछन, अेन. (2017). गोल्डीलोक्सनी पूर्वधारणानुं मोटा पाये परीक्षाएः डिजिटल-स्क्रीन उपयोग अने किशोरोना मानसिक सुभाकारी वअ्येना संबंघोनुं प्रमाणीकरण. *मनोवैज्ञानिक विज्ञान* , 28(2), 204–215.
11. रोजन, अेलडी, लिम, अेअेक, केरियर, अेलअेम, अने चीवर, अेनअे (2014). वर्गाभंडमां टेक्स्ट संदेश-प्रेरित कार्य स्विचिंगनी शैक्षणिक असरनी अेक प्रयोगमूलक परीक्षाः शिक्षणने वधारवा माटे शैक्षणिक असरो अने व्यूहरचनाओ. *शैक्षणिक मनोविज्ञान* , 34(6), 1–18.

ग्रामीण शिक्षित बेरोजगार युवकोनी समस्याનો समाजकार्यनी द्रष्टीये अભ्यास

Dr. Beena S. Gorvadiya

Assistant Professor
Department of sociology
Bhavans sheth R.A. College of arts and commerce Khanpur
AHEMDABAD

પ્રસ્તાવના

બેરોજગારીની સમસ્યાએ ભારતની વર્તમાન આર્થિક સમસ્યાઓ પૈકીની એક ગંભીર સમસ્યા છે. આયોજનના પાંચ દાયકા બાદ પણ આ સમસ્યાનો અરરકારક ઉકેલ લાવી શક્યો નથી. અલબત્ત એ સાચું છે કે પંચવર્ષીય યોજનાઓ દરમિયાન અર્થતંત્રનાં જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં રોજગારીની તકોમાં વધારો થયો છે. પરંતુ વધતી જતી રોજગારીની માંગના સંદર્ભમાં આ વધારો ખૂબ જ અપૂરતો જણાયો છે. જેને પરિણામે પ્રત્યેક યોજનાનાં અંતે બેરોજગારીનાં પ્રમાણ ઉત્તરોતર ઊંચું રહેવા પામ્યું છે.

આ સમસ્યા તીવ્ર બની હોવાથી સમાજશાસ્ત્રીઓનું અને રાજકારણીઓનું પણ તેના પર ધ્યાન દોરાયું છે. ઉપર છેલ્લી રીતે જોતાં બેકારી આર્થિક વ્યવસ્થા સાથે સંબંધિત સમસ્યા દેખાતી હોવા છતાં વાસ્તવમાં આ સમસ્યા સમાજના સમગ્ર રચનાતંત્ર સાથે સંબંધિત છે. આથી બેકારીની પરિસ્થિતિ સામાજિક વિઘટન સર્જવામાં ભાગ ભજવે બેકારી સ્વયંમ ધોરણભંગ વર્તનની સમસ્યા નથી. પરંતુ બેકારીની પરિસ્થિતિ આત્મહત્યા, વયાવૃત્તિ, બાળ અપરાધ, ગુનાખોરી, મદ્યપાન, જેવી ધોરણ બંગ વર્તનની વિવિધ સમસ્યાઓને એક યા બિજી રીતે ઉત્તરેન પૂરું પાડે છે. આમ બેકારી વ્યક્તિત્વ અને સામાજિક વિઘટનની પરિસ્થિતિઓ સર્જવામાં કારણભૂત બનતી હોવાથી આ સમસ્યાનું નિવારણ કરવા માટેના વિવિધ ઉપાયો હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

બેરોજગારીનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

બેરોજગારીની સમસ્યા પણ ગરીબોની જેમ જ આર્થિક અને સામાજિક પરિણામ ધરાવતી સમસ્યા છે. બેરોજગારીની સ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં અર્થશાસ્ત્રમાં “ બેરોજગાર વ્યક્તિ કોને ગણવામાં આવે છે તે સમજી લઈએ કામ વિના બેસી રહેવું એટલે બેરોજગાર એવો સિમિત અર્થ અર્થશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવતો નથી.

“પ્રવર્તમાન વેતનદરે કામ કરવાની તૈયારી અને ક્ષમતા હોવા છતાં કામ ન મળે તેવી સ્થિતિ એટલે બેરોજગારી.”

જે વ્યક્તિ કામ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતો હોય, યોગ્ય લાયકાત ધરાવતો હોય, બજારનો પ્રવર્તમાન વેતનદર સ્વીકારવા તૈયાર હોય અને કામની શોધ માટેના પ્રયત્નો કરવા છતાં તે કામ મેળવી શકતો ન હોય તો તેને બેરોજગાર કહેવામાં આવે છે. આવી સામૂહિક સ્થિતિને બેરોજગારીના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આમ, અર્થશાસ્ત્રમાં બેરોજગારી સ્વૈચ્છિક નહિ પરંતુ ફરજિયાત સ્વરૂપે હોય છે. તેને શ્રમના “ સક્રિય ” પુરવઠા સાથે જ નિસબત હોય છે. અહિ વ્યક્તિ પોતે કામ વિના બેસી રહેવા ઇચ્છતો નથી. છતાં તેણે આવી પરિસ્થિતિમાં રહેવું પડે છે. એટલે જ આવી સ્થિતિ સમાજ અને દેશ માટે ગંભીર અસરો સર્જે છે. બીજી બાજુ બાળકો વૃદ્ધો, અશક્ત લોકો ગૃહીણીઓ કોઈ ઉત્પાદનકીય કાર્ય કરતાં નથી. તે બધાં શ્રમના સક્રિય પુરવઠાનો ભાગ નથી કેમ કે તેઓ રોજગારીની શોધમાં નથી હોતાં.

बेकारीना अर्थ समझवतां मदन गुरुभराम कहे छे के “ जे देशनां काम करवानी उमर सुधी पहोयली व्यक्तियो, काम करवानी छ्यछा सेवती होवा छतां प्रवर्तमान वेतन कक्षा प्रमाणे काम मेणवी शकती न होय ते देशमां बेकारी प्रवर्ते छे. अम कही शकाय.

मदन गुरुभराम वधुमां कहे छे के जे व्यक्तियो शारीरिक मानसिक रीते काम करवा माटे समर्थ होय तेम जे व्यक्तियोने काम मणतुं होय छतां काम करवा छ्यछती न होय अवी व्यक्तियोमां साधुबावाओ बिक्षुको वगेरेनो समावेश थाय छे.

शिक्षितोनी बेरोजगारी

ओछामां ओछुं माध्यमिक शिक्षण मेणव्युं होय अने जो व्यक्तित बेरोजगार होय तो तेने शिक्षित बेरोजगार तरीके ओणभवामां आवे छे. आवी बेरोजगारी समाज माटे वधु चिंताजनक बने छे. केम के तालीम के शिक्षण मेणव्या पछी पण तेने अनुज्ञुप काम व्यक्तित न मेणवी शके तो तेने लीघे उद्ववती हताशा मात्र ते व्यक्तितने ज नहि परतुं समाज उपर पण नकारात्मक असरो जन्मावे छे. भारत जेवा विकाशील देशोमां बेरोजगारीनुं सौथी वधु प्रमाण युवानोमां जोवा मणी छे. आ युवानोनी उमर १८ थी २५ वर्षनी होय छे. तेओ प्रथम वार रोजगारी शोधवा नीकल्या होय छे. अने तेमने लांबो समय राह जोया पछी ज रोजगारी मणती होय छे. आवा युवानो नोकरी (रोजगारी) मेणववानी पोतानी तकोने सुधारवा माटे बनी शके तेटलुं वधु शिक्षण मेणववानी कोशिश करी छे. तेथी शहरी विस्तारोमां आवी शिक्षित युवानोनी ग्रामीण विस्तारोमां उच्च शिक्षण मेणववानी तको जभास उपलब्ध न होवाथी अशिक्षित युवानोमां वधु बेरोजगारी जोवा मणे छे.

बेरोजगारीना प्रकारोनुं उपर मुजबनुं विभाजन बेरोजगारीनुं प्रमाण कया वधारे छे तेने आधारे ज करवामां आव्युं छे. अेटले के ग्रामीण विस्तारोमां जोवा मणती मोसमी अने प्रखना बेरोजगारी शहरोमां पण जोवा मणे छे. ते ज रीते गांमडाओमां पण शिक्षित बेरोजगारी न होय तेनुं नथी. परतुं अे मोटा प्रमाणमां कयां वधु होय छे.

बेरोजगारीनुं प्रमाण

रोजगारी विनिमय कचेरीओमां नोधायेली व्यक्तियोनी संख्या परथी अमुक अंशे बेकारीना प्रवाहनो अंदाज आवी शके छे. रोजगार विनिमय केन्द्रो मुभ्यत्वे शहरी विस्तारोमां छे. बधा बेरोजगारो रोजगार विनिमय कचेरीओमां तेमना नाम नोधावता होता नथी. वणी केटलीक रोजगारी धरावती व्यक्तियो वधु सारी रोजगारी मेणववा माटे तेमनां नामो नोधावती होय छे. डिरेक्टरेट जनरल रीसेटलमेन्ट अेन्ड अेम्प्लोयमेन्टना १९५२ ना अेक सर्वेक्षण मुजब टेकनीकल लायकात धरावती व्यक्तियोनी संख्या तेमने मणवापात्र नोकरीओनी संख्या करता ३ गण्णी वधारे हती. ज्यारे कलेरियल लायकात धरावती व्यक्तियो आवी. जग्याओ करतां ३० गण्णी वधारे हती. शिक्षित बेकारी अंगेना अेक अव्यास जुथना हेवाल मुजब १९५५ मां ५ थी ५ लाख शिक्षित व्यक्तियो बेकार होवानुं नोधावामां आव्युं हतुं. अेज रीते नेशनल सेम्पल सर्वेना हेवालोमां पण देशमां मोटा पाया उपर शिक्षित बेकारी प्रवर्तती होवानुं जणाववामां आव्युं हतुं. हेन्स नागपोल जणावे छे के १९५७-५८ दरमियान अेन्जनीयरींग मेडिसिन अने अन्य व्यवसायोनी तालीम पावेली घण्णी व्यक्तियो बेकार हती. छेल्ला केटलांक वरसो दरमियान आ उत्तरो वधी. रही छे. तेओ लभे छे तेम शिक्षित युवानोमां बेकारीना प्रश्न राष्ट्रीय महत्व धरावे छे. आ प्रश्न भारतमां बेकारीना प्रश्नो लाग छे. तेम छतां ते विशेष दयान मानी ले छे. बेकारोनी संख्या पाछण गरीबाँ अने रामाजिक आर्थिक विगता अने वाण छुपायेल छे. जेओअे गमे तेम करीने उच्च शिक्षण मेणव्युं छे. परंतु आञ्चविका पाप करवा माटे योग्य तको मेणवी शक्या नथी. तेओ बारीनो सामनो धरी छे. शिक्षित बेकारीनी परिशिति अंगे मोटा लागे ‘ अेम्पायमेन्ट अेक्सेञ्जना ’ आंकडा उपर आधार राभवानो रहे छे. तेमज अेपोयमेन्ट अेकायेज ओडिसो वोगिक शहरो पूरती ज सगीति होवाथी, तेमज अेप्लोयमेन्ट अेकायेज मां दरेक बेकार व्यक्तिये पोतानुं नाम नोधावानुं इरजियात नही होवाथी आ आंकडा पूरता आधारभूत नथी. आम छतां जे कांछ माहिती उपलब्ध छे तेना आधारे जोछे तो जणाशे के १९७१ मां देशनी कुल ४३७ अेप्लोयमेन्ट अेक्सेञ्ज ओडिसोना आंकडा मुजब ४१ लाख व्यक्तियो बेकार हती. आमाथी मोटा लागना बेकारो शिक्षित हता. १७१ ना वर्ष दरमियान आमांथी ज अेकलाभ बेकारोने नोकरी आपवामां आवी हती.

शिक्षित बेकारोंमां थती वृद्धिनो ष्याल आपता मदन नोधे छे के १९४७ मां कुल ८५ हजार शिक्षित बेकारो हता. परंतु १९५१ मां शिक्षित बेकारोनी संख्या १० लाखनी थछ हती. बीजा अेक अंदाज मुजब भारतमां हाल नोकरी शोधती व्यक्तियोंमांथी ३० लाख व्यक्तियों शिक्षित छे.

१९९१ मां ३ करोड ५३ लाख जेटला बेकारो हता २००१ मां आ संख्या १ करोड २० लाखनी थवा पामी. २००१ नी सालमां देशनी कुल ९२८ रोजगार क्येरीमां ५५ लाख पर हजारथी वधारे बेरोजगारो नोधया हता. तेमांथी १ लाख ५९ हजार व्यक्तियोंने नोकरी मणी हती. आथी जएाशे के भारतमां बेकारोनी संख्या वधती जाय छे. गुजरात विधानसभामां जाहेर करवामां आव्युं. ते मुजब मार्च २००४ सुधीमां गुजरातमां ९ लाख ५४ हजार बेकारो छे. तेमां २ लाखथी वधु शिक्षित बेकारो जेओ स्नातको छे.

शिक्षित युवानो भरेभर केटला वर्ष पूरता बेकार रहे छे ते अेक तपासनो विषय छे. सामान्य रीते २३ थी २५ वर्षनी उमर सुधीमां व्यक्तिते तेनो अभ्यास पुरो करी ले छे. अभ्यास पुरो कर्या बाद नोकरी शोधवामां लागतो समय मोटाभागे वधु सारी नोकरीनी पसंदगीनो समयगालो छे.

रोजगार विनिय क्येरीओमां नाम नोधवनार धी व्यक्तितओ बेकार होय छे. अेवुं पए नथी घएा हिस्साओमां वधु सारी नोहरी मेणववाना हेनुथी नोधणी करावता होय छे. आथी शिक्षित बेवारोनी रोरा वणी घरवा माटे रोजगार विनिमय क्येरीमां नोधयेल बधी व्यक्तियों बेकार छे तेम घणी वार नही. प्रो. रोहित शुक्ल अे आ संदर्भमां नोध्युं छे के भानगी पेहीमां ठीया पगार अने ओछी जवाबदारीवाणी जाहेरक्षेत्रनी नोकरी मेणववा, कागनुं वधु साउं वातावरण के प्रकार मेणववा वगेरे जेवा अनेक कारणोसर रोजगार विनिमय क्येरीओमां शिक्षित युवामां पोतानां नाम नोधवाता होय छे.

शिक्षितो बेकार रहे ते प्रश्न मानवशक्ति आयोजननी मर्यादा सूचवे छे. तेम कहीने रोहित शुक्ल नोध छे तेम भारतमां लगभग बधा ज प्रकारना शिक्षितोमां बेकारी छे. एजनेरी, तबीबी, विनिमय, वाणिज्य, टेकनिकल क्षेत्रमां अेम बधां ज प्रकारनां शिक्षित बेकारोनी संख्यामां वधारो थयो छे. केटलांक प्रकारना शिक्षितोनी बेकारी छेला केटलाक वर्षोमां वधी छे. शिक्षितोमां व्यापक बेकारीनुं अेक कारण अे छे के मोटा भागना शिक्षितो पोताना नानामोटा व्यवसाय शउ करवाने बढले ओडिसोनी टेबल भुरशीवाणी नोकरी शोधे छे.

ग्रामीण शिक्षित बेरोजगार युवकोनी समस्याओ

वस्तीवधारा साथे शिक्षण अने तालीम पामेल व्यक्तितओनुं प्रमाण जणवानुं नथी तेथी बेरोजगारीने परिणामे गरीबी वधती जाय छे. अने विकासनां अनेकविध पगलानुं परिणाम संतोषकारक जणानुं नथी ते हकीकत छे. परिणामे समाजमां धनीक गीरबनुं प्रमाण अे अंतर वधता बेकारी, सामाजिक अशांति अने गुन्हाभोरी तरङ पए आगण वधे छे. तेथी तेनुं निवारण पए जरूरी छे. आथी सरकार अने समाजे शिक्षण अने विशेषतः रोजगारलक्षी शिक्षण अने तालीमनी तको वधारवी जरूरी छे. तेमज नोकरी मेणववा माटे केवी - केवी समस्याओ उद्वे छे ते अहीं तपासवानो प्रयत्न कर्यो छे. जेम के नोकरी मणशे के नहीं ? उत्तरदाताना मित्रो नोकरी मेणववामां सङ्ग थया तेना कारणो शुं छे ? उत्तरदाताने नोकरी मेणववा माटे निष्कणता मणी छे तेना माटे कया परिबणो जवाबदार छे, उत्तरदाताओने नोकरी न मणे तो तेमनो परंपरागत व्यवसाय यालु राभशे के नहीं ? उत्तरदाताओ नोकरी न मणवाथी यिंता गस्त रहे छे ? उत्तरदाताओने नोकरी न मणवाथी तेना स्वभावमां परिवर्तन आव्युं छे ? उत्तरदाताओने नोकरी न मणवाथी कुटुंबमां तेमना प्रत्येनुं वलए बढलायुं छे ? बेरोजगारीनी असर समाज उपर पडशे ? युवकोमां बेरोजगारी होवा छांतां ज्वनसाथीनी पसंदगी पर कोछ असर पडशे के केम ? तेमज उत्तरदाताओनी असर कुटुंबनी आर्थिक स्थिति उपर पडशे ? वगेरे समस्याओ तपासवानो अहीं प्रयास करवामां आव्यो छे.

सूचनो

- (१) रोजगारीना क्षेत्रोनां नवा स्रोतो उभा रवा जोछे जेवा के टेवनीतल, शिवाणाम, सुथारीकाम वगेरे,
- (२) सरकारे जे तालुकाओमां शिक्षणना साधनो टांया होय तेवा तालुकाना विस्तारना विकास माटे पर्याप ग्रान्ट आपवी जोछे,
- (३) निवृत्त - वयमां घटाडो करवामां आवे तो रोजगारीनी तकोमां वधारो थाय छे.

- (४) रोजगारीनी जे कोई समाधान होय तो उद्योगमां वधुमां वधु शिक्षितोने रोजगारी मणे तेवा क्षेत्रोनो विकास करवानो छे. आना माटे जरूरी तालीम अने नाणांकीय सहायता जे - ते संस्थाने प्रदान करवी जोईछे.
- (५) रोजगार अने मार्गदर्शन सेवा केन्द्रोनी वृद्धि अने व्यापमां वधारो करवो जोईछे
- (६) शिक्षण संस्थाओमां ज केम्पस छंटरव्युं योजवा जोईछे अने तेमां केन्द्रीय भरती प्रक्रिया अमली बनावी जोईछे.

REFERENCES

1. चंद्रिका रावल, सेलजा धुव 'वस्ती : अेक सामाजिक समस्या', पार्थ पब्लिकेशन, निशापोण, अवेरीवाड, रिलीफ़ रोड, अमदावाड - 3 60 009, 2004
2. जोशी विषयुशंकर अेच. : " भारतनी आर्थिक समस्याओ ", युनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड, गुजरात राज्य, अमदावाड - 3 2000
3. तलाटी आर.सी. : " वस्ती विस्फोट अेक वैश्विक समस्या " लोकसाहित्य प्रकाशन, आशा रोम्बर्स, आणंद, १९८९
४. दूबे सरला : " सामाजिक विघटन अने सुधार ", सरस्वती सदन, मसूरी - १९६१
५. रमेश बेटाठ : " भारतनी प्राचीन सामाजिक संस्थाओ ", युनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड, गुजराती राज्य, अमदावाड - 3 १९७3
६. सुरेश अे, देसाठ : " आर्थिक विकासना शिवांतो अने समस्याओ ", युनिवर्सिटी ग्रंथ निर्माण बोर्ड, गुजरात राज्य, अमदावाड 320009

भारतीय राष्ट्रीय ध्वज की संपूर्ण कहानी और गुजराती साहित्य से उसका अनुसंधान

समीर भट्ट

व्याख्याता

समर्पण आर्ट्स एवं कॉमर्स कॉलेज, गांधीनगर

१. भारतीय राष्ट्र ध्वज के निर्माण का इतिहास

सबसे पहले ये बात स्पष्ट करदूँ कि यह सिर्फ एक आलेख का एक विषय नहीं, बल्कि भारत की आत्माकी बात है। हमारा राष्ट्रीय ध्वज, हमारा तिरंगा। क्या आपने कभी सोचा है कि जब हम तिरंगे को हवा में लहराते देखते हैं, तो हमारे दिल में अचानक गर्व की एक लहर क्यों उठती है? क्यों हमारी आँखें चमक उठती हैं? क्यों हमारे भीतर एक अनकही शक्ति जन्म लेती है? क्योंकि तिरंगा सिर्फ रंगों का मेल नहीं—यह भारत की कहानी है। यह हजारों बलिदानों, अनगिनत संघर्षों और करोड़ों सपनों की स्मृति है। और आज, आइए हम सब मिलकर इस महान ध्वज की संपूर्ण और प्रेरक यात्रा को जानें।

✍ 1. प्रारंभिक ध्वज—जागते भारत की पहली आहट (1904-1907) 20वीं शताब्दी की शुरुआतमें सुनाई दी। जब भारत गुलामी की जंजीरों में जकड़ा हुआ था लेकिन, जन-मन में स्वतंत्रता की चिंगारी जलने लगी थी। उसी दौर में 1904 में सिस्टर निवेदिता ने पहला क्रांतिकारी ध्वज बनाया। उस पर अंकित था—वज्र, वीरता का प्रतीक और लिखा था—वंदे मातरम्, जो हर भारतीय की धड़कन बन चुका था। कुछ ही समय बाद 1906 में कलकत्ता ध्वज फहराया गया! हरा, पीला, लाल रंग... आठ कमल और फिर वही अमर वाक्य—वंदे मातरम्। ये ध्वज केवल कपड़ा नहीं थे—ये उस भारत के पहले संकेत थे, जो उठने वाला था, जगने वाला था। फिर आया १९०७ का वो समय।

✍ 2. बर्लिन कमेटी ध्वजविदेशों में गूँजती भारत— की आवाज़ (1907):- भीकाजी कामा और उनके साथियों ने विदेश में, जर्मनी के स्टुटगार्ट में भारतीय ध्वज फहराया। सोचिए, विश्व मंच पर पहली बार भारत ने अपना अस्तित्व दिखाया एक दास— देश होने के बावजूद, गर्व के साथ, साहस के साथ। मैडम कामा की आवाज़ आज भी गूँजती है—"This flag is of free India!" यह घोषणा भारत की स्वतंत्रता यात्रा में एक अमिट अध्याय बन गई। लेकिन तिरंगे की असली कहानी शुरू होती है 1921 से। एक महान व्यक्ति—पिंगली वेंकय्या, भारत के उन सच्चे सपूतों में से, जिन्हें इतिहास ने देर से पहचाना।

✍ 3. पिंगली वेंकय्यातिरंगे के महान वास्तुकार— (1921):- वेंकय्या किसी एक प्रतिभा के धनी नहीं थे वे स्वतंत्रता— सेनानी थे, वे विद्वान थे, वे भाषाशास्त्री थे, वे कृषि विशेषज्ञ थे। लेकिन सबसे महत्वपूर्ण वे एक राष्ट्रवादी थे—, जिन्होंने भारत की पहचान को आकार दिया। वे गांधी जी से मिले और दो रंगों का अपना ध्वज प्रस्तुत किया लाल और हरा।— गांधी जी ने कहा—"भारत सिर्फ दो समुदायों का नहीं है। तीसरा रंग जोड़िए सफेद—, जो सभी का प्रतीक हो।" और फिर जोड़ा गया चरखा आत्मनिर्भर भारत का— प्रतीक, स्वदेशी का प्रतीक। इस तरह जन्म हुआ उस तिरंगे का, जिसने पूरे स्वतंत्रता आंदोलन को एकजुट कर दिया।

✍ 4. आज का तिरंगा) भारत की पहचान—(1947) :-जब भारत स्वतंत्रता के सोपान पर खड़ा था, तभी संविधान सभा ने 22 जुलाई 1947 को वर्तमान राष्ट्रीय ध्वज को मंजूरी दी। चरखे को बदलकर जोड़ा गया अशोक चक्र।—24 तीलियों वाला यह चक्र हमें सिखाता है कि जीवन धर्मता नहीं, राष्ट्र रुकता नहीं, प्रगति ठहरती नहीं सदैव आगे—यह चलता रहता है... सदैव ऊँचा। हमारे तिरंगे के अर्थ अत्यंत गहरे हैं देशभक्ति की ज्वाला — केसरिया, १—, साहस और त्याग रसत्य — सफेद., शांति और पवित्रता, ३ हरा. धरती की समृद्धि और उज्वल — भविष्य ४ सतत प्रगति — अशोक चक्र. का संदेश जब ये तीनों सब एक साथ मिलते हैं, तो बनता है! भारत—

✍ 5. तिरंगे का सम्मान: हम सबकी जिम्मेदारी— स्वतंत्रता के बाद तिरंगा सिर्फ सरकार का ध्वज नहीं रहा यह हर — भारतीय का अधिकार और गौरव बन गया। 2002 में नवीन जिंदल के प्रयासों ने इस अधिकार को आम लोगों तक पहुँचाया। आज हर भारतीय अपने घर, अपने संस्थान, अपनी छत पर तिरंगा फहरा सकता है लेकिन गर्व के साथ—, अनुशासन के साथ, सम्मान के साथ।

२. एक अनसुना नायक—तिरंगे के पीछे की महान आत्मा: पिंगली वेंकय्या

साथियों, इतिहास में कई नायक ऐसे हुए हैं जिन्हें वह सम्मान नहीं मिला जिसके वे वास्तव में हकदार थे। पिंगली वेंकय्या भी उनमें से एक थे। उन्होंने वह ध्वज दिया, जिसकी छाँव में आज भारत खड़ा है। लेकिन वर्षों तक उनके योगदान को भुला दिया गया। आज जब हम तिरंगे को देखते हैं, तो हमें याद रखना चाहिए कि इसे बनाने वाले एक महान भारतीय ने अपनी पूरी जिंदगी देश को समर्पित कर दी—न किसी पुरस्कार की इच्छा, न किसी पहचान की लालसा..सिर्फ देश के लिए, सिर्फ भारत के लिए। पिंगली वेंकय्या का प्रारंभिक जीवन देखे तो पिंगली वेंकय्या का जन्म 2 अगस्त 1876 को आंध्र प्रदेश के कृष्णा ज़िले में मछलीपट्टनम के

पास स्थित भटलपेनुमरू गाँव में हुआ था। बचपन से ही उनमें सीखने और शिक्षा के प्रति गहरी रुचि दिखाई देती थी। उच्च शिक्षा के लिए वे कोलंबो गए, जहाँ उन्होंने भूविज्ञान (Geology) का अध्ययन किया। बाद में उन्होंने जापानी, उर्दू और संस्कृत जैसी भाषाएँ सीखीं, जिससे उनके भाषा-प्रेम का पता चलता है। भारत लौटने के बाद उन्होंने कुछ समय के लिए रेलवे में गार्ड के रूप में काम किया। इसके बाद उन्होंने कृषि, विशेषकर कपास की खेती पर शोध कार्य शुरू किया। कपास पर उनके गहन अध्ययन के कारण ही उन्हें "पट्टी वेंकय्या" (कोटन वेंकय्या) के नाम से जाना जाने लगा। वेंकय्या के जीवन में एक बड़ा मोड़ ब्रिटिश-बोअर युद्ध (1899-1902) के दौरान आया, जिसमें उन्होंने ब्रिटिश भारतीय सेना में सेवा की। इस अनुभव ने उनके भीतर भारत की राजनीतिक स्थिति के प्रति जागरूकता बढ़ाई और देशभक्ति की भावना को और प्रबल किया। 1913 में बापटल में जापानी भाषा में दिया गया उनका भाषण इतना प्रसिद्ध हुआ कि लोग उन्हें "जापान वेंकय्या" भी कहने लगे। इस समयावधि ने उन्हें राष्ट्रवाद के विचारों के करीब लाया और भारत की स्वतंत्रता के लिए सक्रिय

योगदान देने का दृढ़ संकल्प उनमें और भी मजबूत हुआ। वेंकय्या ने 19 वर्ष की आयु में ब्रिटिश भारतीय सेना में प्रवेश किया और दक्षिण अफ्रीका में द्वितीय बोअर युद्ध (1899-1902) के दौरान सेवा की। अपनी सेवा के दौरान उन्होंने इस आवश्यकता को महसूस किया कि भारत का अपना एक राष्ट्रीय ध्वज होना चाहिए, क्योंकि भारतीय सैनिकों को ब्रिटिश ध्वज यूनिफॉर्म जैक को सलामी देनी पड़ती थी। अपने इस अनुभव से प्रेरित होकर और बाद में 1906 में कलकत्ता में हुए कांग्रेस अधिवेशन में भाग लेने के बाद, उनके मन में भारत का अपना ध्वज बनाने की भावना और प्रबल हुई। वे कांग्रेस की बैठकों में ब्रिटिश ध्वज फहराए जाने के विरोधी थे और एक ऐसे ध्वज की कल्पना करते थे जो भारतीयों का प्रतिनिधित्व करे। 1921 में, गांधीजी के विजयवाड़ा दौरे के दौरान, वेंकय्या ने महात्मा गांधीजीको अपने द्वारा तैयार किए गए भारतीय राष्ट्रीय ध्वज के डिजाइन को प्रस्तुत किया। पिंगलीजीने जिसका निर्माण किया। एक ऐसा अदभुत सर्जन जो हवा में लहराता है, तो वह हमें पुकारता है—देश के लिए जियो, देश के लिए सोचो, देश के लिए कुछ कर दिखाओ। तिरंगा हमें बताता है कि भारत का इतिहास संघर्षों से भरा है, लेकिन भारत की आत्मा—अजेय है, अटूट है, अविनाशी है।

३ भारतीय राष्ट्र ध्वज और गुजराती साहित्य:-

अब यदि हम अपने राष्ट्रीय ध्वज और उसके गुजराती साहित्य से संबंध की बात करें, तो जब 20वीं शताब्दी के तीसरे दशक में पिंगलाजी ने राष्ट्रध्वज की रचना की और उसे गांधीजी को सौंपा, तभी पूरे गुजरात में पिंगलाजी द्वारा बनाया गया यह स्वरूप स्वीकार कर लिया गया। गुजरात की जनता का राष्ट्रध्वज से गहरा लगाव इसलिए भी बना कि जिस समय पिंगलाजी ध्वज का निर्माण कर रहे थे, उसी समय गुजरात में गांधीजी राष्ट्रीय आंदोलन को सक्रिय रूप से आगे बढ़ा चुके थे। साबरमती आश्रम, जो राष्ट्रीय एकता का प्रतीक था; गुजरात विद्यापीठ, जिसने गुजरात के वैचारिक वातावरण को समृद्ध किया; और 'यंग इंडिया', 'हरिजनबंधु' जैसे पत्र—ये सब एक सशक्त राष्ट्रवादी वातावरण तैयार कर चुके थे। गुजरात गांधीजी की कर्मभूमि होने के कारण गांधी विचार और गांधी-प्रेरित राष्ट्रीय चेतना का प्रभाव स्वाभाविक रूप से गुजराती साहित्यकारों पर पड़ा। कई लेखक तो गांधी प्रभाव से प्रेरित होकर स्वतंत्रता आंदोलन में सक्रिय रूप से जुड़ भी गए थे।

जब पिंगलाजी द्वारा निर्मित राष्ट्रध्वज 20वीं सदी के तीसरे-चौथे दशक में गांधी-प्रेरित अहिंसक आंदोलन का अभिन्न अंग बन गया, तो उसका प्रभाव गुजराती साहित्य में भी स्पष्ट दिखाई दिया। उस समय साहित्य सामाजिक संदेश, सामाजिक एकता और राष्ट्रभावना को प्रसारित करने का सर्वोत्तम माध्यम माना जाता था।

४ गुजराती कविता में राष्ट्रध्वज की अभिव्यक्ति के दो परिमाण:-

अब जब हम राष्ट्रध्वज की Gujarati कविताओं की बात करते हैं, तो हमें तीन प्रमुख रूप दिखाई देते हैं:

1. स्वतंत्रता संग्राम में जोश भरने वाली कविताएँ:- स्वतंत्रता आंदोलन को गति झंडा गीतों से मिली। गांधीजी के बताए रास्ते पर प्रभातफेरी, सांयफेरी, सभाएँ और जुलूस जैसे कार्यक्रम होते थे, जिनमें झंडा गीत उत्साह की लहर पैदा कर देते थे। कविता की विशेषता है कि वह अपनी लय, ताल और शब्दों की गूँज से मन को सीधे स्पर्श करती है—इसका लाभ स्वतंत्रता संग्राम की कविताओं में स्पष्ट दिखाई देता है। उस समय की गुजराती कविताओं में राष्ट्रध्वज स्वतंत्रता की भावना का प्रतीक बन गया था। तेज लय में रची गई इन रचनाओं में पूर्ण स्वराज्य की आकांक्षा और राष्ट्रध्वज लहराने का जुनून दिखाई देता है। ऐसी कविताओं में युवाओं की राष्ट्र को समर्पित होने की इच्छा प्रकट होती है। ये कविताएँ उस समय के लिए अत्यंत महत्वपूर्ण थीं और स्वतंत्रता आंदोलन को ऊर्जा देने वाली सिद्ध हुईं।

2. राष्ट्रध्वज और राष्ट्रभावना की संवेदनात्मक अभिव्यक्ति:- गुजराती साहित्य में कुछ कविताएँ ऐसी भी हैं, जो राष्ट्रध्वज से जुड़ी गहरी संवेदना, भारतीयता और अहिंसा के दर्शन को प्रकट करती हैं। ये कविताएँ तीन स्तरों पर चलती हैं:- 1. राष्ट्रध्वज की वास्तविक पहचान 2. राष्ट्रध्वज से निर्मित नया इतिहास 3. राष्ट्रध्वज में छुपे गांधी दर्शन की विशुद्ध पहचान, जो आज के वर्तमान को भी बदलने की क्षमता रखती है। ऐसी कविताएँ कम हैं, लेकिन अत्यंत प्रभावशाली हैं, क्योंकि वे हमारी संवेदना को विस्तारित करती हैं और राष्ट्रध्वज के भीतर छिपे आध्यात्मिक तथा सांस्कृतिक अर्थ को उजागर करती हैं। हम केवल एक गुजराती कविता की बात करें—'झंडा वंदन', जिसे प्रसिद्ध गुजराती कवि झवेरचंद मेघाणी ने रचा है।

ઝંડા વંદન — ઝવેરચંદ મેઘાણી

नील गगनथी हाथ जुलावी विध्वनिभंजक देते :

पीडित जन्मी बांधवताना शुभ संदेशा कहेतो -
 अंडा ! करजे जगतेडां : प्रजा सघणीना अही मेणा.
 नील गगननी नीलप पीती उन्नत तुज आंभलडी,
 अरुण तणे केसरिये अंजन बीजु मीट मदीली -
 अंडा ! शशी-देवे सींची, त्रिलोचन ! धवल आंभ त्रीजु.
 ये त्रण आंभ भरी ते एीठां तुज गौरव-रभवाणां;
 श्रीकृष्णना गोटा सम कूट्यां इटइट शीष सुंवाणां -
 अंडा ! साहिद रहेजे, हो ! अमारा मूंगा भोग तणो.
 कुमणां बाण, किशोर, बुजुर्गो - सह तुज काजे धायां,
 नर-नारी निर्धन-धनवंतो - ये सब भेद भुलाया,
 अंडा ! साहिद रहेजे, हो ! इधिरनां बिन्दु बिन्दु तणो.
 को' माताना भाली भोणे आज बन्यो तुं भेटो;
 कपाणनां कुंडां हारी तेने पणु भण देतो -
 अंडा ! साहिद रहेजे, हो ! हजारे छाणां स्वार्पणो.
 तुजने गौद लई सुनारां मे एीठां टाबरियां;
 तारां गीत तणी मस्तीमां भूष-तरस वीसरियां -
 अंडा ! कामणु शां करियां ! इदि थई तुज पाछण इरियां.
 आज सुधी अम अवणी लक्तिः जूहा ध्वज पर धायां;
 रक्तपिपासु राजकुलोना नेजा काज कपायां -
 अंडा ! निमकहलालीनुं, हतुं ये इड-बिरद जूनुं.
 पंथ पंथ ने देव देवनी पूजु धजा निराणी;
 ये पूजन पर शीष कपाव्यां : हाय ! कथा ये काणी -
 अंडा ! वीत्या युग येवा, सकल वंदननो तुं देवा.
 तुं सायुं अम कल्पतरुवरः मुक्तिइण तुज डाणे;
 तारी शीत सुगंध नथी को' मानस-सरनी पाणे -
 अंडा ! जुग जुग पांगरजे; सुगंधी भूतल पर भरजे !
 राष्ट्र-देवना घुम्भट उपर गहेरे नाद इरुके;
 सब धर्मोना ये रक्षकने संतनृपालो जूके -
 अंडा ! आज न जे नमशे, काल तुज धूलि शिर धरशे !
 आठे पहेर हुंकारा करतो जाग्रत रहे, उमंगी !
 सावध रहेजे, पहेरो देजे, अमे न रहीये ठोधी —
 अंडा ! स्वराज्यना मंत्री ! रहे तुज आलर रणअणती !

गुजराती कवि झवेरचंद मेघाणी की यह रचना, मेरी मान्यता में, राष्ट्रध्वज को केंद्र में रखकर लिखी गई गुजराती कविताओं में सर्वश्रेष्ठ है। कविता थोड़ी लंबी अवश्य है, लेकिन इसकी कुछ पंक्तियाँ अत्यंत गहराई से देखने योग्य हैं। इस कविता में मेघाणी ने राष्ट्रध्वज की प्रत्येक विशेषता को अत्यंत सुंदर और प्रभावशाली ढंग से व्यक्त किया है। ज़रा देखे- राष्ट्रध्वज अद्वितीय क्यों है? उसकी नींव में क्या है? त्याग, बलिदान, संवेदनशीलता, और राजनीतिक-सामाजिक गुलामी से मुक्ति का मार्ग—ये सब राष्ट्रध्वज में कहाँ छिपे हैं? इन सभी बातों का चित्रण इस कविता में स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। स्वराज्य झंडे से लेकर राष्ट्रीय ध्वज तक की यात्रा—इस यात्रा में संघर्ष है, युद्ध है, निर्बलों पर हुए अत्याचारों का इतिहास है, और भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में छिपे गांधीदर्शन द्वारा दुनिया को दिए गए नये संदेश की झलक भी है—यह सब मेघाणी की कविता उजागर करती है। इतना ही नहीं, विश्वबंधुत्व, सामाजिक भेदभाव से मुक्त संसार की स्थापना हेतु किया गया अहिंसक संघर्ष—ये सभी तत्व मिलकर विश्व को नया मार्ग दिखाने वाली भारतीयता को प्रकट करते हैं। राष्ट्रध्वज में जो भावनाएँ हमें दिखाई देती हैं, वही सब इस कविता में जीवंत होकर सामने आती हैं। गांधीजी ने जिस स्वतंत्रता की मांग की थी, जिस सामाजिक गुलामी से मुक्ति की आकांक्षा व्यक्त की थी, वह सब भी इस

कविता में स्पष्ट झलकता है। कवि कहते हैं “नर-नारी, निर्बल-धनवान—यह ध्वज सब भेद भुलाता।” इतना ही नहीं, हमारा यह महान ध्वज जाति-धर्म के भेद भी नहीं मानता; उन भेदों को भी मिटाकर हमारे हृदय में राष्ट्रगौरव का भाव जगाता है—यह कविता इसी भावना को व्यक्त करती है। इसके अतिरिक्त, मेघाणी यह भी बताते हैं कि स्वतंत्रता संग्राम में प्रयुक्त यह ध्वज मध्यकालीन राजाओं के ध्वजों से बिल्कुल भिन्न है। प्राचीन और मध्यकालीन भारत में भी ध्वज थे, लेकिन स्वार्थ और सत्त की लालसा में उलझे राजाओं ने अपने-अपने ध्वज लहराते हुए युद्ध किए। भूतकाल की क्रूरता और वर्तमान की उदारता को साथ रखकर मेघाणी ने इस कविता में हमारे राष्ट्रीय ध्वज की महानता को सिद्ध किया है।

४.

अब अगर हम गुजराती नाटक की बात करें, तो ऐसे बहुत कम नाटक मिलते हैं जिनमें राष्ट्रध्वज का विषय प्रमुखता से प्रस्तुत किया गया हो। लेकिन एक ऐसा नाटक है जो बेहद प्रभावशाली ढंग से राष्ट्रध्वज का महत्व उजागर करता है। गुजराती नाटककार श्री कृष्णलाल श्रीधरानी का ‘झबक ज्योत’ नाटक पूरी तरह राष्ट्रध्वज के महत्व पर आधारित एक सफल एकांकी है।

नाटक में कहानी एक युवा से शुरू होती है, जो अपने घर की छत पर राष्ट्रध्वज फहराने जाता है। पिता के डर से वह जल्दी-जल्दी ध्वज फहराने की कोशिश करता है और ऊपर से गिर पड़ता है। उसकी स्थिति गंभीर हो जाती है—वह मृत्यु-शैया पर है। जब सभी उसके पास बैठे हैं, तब नाटक आरम्भ होता है। उसके पिता स्वतंत्रता संग्राम के विरोधी हैं, अंग्रेजों का पक्ष लेने वाले हैं, जबकि माता दुःखी है। नाटक के नायक का नाम है दीपक, जो मृत्यु के द्वार पर खड़ा है, और जिसके मन में राष्ट्रध्वज की ही बातें घूम रही हैं।

स्वतंत्रता आंदोलन के समय राष्ट्रध्वज ने वीरता की परिभाषा ही बदल दी थी। राष्ट्रध्वज और अहिंसक सत्याग्रह—इन दोनों ने आदर्शवादी, भावनात्मक भारतीय युवाओं को मानो मंत्रमुग्ध कर दिया था। इस एकांकी में उसी अनुभूति का उदाहरण मिलता है। दीपक ध्वज फहराने की कोशिश में ऊपर से गिर तो जाता है, लेकिन वह रोता नहीं। पिता उससे नाराज़ हैं। उसके अंतिम सांसों चल रही हैं, पर उसके मन में केवल राष्ट्रध्वज है। नाटक का एक संवाद देखिए—

“राष्ट्रध्वज को मैं कैसे पुकारूँ, बापू? आँख बंद करते ही लगता है जैसे सारा आकाश सफेद, हरा और केसरिया हो गया है, और उसमें चमकते सितारे चर्खे जैसे दिखते हैं।”

एकांकी का नाटकीय भाव अंत में गहरा आघात छोड़ जाता है। मृत्यु के निकट पहुँच चुका नायक एक आवाज़ सुनता है—वह सांध्य-फेरी की आवाज़ है। उसे झंडा गीत सुनाई देता है। गीत कुछ इस प्रकार है—

“यह भारत की धर्म-ध्वजा है, कर्म-ध्वजा है, यह मात्र राष्ट्रध्वज नहीं... इसे गांधी के हृदय से सफेदी मिली है, भगतसिंह-सुखदेव-जतीन के रक्त से लाल रंग पाया है और हरा रंग भारतीय जीवन-उल्लास से मिला है।”

गीत समाप्त होता है और नायक दीपक मृत्यु को प्राप्त होता है। उसके पिता के हृदय में भी परिवर्तन आ जाता है। एक प्रभावी एकांकी के रूप में ‘झबक ज्योत’ आज भी हमें आकर्षित करता है और राष्ट्रध्वज को सम्मान देने वाली रचना के रूप में अपनी जगह बनाए हुए है।

अंत में,

राष्ट्रध्वज की उत्पत्ति, उसका इतिहास और साहित्य में उसके प्रतिबिंब पर यह चर्चा समाप्त करते हुए बस यही अपेक्षा है कि हमारे हृदय में राष्ट्रभावना सदैव प्रवाहित होती रहे। राष्ट्रध्वज का गौरव जीवन के अंतिम क्षण तक हमारे भीतर बना रहे और हमारे साहित्य में राष्ट्र-चेतना, राष्ट्र-विचार और सबसे बढ़कर राष्ट्र-भावना लगातार गूँजती रहे।

धन्यवाद।

समीर भट्ट

समर्पण आर्ट्स एवं कॉमर्स कॉलेज, गांधीनगर

Varaha Avatar and Environmental Protection: A Philosophical Study

वराह अवतार और पर्यावरण रक्षण: एक अभ्यास

डॉ. राकेशकुमार आर. पटेल

चिदङ्गल रिसर्च युनिवर्सिटी, गांधीनगर ६४०८५४०६३०

प्रस्तावना

वराह अवतार — दशावतार में भगवान विष्णु का तीसरा अवतार है। इस अवतार का पौराणिक महत्व यह है कि भगवान विष्णु ने पृथ्वी की रक्षा करने के लिए वराह (दिव्य सुअर) का रूप धारण किया। श्रीमद् भागवत महापुराण (स्कंद - 3, अध्याय - 13) में वराह अवतार का सबसे विस्तृत विवरण मिलता है। एक असुर हिरण्याक्ष पृथ्वी (भूदेवी) को समुद्र के तल तक खींच ले जाता है। उस समय, भगवान विष्णु वराह के रूप में प्रकट होते हैं — विशाल, प्रकाशमान और अत्यंत शक्तिशाली। वह पृथ्वी को अपने दाँतों (दन्त) पर उठाकर समुद्र से बाहर लाते हैं और हिरण्याक्ष का नाश कर देते हैं। श्लोक (भागवत 3.13.31):

“दंष्ट्राप्रकोट्यां धरणीं विधार्य, रोरोय तस्मै नमो नमस्ते।” (Bhagavat 3.13.31):

अर्थ: — “भगवान वराह ने अपने दाँतों की नोक पर पृथ्वी को थामा और महान क्रोध में गर्जना की।” विष्णु पुराण (प्रथम भाग, अध्याय 4, 5) -

यहाँ भी वर्णित है कि भगवान ने वराह रूप में पृथ्वी को हिरण्यकशिपु से मुक्त किया। विष्णु पुराण में, इस अवतार को प्रकृति के पुनर्स्थापन और धर्म की रक्षा के प्रतीक के रूप में माना गया है। यहाँ, भूमि देवी (माँ पृथ्वी) और भगवान वराह के बीच असाधारण संवाद का भी वर्णन है, जो पृथ्वी की पूजा का उदाहरण प्रस्तुत करता है। मत्स्य पुराण (अध्याय 144-145), वराह अवतार को सृष्टि के पुनर्स्थापक के रूप में दर्शाया गया है। विष्णु ने पृथ्वी को, जो समुद्र में डूब गई थी, बचाया और नया सृजन आरंभ किया। यहाँ, भगवान वराह की पूजा के लिए स्तोत्र और अनुष्ठानों का भी वर्णन किया गया है। महाभारत - शांतिपर्व (अध्याय 348-349) - यहाँ, भीष्म पितामह ने युधिष्ठिर को वराह अवतार की कथा सुनाई। भगवान वराह को बलिदान के रूप और धर्म के अवतार के रूप में प्रस्तुत किया गया है।

“वराह अवतार” का वैज्ञानिक पक्ष आधुनिक दृष्टिकोण से अत्यंत रोचक और प्रतीकात्मक रूप में समझा जा सकता है। नीचे इसके वैज्ञानिक पक्ष में लाक्षणिक (symbolic) अर्थ क्रमबद्ध रूप से समझाए गए हैं, वराह अवतार की वैज्ञानिक लाक्षणिकता (Scientific Symbolism of Varaha Avatar)

वराह अवतार कोई सामान्य सुवर नहीं था। उस समय की जो जरूरत थी उस हिसाब से वो कार्य कर रहा था। भारतीय संस्कृति में कोई भी ज्ञान या प्रयोग होता था उसे सांकेतिक रूप से लिखने का महिमा था। कारण ये था की जो लोग ज्ञान के हकदार हैं उसे वो बातें समझ में आये इस लिए सांकेतिक भाषा का प्रयोग किया जाता था। अब हम सुवर के अवतार का महत्व समजेंगे।

1. पृथ्वी का पुनः उद्भव (Symbol of Earth's Formation): वराह (सुअर) ने समुद्र में डूबी पृथ्वी को अपने दाँतों से उठाया — यह दृश्य भूगर्भ विज्ञान (Geology) के अनुसार पृथ्वी की प्रारंभिक अवस्था के समान है, जब जल और धूल के मिश्रण से पृथ्वी की ठोस परतें बन रही थीं। इसका लाक्षणिक अर्थ है — पृथ्वी का पुनर्जन्म या भू-स्थिरीकरण (stabilization of Earth's crust)।

2. जल और पृथ्वी का संतुलन (Hydrological Balance):

समुद्र से पृथ्वी को ऊपर उठाना यह संकेत देता है कि जल और भूमि के अनुपात का सही संतुलन ही जीवन की उत्पत्ति का मूल है। यह Hydrology और Ecology की दृष्टि से महत्वपूर्ण संकेत है — प्रकृति में जल का संरक्षण और संतुलन बनाए रखना।

3. गुरुत्वाकर्षण और स्थायित्व का प्रतीक (Symbol of Gravitational Stability):

वराह पृथ्वी को अपने दाँतों पर धारण करता है — यह गुरुत्वाकर्षण (Gravitational pull) और स्थायित्व (stability) का दार्शनिक प्रतीक है। वैज्ञानिक दृष्टि से यह दर्शाता है कि पृथ्वी अपनी कक्षा में संतुलित शक्ति से स्थित है।

4. हिरण्याक्ष - अंध वैज्ञानिकता या विनाशकारी शक्ति का प्रतीक:

हिरण्याक्ष वह शक्ति है जो पृथ्वी को अधोगति में ले जाती है — अर्थात् भौतिक लोभ, अति-उपभोग और पर्यावरण विनाश की प्रवृत्ति। वराह का उससे युद्ध विज्ञान की उस प्रक्रिया का प्रतीक है जहाँ संतुलित प्राकृतिक शक्ति विनाशकारी प्रवृत्तियों को नियंत्रित करती है।

5. सुवर (Varaha) का चयन - जैविक प्रतीक (Biological Symbolism):

सूअर मिट्टी खोदने वाला, छिपी हुई वस्तु निकालने वाला प्राणी है। यह संकेत है कि प्रकृति में जीवन की उत्पत्ति मिट्टी और जल के संयोग से हुई — जो आधुनिक जीव विज्ञान (Biogenesis) से मेल खाती है।

6. वराह अवतार - पर्यावरण पुनर्संरक्षण का प्रतीक:

वैज्ञानिक दृष्टि से वराह अवतार यह संदेश देता है कि जब पृथ्वी असंतुलन की स्थिति में पहुँच जाए, तो संतुलन पुनः स्थापित करने के लिए चेतन शक्ति (Consciousness of Nature) सक्रिय हो जाती है। यह पर्यावरण संरक्षण, जल-संतुलन और भू-स्थायित्व की चेतावनी है।

वराह अवतार के विविध शास्त्रों में उल्लेख

“वराहो धर्म एवायं यज्ञरूपो महाबलः।

अर्थ — “वराह रूप में प्रकट हुए विष्णु धर्म और यज्ञ के स्वरूप हैं।”

मनुजी ने कहा :- पाप का नाश करने वाले पिताजी! मैं आपकी आज्ञा का पालन अवश्य करूँगा; किन्तु आप इस जगत् में मेरे और मेरी भावी प्रजा के रहने के लिये स्थान बतलाइ। देव! सब जीवों का निवास स्थान पृथ्वी इस समय प्रलय के जल में डूबी हुई है। आप इस देवी के उद्धार का प्रयत्न कीजिए। श्रीमैत्रेयजी ने कहा—पृथ्वी को इस प्रकार अथाह जल में डूबी देखकर ब्रम्हाजी बहुत देर तक मन में यह सोचते रहे कि ‘इसे कैसे निकालूँ ? जिस समय मैं लोक रचना में लगा हुआ था, उस समय पृथ्वी जल में डूब जाने से रसातल में चली गयी। हम लोग सृष्टि कार्य में नियुक्त हैं, अतः इसके लिये हमें क्या करना चाहिये ? अब तो, जिनके संकल्पमात्र से मेरा जन्म हुआ है, वे सर्वशक्तिमान् श्रीहरि ही मेरा यह काम पूरा करें। संदर्भ - (श्रीमद्भागवत महापुराणः तृतीय स्कन्धः त्रयोदश अध्यायः श्लोक 18-30 का हिन्दी अनुवाद)

वराह अवतार का प्रादुर्भाव

निष्पाप विदुरजी! ब्रम्हाजी इस प्रकार विचार कर ही रहे थे कि उनके नासिकाछिद्र से अकस्मात् अँगूठे के बराबर आकार का एक वाराह-शिशु निकला। भारत! बड़े आश्चर्य की बात तो यही हुई कि आकाश में खड़ा हुआ वह वाराह-शिशु ब्रम्हाजी के देखते-ही-देखते बड़ा होकर क्षण भर में हाथी के बराबर हो गया। उस विशाल वाराह-मूर्ति को देखकर मरीचि आदि मुनिजन, सनकादि और स्वायम्भुव मनु के सहित श्रीब्रम्हाजी तरह-तरह के विचार करने लगे—। अहो! सूकर के रूप में आज यह कौन दिव्य प्राणी यहाँ प्रकट हुआ है ? कैसा आश्चर्य है! यह अभी-अभी मेरी नाक से निकला था। पहले तो यह अँगूठे के पोरुए के बराबर दिखायी देता था, किन्तु एक क्षण में ही बड़ी भारी शिला के समान हो गया। अवश्य ही यज्ञमूर्ति भगवान् हम लोगों के मन को मोहित कर रहे हैं। ब्रम्हाजी और उनके पुत्र इस प्रकार सोच ही रहे थे कि भगवान् यज्ञपुरुष पर्वताकार होकर गरजने लगे। सर्वशक्तिमान् श्रीहरि ने अपनी गर्जना से दिशाओं को प्रतिध्वनित करके ब्रम्हा और श्रेष्ठ ब्राम्हणों को हर्ष से भर दिया। अपना खेद दूर करने वाली मायामय वराह भगवान् की घुरघुराहट को सुनकर वे जनलोक, तपलोक और सत्यलोक निवासी मुनिगण तीनों वेदों के परम पवित्र मन्त्रों से उनकी स्तुति करने लगे। भगवान् के स्वरूप का वेदों में विस्तार से वर्णन किया गया है; अतः उन मुनीश्वरों ने जो स्तुति की, उसे वेदरूप मानकर भगवान् बड़े प्रसन्न हुए और एक बार फिर गरजकर देवताओं के हित के लिये गजराज की-सी लीला करते हुए जल में घुस गये।

पहले से सूकर रूप भगवान् पूँछ उठाकर बड़े वेग से आकाश में उछले और अपनी गर्दन के बालों को फटकारकर खुशों के आघात से बादलों को छितराने लगे। उनका शरीर बड़ा कठोर था, त्वचा पर कड़े-कड़े बाल थे, दाढ़े सफ़ेद थीं और नेत्रों से तेज निकल रहा था, उस समय उनकी बड़ी शोभा हो रही थी। भगवान् स्वयं यज्ञपुरुष हैं तथापि सूकर रूप धारण करने के कारण अपनी नाक से सूँघ-सूँघकर पृथ्वी का पता लगा रहे थे। उनकी दाढ़े बड़ी कठोर थीं। इस प्रकार यद्यपि वे बड़े क्रूर जान पड़ते थे, तथापि अपनी स्तुति करने वाले मरीचि आदि मुनियों की और बड़ी सौम्य दृष्टि से निहारते हुए उन्होंने जल में प्रवेश किया। जिस समय उनका वज्रमय पर्वत के समान कठोर कलेवर जल में गिरा, तब उसके वेग से मानो समुद्र का पेट फट गया और उसमें बादलों की गड़गड़ाहट के समान बड़ा भीषण शब्द हुआ। उस समय ऐसा जान पड़ता था मानो अपनी उत्ताल तरंग रूप भुजाओं को उठाकर वह बड़े आर्तस्वर से ‘हे यज्ञेश्वर! मेरी रक्षा करो।’ इस प्रकार पुकार रहा है। तब भगवान् यज्ञमूर्ति अपने बाण के समान पैने खुशों से जल को चीरते हुए उस अपार जलराशि के उस पार पहुँचे। वहाँ रसातल में उन्होंने समस्त जीवों की आश्रयभूता पृथ्वी को देखा, जिसे कल्पान्त में शयन करने के लिये उद्गत श्रीहरि ने स्वयं अपने ही उदर में लीन कर लिया था। (श्रीमद्भागवत महापुराणः तृतीय स्कन्धः त्रयोदश अध्यायः श्लोक 31-41 का हिन्दी अनुवाद)

फिर वे जल में डूबी हुई पृथ्वी को अपनी दाढ़ों पर लेकर रसातल से ऊपर आये। उस समय उनकी बड़ी शोभा हो रही थी। जल से बाहर आते समय उनके मार्ग में विघ्न डालने के लिये महापराक्रमी हिरण्याक्ष ने जल के भीतर ही उन पर गदा से आक्रमण किया। इससे उनका क्रोध चक्र के समान तीक्ष्ण हो गया और उन्होंने उसे लीला से ही इस प्रकार मार डाला, जैसे सिंह हाथी को मार डालता है। उस समय उसके रक्त से थूथनी तथा कनपटी सन जाने के कारण वे ऐसे जान पड़ते थे मानो कोई गजराज लाल मिट्टी के टीले में टक्कर मारकर आया हो। तात! जैसे गजराज अपने दाँतों पर कमल-पुष्प धारण कर ले, उसी प्रकार अपने सफ़ेद दाँतों की नोक पर पृथ्वी को धारण कर जल से बाहर निकले हुए, तमाल के समान नीलवर्ण वराह भगवान् को देखकर ब्रम्हा, मरीचि आदि को निश्चय को हो गया कि ये भगवान् ही हैं। तब वे हाथ जोड़कर वेदवाक्यों से उनकी स्तुति करने लगे। ऋषियों ने कहा :- भगवान् अजित! आपकी जय हो, जय हो। यज्ञपते! आप अपने वेदत्रयीरूप विग्रह को फटकार रहे हैं; आपको नमस्कार हैं। आपके रोम-कूपों में सम्पूर्ण यज्ञ लीन हैं। आपसे पृथ्वी का उद्धार करने के लिये ही यह सूक्ष्मरूप धारण किया है; आपको नमस्कार हैं।

नाथ! चराचर जीवों के सुखपूर्वक रहने के लिये आप अपनी पत्नी इन जगन्माता पृथ्वी को जल पर स्थापित कीजिये। आप जगत् के पिता हैं और अरणि में अग्निस्थापन के समान आपने इसमें धारण शक्तिरूप अपना तेज स्थापित किया है। हम आपको और इस पृथ्वीमाता को प्रणाम करते हैं। प्रभो! रसातल में डूबी हुई इस पृथ्वी को निकालने का साहस आपके सिवा और कौन कर सकता था। किन्तु आप तो सम्पूर्ण आश्रयों के आश्रय हैं, आपके लिये यह कोई आश्चर्य की बात नहीं है। आपने ही तो अपनी माया से इस अत्याश्रयमय विश्व की रचना की। जब आप अपने वेदमय विग्रह को हिलाते हैं, तब हमारे ऊपर आपकी गरदन के बालों से झरती हुई शीतल बूँदें गिरती हैं। ईश! उनसे भोगकर हम जनलोक, तपलोक और सत्यलोक में रहने वाले मुनिजन सर्वथा पवित्र हो जाते

हैं। जो पुरुष आपके कर्मों का पार पाना चाहता है, अवश्य ही उसकी बुद्धि नष्ट हो गयी है; क्योंकि आपके कर्मों का कोई पार ही नहीं है। आपकी योगमाया के सात्वादि गुणों से यह सारा जगत् मोहित हो रहा है। भगवन्! आप इसका कल्याण कीजिये। श्रीमैत्रेयजी कहते हैं :- विदुरजी! उन ब्रह्मवादी मुनियों के इस प्रकार स्तुति करने पर सबकी रक्षा करने वाले वराहभगवान् अपने खुरों से जल को स्तम्भित कर उस पर पृथ्वी को स्थापित कर दिया। इस प्रकार रसातल से लीला पूर्वक लायी हुई पृथ्वी को जल पर रखकर वे विष्वक्सेन प्रजापति भगवान् श्रीहरि अन्तर्धान हो गये। विदुरजी! भगवान् के लीलामय चरित्र अत्यन्त कीर्तनिय हैं और उनमें लगी हुई बुद्धि सब प्रकार के पाप-तापों को दूर कर देती है। वराह का स्वरूप पृथ्वी (भूमि) और आकाश (गगन) के बीच का संवादात्मक रूप है — जो मनुष्य को धर्म की सीमा सिखाता है।

अर्थ और प्रतीकात्मक महत्व:

- वराह = शक्ति और धर्म का प्रतीक।
- पृथ्वी = जीवन और मातृत्व का प्रतीक।
- हिरण्याक्ष = अहंकार और अतिक्रान्तिक वृत्तियों का प्रतीक।

इस प्रकार यह अवतार दर्शाता है कि —“जब अहंकार और अधर्म पृथ्वी को अंधकार में धकेल देते हैं, तब भगवान् धर्मरूप में अवतरित होकर उसका उद्धार करते हैं।”

वराह अवतार का तत्त्वविचारामक और शैक्षणिक अर्थ : वराह अवतार केवल पौराणिक कथा नहीं है, बल्कि इसमें गहन तत्त्वज्ञान, मानवीय मूल्यों और आध्यात्मिक संदेशों का समावेश है। इसे विभिन्न स्तरों पर इस प्रकार व्याख्यायित किया जा सकता है —

१. प्रकृति के संरक्षण का संदेश (Ecological Philosophy) वराह भगवान् ने पृथ्वी (भूदेवी) का उद्धार किया — इसका अर्थ है कि जब मानव लोभ और अहंकार से प्रकृति का संतुलन बिगाड़ता है, तो धर्मरूप शक्ति को प्रकृति की सुरक्षा करनी ही पड़ती है। वराह अवतार प्रकृति के प्रति जिम्मेदारी और पर्यावरण संरक्षण का प्रतीक है।

२. अहंकार और अन्याय के विरुद्ध दिव्य शक्ति (Triumph of Truth over Ego) हिरण्याक्ष असुर का प्रतीक है — अहंकार, संपत्ति प्रेम और अन्याय। वराह अवतार दिखाता है कि धर्म की शक्ति हमेशा अहंकार और अन्याय पर विजय प्राप्त करती है। अहंकार क्षणिक है, लेकिन धर्म चिरंजीवी है।

३. धर्म और कर्तव्य का उद्देश्य (Duty and Dharma) वराह भगवान् ने अपनी शक्ति केवल स्वार्थ के लिए नहीं, बल्कि पृथ्वी और जीवजंतु की रक्षा के लिए इस्तेमाल की। यह मानव के लिए सीख है कि —“सत्य कर्तव्य वह है, जो सभी के कल्याण के लिए हो।”

४. स्त्री तत्व और पृथ्वी माता का सम्मान (Reverence for Feminine & Earth) भूदेवी (पृथ्वी) स्त्री तत्व का प्रतीक है। वराह अवतार यह सिखाता है कि स्त्री की रक्षा, सम्मान और संवर्धन धर्म की सीमा है। पृथ्वी और स्त्री — दोनों जीवन के आधारस्तंभ हैं।

५. आध्यात्मिक स्तर पर अर्थ (Inner Spiritual Message) पृथ्वी का समुद्र में विलीन होना = मानव की चेतना का अंधेरे में खो जाना। वराह का उद्धार = आत्म-जागृति का उदय। भगवान् वराह हमारे अंदर वह शक्ति हैं, जो अज्ञान और अहंकार के समुद्र से आत्मा को उठाते हैं।

६. शैक्षिक अर्थ (Educational Meaning) वराह अवतार सिखाता है — ज्ञान का उपयोग रक्षा के लिए करें, विनाश के लिए नहीं। कर्तव्य, सहानुभूति और संतुलन ही सच्चे शिक्षा के मूल्य हैं। सच्ची शिक्षा वही है, जो धर्म, कर्तव्य और करुणा को जोड़ती है।

७. आधुनिक समय के लिए संदेश (Contemporary Relevance) आज के युग में, जब पर्यावरण का विनाश, स्वार्थ और अहंकार बढ़ रहा है — वराह अवतार हमें याद दिलाता है कि — मानव का सच्चा धर्म यह है कि वह पृथ्वी, प्रकृति और जीव-जंतुओं की रक्षा करे। “वराह अवतार” धर्म का अवतार है — जो दिखाता है कि जब पृथ्वी अधर्म और अहंकार के बोझ तले दब जाती है, तब ईश्वर धर्म के रूप में प्रकट होकर इसे उद्धार करते हैं।

7. अवतार का सार्वभौमिक संदेश:

“पृथ्वी को डूबने से बचाना”

आज के वैज्ञानिक युग में यह रूपक *Climate Change* और *Sustainability* से सीधे जुड़ा हुआ है।

निष्कर्ष (Conclusion): वराह अवतार केवल धार्मिक कथा नहीं, बल्कि “पृथ्वी के संरक्षण, पर्यावरणीय संतुलन और मानव जिम्मेदारी” का वैज्ञानिक प्रतीक है।

मानवीनी ભવાઈ' નવલકથામાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ

ડૉ. અભિષેકકુમાર બી. દરજી

ઈ.સ. ૧૯૧૫માં ગાંધીજી ભારત આવે છે અને ભારતનું દરેક ક્ષેત્ર ગાંધીજીના વિચારોના પારસ સ્પર્શે પરિવર્તન પામે છે. ભારતીય અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ ગાંધીજીના જીવન અને વિચારોનો પ્રભાવ પડે છે. સાહિત્યના કેન્દ્રમાં ગામડું, વાસ્તવિકતા, ખેડૂત, અને ખાસ કરીને મનુષ્ય કેન્દ્રમાં આવે છે. તળના મનુષ્યનું જીવન, તેના સુખ-દુઃખ, તેના આચાર-વિચાર, તેનો સંઘર્ષ ગુજરાતી કૃતિઓનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર બને છે. ગુજરાતી કવિતામાં દરિદ્રનારાયણના દર્શન થાય છે. આ સમય ગાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યનો ચમત્કાર ગણાતા જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી પુરસ્કૃત એવા પન્નાલાલ પટેલ ગુજરાતના ઈશાનિયા પ્રદેશના તળના ખેડૂતના જીવન સંઘર્ષની ગાથા અને સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોંઘેરા મોર સમી કૃતિ 'માનવીની ભવાઈ' લઈને આવે છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં દુકાળની વચ્ચે ઝઝુમતા ખેડૂતની સંઘર્ષગાથા અને પ્રણયની કથા આલેખાયેલી છે આથી જ તેને ખેતી અને પ્રીતિનું મહાકાવ્ય કહેવાયું છે. સમગ્ર કથા સત્ય, ઈમાનદારી, નિષ્ઠા, પ્રેમ, કડુણા, સહાનુભૂતિ, સમ્માન – આત્મસમ્માન જેવા માનવમૂલ્યોથી રસાઈને ભાવક સમક્ષ રજુ થાય છે.

નવલકથાની શરૂઆત ફ્લેશબેક પદ્ધતિથી કરવામાં આવી છે જેમાં પ્રથમ પ્રકરણ 'ઝાકળિયા'માં નવલકથા આકારિત થવાની શરૂઆત થાય છે. એક નાનો છોકરો આવીને કાળુંને પૂછે છે.

'એં કાળુકાકા બીજું બધું તો ઠીક પણ તમે પેલા ડુંગરની પાર ધરતીને છેડે મીટ માંડીને રો'છો તે છે શું?

કાળુ ભારે શ્વાસ લેતા જવાબ આપે છે.

'અંધારામાં હું મારી એળે ગયેલી જોવનાઈને, હૈયાના દાબડામાં પૂરી રાખેલી અને તોયે પારકી થઈ ગયેલી રાજુને, એક લોહીના બંધાયેલા ને તો એ દુશ્મનનું કાર્યકર્તા મારા પિતરાઈ ભાઈ નાનાને અને ખોવાઈ ગયેલા મારા દીકરા પ્રતાપને શોધું છું.'

આ વિધાન જ વાચકને આખી નવલકથા વાંચવા માટે પ્રેરે છે.

કાળુની આંખ આગળ આખો ભૂતકાળ ભવાઈની જેમ ભજવાઈ રહે છે.

સાઠ વર્ષની ઉંમરે વાલા ડોસા અને રૂપા ને ત્યાં કાળુ નો જન્મ થાય છે. જોકે વાલા ડોસાનું ઘર અછત અને અભાવગ્રસ્ત છતાં સુખી છે તો બીજી તરફ વાલાનો નાનો ભાઈ પરમો છે. તે આર્થિક રીતે સંપન્ન છે પરંતુ તેની પત્ની માલી એ ઈર્ષા અને કકળાટનું ઘર બની રહેલી છે, તે કાળુના જન્મથી ખુશ નથી. સમય જતા કુલી ડોશી જેવી જાજરમાન સ્ત્રીના પ્રયત્નોથી કાળુનો ગલાડોસા જેવા સુખીયા ખેડૂતની સુંદર પુત્રી રાજુ સાથે વિવાહ થાય છે પરંતુ આ વિવાહ જાદુ ટકતો નથી. માલીના પુત્ર રણછોડ અને તેના કાકા સસરા મનોરના તેમ જ નાતના ચૌદસિયા પેથા પટેલ જેવાઓના કાવા દાવાઓથી રાજુ અને કાળુનો વિવાહ તૂટે છે. નાતનો ફેસલો એમ આવે છે કે નરસિંહની પુત્રી ભલી સાથે કાળુનું લગ્ન અને નરસિંહના ભાઈ સદા બીમાર અને બીજવર એવા દયાળજી સાથે રાજુનું લગ્ન ગોઠવાય છે. આવા સમયમાં તે કાળુ સાથે અબોલા લે છે જો કે ભીતર કાળુની પ્રેમિકા બની રહે છે અને જ્યારે તેનું લગ્ન દાળજી સાથે થાય છે ત્યારે તે પોતાના ચારિત્ર્યને સાચવે છે. ક્યાંય કલંક નથી લાગવા દેતી. સાસરિયા સંબંધને કારણે કાળુને રાજુના ઘરે જવાનું વારંવાર બને છે. પત્ની ભળી સાથે કાળુને બનતું નથી. રાજુ એ જાણે છે અને સલાહ – શિખામણ પણ આપી મેળ રાખવા મથે છે. જોકે રાજુ પોતાના પતિ દયાળજીમાં પોતાનો જીવ પરોવી રાખે છે. બંને એકબીજાને યાહતા હોવા છતાં કાળુ રાજુને વધારે નહીં મળવાનું નક્કી કરે છે અને મનના મોરલા મનમાં રમાડીને મનખો પૂરો કરવાનું સમાધાન શોધે છે તેમાં તેની માનવતા અને તેની સંસ્કારિતા જોવા મળે છે. બીજી તરફ મેઘરાજા વિસામણા મનામણા કરે છે અને છપ્પનિયો દુકાળ પડે છે. તે વખતે પડોશી ગામના ભીલો તીડના ટોળાની જેમ તૂટી પડે છે અને આખા ગામની લૂંટે છે. ભૂખમરો પ્રજાને ચારે દિશાએથી ભરડો લે છે. કાળુના ગામમાં લૂંટ – ફાટ થાય છે. કાળુના ઢોર ધાડવાળા હાંકી જાય છે અને કાળુ ઢોરને છોડાવા જાય છે ત્યાં ભૂખનું વિકરાળ સ્વરૂપ જુએ છે ત્યારે તેને થાય છે કે, ક્યારે આ લોકો પેલા ઢોરને મારી રહેશે ક્યારે ખાવાભેગા થશે અને ક્યારે આ ઢોર છૂટશે ! પણ ભૂખ્યા માનવોની દયા આવી જાય છે અને ધાડવાળા તરફ તલવાર ફેંકીને બોલે છે 'લ્યો તમારી માના ધણીઓ' પ્રસ્તુત ઘટનામાં કાળુને ઢોર કરતા ભૂખ્યા માણસોની દયા વધારે આવે છે. આ આખીય

<https://www.gapbhasha.org/>

परिस्थितिथी त्रस्त काणु भगवाननेय गाणु एधं बेसे छे. “काणुना पाडनारा ताडुं मूणु जजो, ते मानवीनी आ दशा करी!” वणी लोकोने बयाववाना ओरता सेवतो काणु बोली उठे छे. “माडुं याले तो दैवनी सामे बाध लीं, अरे आबलाने काणा करी एउं.” अहीं काणुनी भीतर धबकता मानवीयतानी पणु पराकाष्ठा जौवा मणे छे.

राजु पोताना प्रेमनुं बलिदान आपीने पणु पोताना पतिने ज पोतानो देव मानी अने याले छे. तेमां जरा पणु अस्थिरता आववा देती नथी. दुकाणुना दिवसोमां बली जेवी स्त्रीओ देह व्यापार करे छे परंतु राजु अे बाबते यहीयाती नीकणे छे. ते कोधना सकंजामां आवती नथी. दुकाणुना भयानक दिवसोमां काणु ससराना घरनी अेम कहे के राजुनी भबर जौवा जाय छे. त्यां राजुनी भुमारी पणु जौवा मणे छे. राजु पोताना कुटुंबने अने पतिने बयाववा माटे नीतिना मार्गो यालीने थाय अे बधुं करी छूटे छे ते काणुने पोतानी विगत जणुवाता कहे छे के “अेक दिवस दणु लेवा गधं हती अने शेठे मारी काया वभाणीने छेडती करी अे ठाला हाथे पाछा इरता मने धयुं अे थयुं के जौ हुं आदमी होत तो अे सावकारनुं भून करी नाभत अने भूमे मरता बधायने बोलावी पेला कोठार लूटावी देतो.” अहीं राजुनी मानवीयता अने नैतिकता बनेना दर्शन थाय छे. ‘जयारे काणुने अेवी वात मणे छे के, राजु नानीया साथे घर मांडवानी छे तयारे काणु राजुने न कहेवाना वेणु कहे छे तयारे रजु काणुने स्पष्ट रीते जणुवे छे के, ‘राजुनो दहाडो नथी उठ्यो के ते वणी बे भावमां त्रीजो भव करे, तम तमारे सवामणुं काणुं राभजो.’ अे ज वभते काणु पूछी बेसे छे के, “राजु तुं साथे ज दयाणु ने भरेभर बयाववा याहे छे तयारे राजु जवाब आपे छे ‘तमे ठीने अेम कहेशो ! दुनियानी अेम छे के राजु आ आदमी मरी जाय अेनी वाट जौधने बेठी छे पणु शुं करवा? शा सुभ माटे? तमे बधा जाणो छे के राजुने दुःख छे पणु शुं दुःख छे!” प्रस्तुत विधानमां ज राजुनी पत्नी तरीकेनी भुमारी अने नैतिकता जौवा मणे छे. भूममाराथी त्रासीने काणु, राजु, बली अने बयेला छोकराओ पडोशमां आवेला गाम देगडियामां याल्या जाय छे त्यां सहकारोअे अन्न क्षेत्र भोल्या छे.

देगडिया जता पहेला धाडवाणाओ दुष्ट मालीने मारी नाभे छे तयारे मालीना शरीर पर अेक पणु कपडुं नथी अे ज वभते जेणे काणु ने आंभो अवतार काणुमुको कयो अने भांड्यो ते काणु पोताना धोतियानुं कडन ओढाडे छे. अहीं काणुना पात्रनी उदात्तता नजरे चडे छे. सुंदर जौ शेठे धर्मादु अनाज आपवानुं शरुं कर्तुं छे तेवुं सांभणी लोको भूब अनाज मेणववा लाधनमां ठीला रहे छे परंतु काणु तो कणुबीनो दीकरो अेने मागवानुं गमतुं नथी. ते कहे छे भूम भूंडी छे आजे अे भूमथी अे भूंडी वर्ष जौध भूमथी अे भूंडी छे भीभ भूम तो अेकनुं शरीर काढी नाभे छे जयारे आ भीभ तो मनने गाणी नाभे छे. प्रस्तुत वाक्य आपी नवलकथाने व्यंजित करे छे. नवलकथाने अंते तरस्या काणुना मुभमां पोतानुं स्तन मूकीने तेने बयावे छे. प्रस्तुत अंत नवलकथा मां मानवतानी पराकाष्ठा बनी रहे छे.

आम ‘मानवीनी भवाध’ नवलकथाना मानवीना भवनी वही छे. अेटलेज तेमां मानव, मानव संगर्ष, वसमी वेणानी वअे नवलकथाना पात्रो मानवमूल्याने भूल्या नथी. संकट समयमां संस्कारितानुं जतन करतां जणुय छे.

डॉ. अभिषेककुमार बी. दरजु

आसि. प्रोफेसर

गुजरात आर्ट्स अेन्ड सायन्स कोलेज, अमदावाए

ભારતીય પરિવાર અને પરંપરાગત શિક્ષણ

ડૉ. અલ્પા જી. પટેલ

સમર્પણ આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

સેક્ટર, 28 ગાંધીનગર

patel.aj68@gmail.com

ભારતીય સામાજિક વિજ્ઞાન પરંપરામાં પરિવાર સામાજિક એકમ હોવાની સાથે ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને સાંસ્કૃતિ મૂલ્યોનું પ્રતીક છે. પ્રાચીન કાળથી લઈને આધુનિક યુગ સુધી ભારતીય સમાજમાં કુટુંબ વ્યક્તિના સામાજિક મૂલ્ય નિર્માણ અને સાંસ્કૃતિક વારસાના સંવર્ધનમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કુટુંબ વ્યક્તિના જન્મથી મૃત્યુ સુધીના સમગ્ર જીવનને પ્રભાવિત કરે છે. પરિવાર પ્રજોત્પતિ, વંશવૃદ્ધિ અને વ્યક્તિના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યના સંક્રમણ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ નું પ્રાથમિક ક્ષેત્ર છે.

પરિવાર એટલે.....

વૈદિક પરંપરામાં પરિવારને એક ગૃહસ્થાશ્રમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યાં દરેક સભ્ય પોતાના કર્તવ્યોનું પાલન કરીને સમાજને બ્રહ્માંડના સંતુલનમાં યોગદાન આપે છે. ઋગ્વેદ અને અર્થવેદ જેવા ગ્રંથોમાં ગૃહ એટલે ઘર અને કુળ એટલે કુટુંબ બંને પવિત્ર અને સમૃદ્ધિના સ્ત્રોત તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. વૈદિક ઋષિઓએ દસ પુત્રોની પ્રાપ્તિ જેવા આશીર્વાદ માંગ્યા છે. જે દર્શાવે છે કે કુટુંબનું વિસ્તરણ અને સમૃદ્ધિ એ વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક કલ્યાણનો આધાર સ્તંભ છે. પરિવારની કેટલીક સાર્વત્રિક લાક્ષણિકતાઓ છે. તે સાર્વત્રિક છે કાયમી છે તમામ સામાજિક સંબંધોનું કેન્દ્રબિંદુ છે. ભાવનાત્મક આધાર દર્શાવે છે તેના સભ્યો પર ઘેરી અસર કરે છે. અને તેમને સામાજિક જવાબદારી તથા સહકારની ભાવના શીખવે છે.

ભારતીય સામાજિક વ્યવસ્થામાં પરિવાર એ સૌથી મહત્વપૂર્ણ એકમ છે. જે વ્યક્તિના જીવનને આકાર આપે છે. વ્યક્તિને અહમ માંથી વયમ તરફ લઈ જાય છે. જ્યાં સહકાર, ત્યાગ અને સેવાના પાઠ શીખવાય છે.

ભારતીય જીવન પદ્ધતિમાં પરિવારને વિકાસ સાંસ્કૃતિક સંસ્થા તરીકે થયો છે. ભારતીય પરિવારે માનવીય સંબંધોને ઉચ્ચ સાંસ્કૃતિક સપાટીએ પહોંચાડ્યા છે. પુત્રની માતા-પિતા પ્રત્યે ભક્તિ અને કર્તવ્ય ભાવના ભાઈનો બહેન સાથેનો પવિત્ર સંબંધ વિશ્વના અન્ય દેશોમાં પ્રાપ્ત થતો નથી. ભારતીય સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિમાં પરિવારનો મહત્વનો ફાળો રહેલો છે.

ભારતીય પરિવારનું મહત્વ :-

પરિવાર ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જીવનના આદર્શોનું સરક્ષણ કેન્દ્ર છે. બાળક પોતાના સમાજની સંસ્કૃતિને ગ્રહણ કરે છે. પરિવારમાં જ બાળક ભાષા શીખે છે. તેના શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસનો પાયો નખાય છે. બાળકનું ચારિત્ર્ય, કૌશલ્યો, ટેવો અને જીવનની નાનામાં નાની વાતો પરિવાર ઉપર આધાર રાખે છે. બાળકના ભાવિ જીવનના બીજ સંસ્કાર રૂપે પરિવારમાં જ રોપાય છે. પરિવાર બાળકની પ્રથમ પાઠશાળા, માતા તેની પ્રથમ ગુરુ, પિતા સંરક્ષક અને વડીલો શિક્ષક ગણ હોય છે. જેમકે સત્ય, અહિંસા, દયા સામાજિક ધોરણો અને વ્યવહારિક જ્ઞાન શીખવવામાં આવે છે. બાળકને વડીલોને પ્રણામ કરવા, અતિથિ સત્કાર કરવો અને ધાર્મિક વિધિઓમાં ભાગ લેવો જેવા સંસ્કારો ગુરુકુળમાંથી જ મળે છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં, કુટુંબ સહકારી ઉત્પાદન, ઉપભોગ અને સંસાધનોના વિતરણનું કેન્દ્ર બની રહેલું છે. ભાવનાત્મક સુરક્ષા, પ્રેમ, સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ પૂરી પાડવામાં પરિવારની ભૂમિકા અનિવાર્ય છે. તે સભ્યોને મુશ્કેલીના સમયમાં, બીમારી, આર્થિક સંકટ સમયે ટેકો પૂરો પાડે છે. સાંસ્કૃતિક વારસાનું સંક્રમણ ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી પરિવારમાં જ થાય છે. પરિવાર એક સામાજિક એકમ નથી પરંતુ સાંસ્કૃતિક અને આધ્યાત્મિક વારસાનું જીવંત સંગ્રહાલય છે.

<https://www.gapbhasha.org/>

अनुव्रतः पितुः पुत्रो, मात्रा भवतु सम्मनाः। जाया पत्ये मधुमतीम्, वाचं वदतु शान्तिवाम् ॥

આદર્શ ઘર સંસારમાં સંતાનો માતા પિતા - પત્ની પારસ્પરિક સંબંધો મીઠાશ ભર્યા હોય છે. આવા જ કુટુંબો હંમેશા કુલતા - ફાલતા હોય છે અને સુખી રહે છે. ઋષિઓ એ મનુષ્ય જીવનને ચાર આશ્રમમાં વહેંચેલું છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ. બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ પ્રાપ્ત કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેની શક્તિઓમાં ઘટાડો થાય છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમ માં સ્વાસ્થ્ય પદ, જપ, તપ દ્વારા શક્તિમાં વધારો કરે છે. સંન્યાશ્રમમાં પોતાના એકત્રિત જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને અનુભવનું સમાજમાં વિચરનણ કરે છે. માનવ જીવનની આશ્રમ વ્યવસ્થામાં વૈદિક ધર્મોની ઘણી વિશેષતા છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં ત્યાગની ભાવના વધુ બળવાન છે. કુટુંબમાં બધા સભ્યો એકબીજા પ્રત્યે સ્નેહ અને સહકારનો ભાવ રાખીને પોતે કષ્ટ વેઠવા માટે તત્પર રહે છે. કુટુંબમાં બધાની ઉન્નતી માટે પોતાનો ભાવના પ્રબળ બને છે. પ્રેમ અને મિત્રતા જ આદર્શ કુટુંબનો આધાર છે. ગૃહસ્થ જીવન ગર્ભધાન સંસ્કારથી માંડીને જાતિ કર્મ, યુગ કરણ, ઉપર નયન વગેરે સંસ્કારોની પરંપરા યોગ્ય સનાતનના નિર્માણ માટે જે છે. બાળક રાષ્ટ્રની સંપત્તિ છે. સમાજની અમૂલ્ય મૂડી છે. તે રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે માતા-પિતાની આ ભારતીય દ્રષ્ટિ વર્તમાન સમયમાં પણ એટલી જ યોગ્ય છે.

પરિવારમાં વડીલોનો વ્યવહાર :-

માતા પિતા અને પરિવારના અન્ય લોકોના વ્યવહારનો પ્રભાવ બાળક ઉપર પડે છે. માતા પિતા એ બાળકો સાથે પૂરતો સમય વિતાવવો જોઈએ. તેમને ભરપૂર પ્રેમ આપવો જોઈએ. બાળકોના વ્યક્તિત્વનો સારી રીતે વિકાસ થશે તેઓ વડીલો પ્રત્યે આદર અને આત્મીયતાનો વ્યવહાર કરશે. ભારતીય પરંપરામાં સંયુક્ત કુટુંબ તથા સામાજિક માળખાનો મુખ્ય આધાર રહી છે. આ પ્રથામાં અનેક પેઢીઓ દાદા - દાદી, માતા - પિતા, બાળકો અને પૌત્રો એક જ પરિવારમાં રહે છે. જ્યાં વડીલોના અનુભવનો લાભ લેવાય છે. વૈદિક કાળમાં કુટુંબ એ સમાજનો મૂળભૂત એકમ ગણાતો ઋગ્વેદ મંડળ દસ માં વિવાહ અને પારિવારિક સંબંધો કુટુંબનું મહત્વ સામાજિક એકતા નું પ્રતીક હતા. બાળકોને વડીલો પાસેથી સંસ્કારો અને વ્યવહારિક જ્ઞાન મળતું હતું જ્યારે વડીલોને યુવાનો સહકાર મળતો હતો. આનાથી સામાજિક સુરક્ષા નું એક મજબૂત નેટવર્ક બનતું.

આધ્યાત્મિક વાતાવરણ :-

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભોજન ક્રિયાને યજ્ઞરૂપ ગણવામાં આવી છે. જેવું અન્ન ખાઈશું તે જ પ્રકારનું આપણું મન બનશે શક્ય હોય ત્યાં સુધી ભોજન પરિવારના બધા જ સભ્યોએ સાથે કરવું જોઈએ. તેનાથી પરિવારમાં પરસ્પર પ્રેમ અને આત્મીયતાના ભાવો ની વૃદ્ધિ થાય છે. ભોજન મંત્ર બોલીને, પરમેશ્વરને સમર્પિત કરીને સદવિચારો સહિત પ્રસન્ન ચિત્ત થઈને કરવું જોઈએ. પશુ પક્ષીઓનો ભાગ ભોજન કરતા પહેલા જ જુદો કાઢવો જોઈએ ત્યાં તેને જ યજ્ઞ કહેવાય છે. અન્નફૂટ, ઓમ હવન, નવચંડી યજ્ઞ જેવી વિધિઓ ધર્મ મૂલ્યના અભ્યાસ તરીકે રહે છે. વરસાદ અને સમૃદ્ધિ માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવતી સમુદાયના કલ્યાણ માટે સામૂહિક ભોજન થતું હતું જ્યાં સમાજના વિવિધ વર્ગના લોકો ભેગા થતા અને એકબીજા સાથે જોડાતા.

સૂર્યોદય પૂર્વ જાગૃત થઈને પરિવારના બધાએ પ્રાતઃ સ્મરણ ધાર્મિક ગીત વગેરે ગાવા જેનાથી આધ્યાત્મિક વાતાવરણનું નિર્માણ થાય છે. સાંજે તથા રાત્રે સૂતી વખતે પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવાની પરંપરા બાળકોના મન ઉપર તેનો પ્રભાવ સારો પડે છે. પ્રાતઃ સ્મરણના બે શ્લોકનું ગાન બિછાનાથી બહાર પગ મુકતા ધરતી માતાને વંદન કરી માતા-પિતા અને વડીલોના ચરણ સ્પર્શ કરી નિત્યક્રમ એ પ્રાતઃ કાલીન ભારતીય ચર્યા છે.

સંસ્કાર પ્રદ સામયિકો :-

પરિવારમાં બાળકો માટે સંસ્કાર આપનારા પુસ્તકો અને સામયિકોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ગીતા, રામાયણ વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકો પ્રત્યેક પરિવારમાં હોવા જોઈએ. આજકાલ ડિલ્મ ફેર જેવા સામયિકો વાંચવા એ સંપન્ન પરિવારોમાં આધુનિકતા અને પ્રગતિનું લક્ષણ માનવામાં આવે છે. પરંતુ બાળ માનસ ઉપર આ પત્રિકાઓથી સારા સંસ્કાર પડતા નથી માતા પિતાએ આ બાબતોનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

ઉત્સવોનું આયોજન

ઉત્સવો ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પરંપરા અને સમુદાયને જોડનારા પ્રસંગો છે. ભારતીય સમાજમાં ઉત્સવો દ્વારા સંસ્કૃતિ અને પરંપરાઓનું જતન કરે છે. પરિવાર અને સમાજમાં એકતાનું પ્રેમનું અને સંસ્કારોનું પ્રતીક છે. લોકો સાથે મળીને આનંદ, ભક્તિની ઉજવણી કરે છે. ઉત્સવો દ્વારા લોકો પોતાની ધરોહર, ભાષા પ્રત્યે ગર્વ અનુભવે છે. જાતિ, ધર્મ અને વર્ગ ભેદો ભુલાવી સમાજમાં એકતાનો સંદેશ આપે છે. રિવાજો અને પરંપરાઓ જાળવી રાખવામાં મદદ કરે છે. નૈતિક મૂલ્યો અને સહકાર જીવત કરે છે. લોકોમાં આત્મીયતા અને સંયોગના ભાવ વધે છે. ઉત્સવ ભારતીય સમાજની પ્રાણ શક્તિ છે. લોકોમાં હૃદય સ્નેહ અને સમર્પણ જગાવે છે.

ભારતીય પરંપરામાં સંસ્કૃતિનું જીવંત રૂપ પર્વો, ઉત્સવો, વ્રતો, મેળાઓ, તીર્થયાત્રાઓ વગેરે સ્વરૂપે જળવાઈ રહ્યું છે દિપાવલી, હોળી, નવરાત્રી, જન્માષ્ટમી, રક્ષાબંધન વગેરે તહેવારો પારિવારિક જીવનમાં આનંદ અને ઉલ્લાસ લઈને આવે છે. જીવન સંગીતમય બની જાય છે. એ જ રીતે જન્મોત્સવ, વિવાહ વગેરે જીવનના સંસ્કાર છે. યજ્ઞ, હવન, પૂજા વગેરે કરીને વડીલો દ્વારા આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવા, દાન આપવું. વગેરે જન્મ દિવસ ઉજવવાની સાચી પદ્ધતિ છે. આ પર્વો, વ્રતો ઉત્સવો વગેરે સાચી રીતે ઉજવવામાં પહેલ કરવી જરૂરી છે. અગ્નિ વેદિકા, પુરોહિત, વેદ મંત્ર, સપ્તપદી વગેરે વિવાહને ધાર્મિકતા પ્રદાન કરે છે. ભજનોનું સૌહાર્દ, ગીત, વાદ્ય, ભોજન વગેરે તેને એક ઉલ્લાસપૂર્વક ઉત્સવોનું સ્વરૂપ આપે છે. તો આની ગરિમા ટકાવી રાખવી આવશ્યક છે.

પરિવાર અને વિદ્યાલય

વિદ્યાલય અને પરિવાર બાળકોના વિકાસમાં પરસ્પર પૂરક છે. વિદ્યાલયની જેમ જ ઘરમાં પણ બાળકને સંસ્કારવાળું વાતાવરણ બાળકોના ઘડતરમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિદ્યાલય અને પરિવારના સહયોગ અને પૂરકતા આવશ્યક છે. પરિવાર અને આચાર્યના સહયોગ અને સક્રિય ચેતનાની સમાજમાં વ્યાપક કુરિવાજો અને અભારતીય પરંપરાઓને દૂર કરીને સમાજમાં ઇચ્છિત પરિવર્તન લાવી શકાય છે.

પરિવારમાં સરસતા

સહૃદયી બનો, ક્રોમળતા, મધુરતા તથા આદ્રતા - સહૃદય માણસ બધાના દુઃખમાં ભાગીદાર બને છે. તે પ્રેમ તથા ઉત્સાહ આપીને નીરસ હૃદય ઓને સીચે છે. શ્રુતિ કહે છે “રસો વૈ સઃ” અર્થાત પરમાત્મા રસ મદ્ય છે. પરિવારમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે ભાવનાને ક્રોમળ, પ્રેમાળ તથા સરસ બનાવી પડે છે. નિયંત્રણ દ્વારા પરિવારને નિયતબંધ, સંયમી, શિસ્ત બધ તથા આજ્ઞાકિત બનાવવા. સન્માનર્થે વાળવો પરિવાર ની ઉન્નતી માટે કડક પગલાં ભરવા જોઈએ.

સત્યનિષ્ઠા, સદગુણો પ્રત્યે રુચિ, શ્રમશીલતા અને સ્વચ્છતા તથા સફાઈ દરેક સભ્યોને કરવી જોઈએ. તેમને શિસ્તમાં રહેતા શીખવું જોઈએ પરિવારમાં બાળકથી માંડીને વૃદ્ધો સુધી બધાએ અનુસાશનમાં રહેવું જોઈએ. નિયતબદ્ધ જીવન જીવવું જોઈએ ભ્રષ્ટાચાર અને સદભાવના પૂર્વક એકબીજાને સન્માન આપવું જોઈએ. મુદ્દાઓનું અભિવાદન કરવાની તથા તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવાની ટેવ નાના સભ્યોએ પાડવી જોઈએ. આ નિયમોના પાલનથી કૌટુંબિક જીવન વ્યવસ્થિત બની જશે અને ઘરમાં સ્વર્ગ ઉતરી આવશે લાંબા સમય સુધી સંયુક્ત અને સુખી જીવન જીવી શકાશે.

ભારતીય પરિવાર અને સમાજ જીવનમાં ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. આ બંને સંસ્થાઓ વ્યક્તિના નૈતિક વિકાસ, આર્થિક સહયોગ માટે પાયાના સ્તંભ છે. તેઓ વ્યક્તિના માનવ મૂલ્યો, ઓળખ, નૈતિકતા અને સામૂહિક જવાબદારી વિકસાવવામાં મદદરૂપ થાય છે. દરેક વ્યક્તિનું પ્રથમ શિક્ષણ કેન્દ્ર તેમજ સંસ્કાર સ્થળ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પરિવારમાં માત્ર જીવવા માટેની વ્યવસ્થા નહીં પણ એક સંસ્કાર શાળા છે. સહયોગનો આધાર અને સંઘર્ષમાં સહારો માનવામાં આવે છે. પરિવાર એક છત નીચે વસતા સગા સંબંધીઓનું જૂથ છે. જેમનામાં પરસ્પર પ્રેમ, સહયોગ, જવાબદારી અને સંસ્કાર હોય છે. એ પરંપરાઓનું સ્થાનાંતર કરતું પવિત્ર બંધન છે. જે સહકાર, શિસ્ત, પ્રેમ, સંસ્કાર અને સુરક્ષા આપે છે. એ વ્યક્તિને સમાજમાં જીવવાની સિદ્ધિઓ તરફ દોરી જાય છે. પરિવાર એ પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થા નો સમૂહ છે જેના દ્વારા લોકો એકબીજા સાથે રહીને સંવાદ, સહકાર અને શિસ્ત સાથે જીવન જીવતા હોય છે. આ વ્યવસ્થા દરેક સમાજમાં અનિવાર્ય છે જેથી સઘન અને સુસંગત

<https://www.gapbhasha.org/>

शुवनशैली बनी रहे. सामाजिक व्यवस्थाके आपणा शुवननी अेकडुं बांधी राभे छे. ते सहकार, शांति अने न्याय तरङ्ग दोरी जाय छे. दरेक व्यक्तिअे आ व्यवस्थाअो नुं सन्मान अने पालन करवुं जरूरी छे जेथी समाज मजबूत अने सुभी बनी शके. भारतीय परिवार मानव माटे नहीं पण संपूर्ण सृष्टि माटे विचार करे छे. वसुधैव कुटुंबकम अेटले आभी दुनिया अेक परिवार छे. भारतीय संस्कृति अेवा मूल्यो, रीते -रिवाजो नो समूह छे जे समाज द्वारा अेक पेढीथी बीजु पेढीने आपवामां आवे छे जेना द्वारा समाज टकी रहे छे. सर्वभूत हिताय सर्वभूत सुभाय समग्र जगतना कल्याण माटे छे वेदोमां पण सर्वे भवन्तु सुभीन जेवा सूत्रो मानव समाजना सुभनी कामना करे छे.

संदर्भ ग्रंथो

- भारतीय ज्ञान प्रणाली - डॉ. राजन चौहान
- भारतीय शिक्षणना मूल तत्वो - लज्जाराज तोमर
- केणवणीना परिणामो - श्री अरविंद
- वेदोनाो दिव्य संदेश - पंडित श्री राम शर्मा
- युगऋषिओनो संदेश - युग निर्माण योजना मथुरा

सामाजिक विज्ञान एवं ह्यूमन डेवलपमेंट

प्रो/डा. दक्षा एच. निमावत 'पृथा'

"मानव समाज का अध्ययन करने वाली शैक्षिक विधा यानी सामाजिक विज्ञान। इस मानव समाज में विकास एक ऐसी प्रक्रिया है जो लोगों के जीवन की गुणवत्ता में सुधार करती है। और उन्हें अपने लिए मूल्यवान जीवन जीने की अधिक स्वतंत्रता तथा अवसर प्रदान करती है।" इसमें न केवल आर्थिक विकास बल्कि स्वास्थ्य, शिक्षा और सामाजिक स्तर पर भी सुधार शामिल है। इस प्रकार मानव विकास का अर्थ है लोगों की क्षमताओं का विकास करना ताकि वे अपनी पसंद के अनुसार एक बेहतर और अधिक संतोषजनक जीवन जी सकें। "सामाजिक विज्ञान मानव समाज और उसके व्यक्तियों के व्यवहार संबंधों और अंतः क्रियाओं का व्यवस्थित अध्ययन है; इसमें मनोविज्ञान, अर्थशास्त्र, राजनीति, विज्ञान, समाजशास्त्र और भूगोल जैसे कई विषय शामिल हैं उसे समझने का प्रयास किया जाता है और एक दूसरे से कैसे जुड़ते हैं। इसका लक्ष्य सामाजिक चुनौतियों को समझना, सार्वजनिक नीतियों में सुधार करना और दुनिया के बारे में हमारे समाज की समझ को बेहतर बनाना है।

ह्यूमन डेवलपमेंट यानी मानव अधिकार संरक्षण अधिनियमों का पालन एवं अनुसरण_पृथा

इस मानव अधिकार संरक्षण अधिनियम 1993 की कलम 21 अनुसार गुजरात राज्य मानव अधिकार आयोग की रचना सन 2006 में की गई है। 1. अतः ह्यूमन डेवलपमेंट को हम न्यायालय में रख सकें ऐसे व्यक्तियों के जीवन स्वतंत्रता समानता तथा गौरव पाने योग्य जीवन को पाकर समाज को उच्च स्तरीय गति देना, जैसे कि : मानव के अपने व्यक्तित्व विकास हेतु को मान्य रखना। अनुच्छेद : 2. के अनुसार वर्तमान स्पष्टीकरण प्रत्येक राज्य, पक्षकार, जाति, रंग, लिंग, भाषा, धर्म, राजकीय या अन्य मतमतांतर या राष्ट्रीय अथवा सामाजिक उद्भवस्थान मिलकत, जन्म या अन्य पद जैसे किसी भी प्रकार के भेदभाव के अतिरिक्त प्रत्येक राज्य पक्षकार, अपनी हुकूमत से अधीन और अपने विस्तार में इस स्पष्टीकरण से मान्य कराए गए तमाम अधिकार का सम्मान और पालन करने का विश्वास देता है। 12.

'सोने की चिड़िया' की पहचान रखने वाला हमारा देश भारत वर्तमान में विश्व गुरु की संज्ञा में आ रहा है। सिंधु-सरस्वती सभ्यता, वैदिक- सभ्यता एवं महाभारत कालीन सभ्यता तथा संस्कृति का काल भी भारत का स्वर्णिम काल रहा है। वेद को विश्व ज्ञान-कोष के रूप में जाना जाता है सिंधु-सरस्वती सभ्यता स्थापत्य की दृष्टि से सर्वोत्कृष्ट सभ्यता है। कालजयी ग्रंथ रामायण और महाभारत के विभिन्न आदर्श एवं नीति ग्रंथों के रूप में प्रसिद्ध रहे हैं। तत्कालीन समाज इससे प्रभावित रहा है। हमारा महाजनपद-काल गणतंत्रात्मक एवं संवैधानिक व्यवस्था का आदर्श रहा है; परंतु उत्तर वैदिक-काल में विभिन्नता के कारण कृषि, उद्योग, व्यापार, वाणिज्य आदि के विकास के परिणाम स्वरूप प्राचीन जनजाति व्यवस्था में परिवर्तन आया, छोटे-छोटे जनों का स्थान बड़े जनपदों ने ग्रहण कर लिया। ईसा पूर्व के प्रारंभ में भारत में सार्वभौम सत्ता का पूर्णतया अभाव था। ईसा पूर्व छठी शताब्दी आते-आते जनपद महाजनपदों के रूप में विकसित हो गए और संपूर्ण भारत स्वतंत्र राज्यों में विभक्त हो गया। यह राज्य उत्तर वैदिक कालीन राज्यों की अपेक्षा अधिक विस्तृत तथा शक्तिशाली थे। बौद्ध ग्रंथ 'अगुतरनिकाय' के अनुसार उस समय महाजनपद विद्यमान थे। इन महाजनपदों में दो प्रकार के राज्य थे एक राजतंत्र और दूसरा गणतंत्र। उस समय इन राज्यों की शासनकालीता से जनमानस काफ़ि प्रभावित रहा।

1206 ई. सन से 1757 ई. तक का भारत संघर्षरत था, लगातार विदेशी आक्रांताओं ने आक्रमण किए। हम भारतीयों ने इन आक्रमणों का विस्तार पूर्वक प्रतिरोध किया संघर्ष किया जिसका प्रभाव समाज और समाज की व्यवस्था एवं विचारों पर पड़ना स्वाभाविक रहा और इसलिए मानव-विकास संसाधनों में परिवर्तन होता रहा था। 1857 से 1947 तक का संघर्ष ब्रिटिशों को हटाने में समय व्यतीत हुआ। इन सभी निर्मित स्थिति का सीधा असर समाज की मान्यताओं आस्थाओं और राष्ट्र की अर्थ-व्यवस्थाओं पर पड़ना स्वाभाविक रहा, जिससे मानवीय विकास की राहें सतत संघर्षरत रही; साथ-साथ कृषि एवं पशुपालन व्यवसाय से बाहर आकर नौकरी उद्योग की ओर प्रेरित भारतीय जन-मानस नई-नई खोज में लगा। नए आविष्कार नए विचार नए-नए संस्थानों की स्थापना भी हुई। 'परलोक से इह लोक' की ओर जन-मानस प्रेरित होकर भारतीयता में नई उम्मीद का संचार हुआ। इन उम्मीदभरी राहों पर चलने से समाज के अनेक दकियानुसी खयालात, रुढ़ मान्यताएं, रीति-रिवाज, परंपरागत रुढ़ियों, प्रथाओं आदि को ध्वस्त की गई जो कि समाज-विकास में बाधा थी। परंपरागत संस्कार एवं भारतीयता को आबाद रखने हेतु दयानंद सरस्वती, राजाराम मोहनराय, स्वामीविवेकानंद तथा पंडित मदन मोहन मालवीय आदि ने कमर कसी होने से धर्म क्षेत्र में आध्यात्मिकता के कारण मानव-जीवन में सामुदायिक उदारीकरण ने स्थान लिया। पण्डित मदन मोहन मालवीय जी की धार्मिक धारणायें मानव कल्याण की भावना से अनुप्राणित थी। कल्याण की वृद्धि में वे सब वर्णों और आश्रमों से समाज की सेवा ही परम तप और परम धर्म है। निष्काम भाव के महत्व को प्रतिपादित करते हुए वे कहते थे कि जो लोग निष्काम भाव से काम नहीं करते उन लोगों में परस्पर ईर्ष्या व द्वेष उत्पन्न हो जाते हैं और कार्य सफल नहीं होने पाता.... ईश्वर का काम समझकर कर्म करने वाला निष्काम भाव से काम करता है। 3. तथा 'मैं अपने ब्राह्मण तथा अब्राह्मण भाईयों से आपस का भ्रम दूर करने का अनुरोध करता हूँ।' 4. इससे मानवमन प्रेरित हुए परिणामतः भेदभाव जैसे, कि: छुआछूत की भावना से समाज मुक्त हुआ। गरीबों के सुख एवं शांति में शिक्षा की सर्वोच्चता की वकालत करते हुए पण्डित मदन मोहन मालवीय जी का यह विचार था कि: 'शिक्षा के जरिए गरीब जनता अपने विवेक और आत्मसम्मान के वे स्वभाव प्राप्त कर सकते हैं जिनसे सब गुण विकसित होते हैं। वे चाहते थे कि सरकार बड़े पैमाने पर शिक्षा का व्यापक प्रसार करे। उनकी मांग थी कि प्रारम्भिक शिक्षा नि: शुल्क दी जाय तथा सब बच्चों के लिए उसका प्रबंध किया जाय। 5. प्रेरित समाज से नर-

नारी भेदभाव को शिक्षा के माध्यम से दूर किया गया शिक्षा का समान अधिकार समाज को सही दिशा की ओर प्रेरित करने लगा। 114 वर्ष की उम्र तक के बच्चों से मजदूरी नहीं कराने का कानून सार्थक हो के संकल्प से शिक्षा से कोई वंचित न रहे का भाव जागा। वर्तमान में समाज की विचारधारा में उच्चशिक्षा के कारण आमूल बदलाव आया। इस कारण सरकार की विभिन्न योजनाओं का सही प्रयोग करने से खासकर समाज-विकास में नविनतम योजनाएं 'स्वच्छता अभियान', 'कृषि विकास', पशुपालन तथा आयुर्वेद एलोपथी, होम्योपथी के संयुक्त उपक्रम को स्वीकार करने का हेतु सिद्ध होने के कारण समाज जीवन में काफी सुधार हुआ। गांव हो या शहर मानव जीवन की आम जरूरत को आसानी से पहुंचने का काम सरकार कर रही है; परिणामतः रोटी कपड़ा और मकान मात्र पाकार जन-जीवन ठप्प नहीं होकर उससे ऊपर उठने का प्रयास मानवमन कर रहा है यह उन्हें जीवन मूल्य एवं मानवीय जीवन की सार्थकता पर की ओर ले जा रहा है। पूरा मानव समाज एक साथ अपने-अपने क्षेत्र में उन्नत होने लगा। साथ-साथ समाज की जागृता अपने अधिकार से परिचित मानव समाज की मनोदशा अपने अधिकार या हक से वंचित नहीं रहे के प्रण उठने लगे।

दूसरी ओर आज व्यक्ति स्वातंत्र्य से मानवीय मूल्यों की परिभाषा भी बदल रही है इससे प्रभावित समाज का वर्ग-विभाजन व्यापक स्तर पर हो रहा है संयुक्त परिवार से विभक्त परिवार हो रहे हैं, कहीं-कहीं परिवार टूट रहे हैं, कहीं-कहीं व्यक्ति के मन टूट रहे हैं। गांव शहर में स्थानांतर हो रहे हैं रोजगार के लिए प्रतियोगिताएं बढ़ रही हैं; ऐसे में सरकार की जॉबप्लेसमेंट वाली योजना शिक्षित नवयुवा वर्ग के लिए आशीर्वाद रूप सिद्ध हो रही हैं, बढ़ती हुई कंपनियों में पढ़े लिखे युवाओं के लिए नौकरी पाना आसान होता जा रहा है तो उससे विपरित भारतीय मूल में रहे व्यवसाय की परंपरा के प्रति; जैसे कि खेती करना, पशुओं का पोषण करना आदि के प्रति उदासीनता भी बढ़ रही है।

वर्तमान समाज की दशा और दिशा के प्रति की जागृकता के लिए :-

उदाहरण : 1.

विकास का अधिकार :['राइट्स टू डेवलपमेंट']:-मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है ऐसे में जन्म से ही बच्चे जिस सामाजिक वातावरण में पलकर बड़े होते हैं उससे प्रभावित उनमें संस्कार बनते हैं तब वर्तमान में भागदौड़ भरी जीवनशैली के परिणामतः बच्चों के लिए कभी-कभी कुछ-कुछ परिवार रूप समाज में समय की कमी दिख रही है; जिससे बच्चे अपने बहोत से हक से वंचित रह जाते हैं ऐसे में कभी-कभी, कहीं-कहीं बच्चों अकेलेपन की समस्या, अपराध जैसी समस्या के शिकार होने लगते हैं, परंतु जाग्रत समाज समझदारीपूर्वक इन बातों पर ध्यान रखकर आगे बढ़ते हैं, जैसे -"बच्चों के इस अधिकार में शिक्षा, सुरक्षा और बचपन के विकास के लिए आलंबन, सामाजिक सुरक्षा, समय देना, मनोरंजन एवं सांस्कृतिक अधिकारों का समावेश होता है।" 1. तब वहां अवश्य स्वस्थ-समाज की नीव निर्मित होती दिखती है। 6.

उदाहरण :2.

दो और दो से अधिक समूह की परिभाषा अनुसार समाज में एक स्त्री और एक पुरुष के विवाह से परिवार बनता है। दोनों पर जिम्मेवारी होती है तब बंधे हुए रिश्तों में बेटा-बेटी को एक समान अधिकार देने की जिम्मेवारी भी पति-पत्नी की बनती है ऐसे में अभाव, अज्ञान, अशिक्षा से पिडित परिवारों में भेदभाव भरा परिवेश परिवार को उन्नत बनने से रोकता है तब वहां, अनुच्छेद 11: पुरुषों और स्त्रियों के बीच समानता सिद्ध करने हेतु रोजगारी के क्षेत्र में स्त्रियों के विरोध में तमाम भेदभाव दूर करने हेतु कदम उठायेगे। (अ) "काम का अधिकार तमाम मानवों का अपवर्तनीय अधिकार रहेगा।" 7. इस नियम का अनुपालन परिवार के साथ-साथ राष्ट्र का सर्वांगी विकास होता है, ऐसे परिवार राष्ट्र-निर्माण के लिए प्रेरक बनते हैं। -अस्तु

1. 'ह्युमन राइट्स' मानव अधिकार के स्रोत -पृष्ठ :01
2. मानव अधिकार पर का अंतरराष्ट्रीय दस्तावेज ह्युमन राइट्स- पृष्ठ : 11
3. अभ्युदय ,26 मार्च ,1909
4. प्रोसिडिंग-गवर्नल कनरल की कौंसिल [विधायिका] ,सन 1912, जि0-50, पृष्ठ : 170-175
5. दी आनरेबिल पण्डित मदन मोहन मालवीय: लाइफ एण्ड स्पीचेज, 1907 द्वितीय संस्करण, पृष्ठ 465-466
6. बच्चों का मानवीय हक :4 'मानव-अधिकार' पृष्ठ :70
7. 'मानव-अधिकार' पृष्ठ :70

सोशल मीडिया એન્ડ સોશયલ સાયન્સ

ડૉ.દિનેશ જે કણઝરીયા

અધ્યક્ષ સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
ઉમિયા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ
સોલા અમદાવાદ
સંપર્ક: ૯૪૨૮૧૮૪૭૧૧
Email:dinesh.umiya@gmail.com

એબસ્ટ્રેક્ટ

આધુનિક યુગમાં સામાજિક માધ્યમોને સમાજની ચોથી જાગીર ગણવામાં આવે છે. આ વિધાન સામાજિક માધ્યમોની શક્તિ કે સક્ષમતાનો નિર્દેશ કરે છે. કારણકે તે દેશના વિકાસનો સૌથી શક્તિશાળી માધ્યમો છે. સામાજિક માધ્યમોના વિવિધ સાધનો દ્વારા જનમાનસને બદલીને નવા જ્ઞાન નું પ્રસરણ કરે છે. વિશ્વને સાંકડું બનાવી દે છે. આંખના પલકારામાં માહિતી પ્રસારિત થાય છે. આ તમામ કાર્યો સમૂહ સંચારની પ્રક્રિયા દ્વારા શક્ય બને છે.

પ્રાચીન સમયથી સામાજિક માધ્યમોના અનેકવિધ પ્રકારો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તેને મુખ્યત્વે બે વિભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય આ બંને વિભાગો એક બીજાના વિરોધી નહિ પરંતુ સહયોગી છે. પ્રાચીન ગ્રંથો સાહિત્ય, નાટકો કે પ્રવાસીઓએ સામાજિક માધ્યમના પરંપરાગત માધ્યમો છે. પરંતુ વિકાસશીલ અને વિકસિત દેશોમાં REDIO ફિલ્મ T.V, ઈ મેલ ઇન્ટરનેટ વગેરે સામાજિક માધ્યમોના આધુનિક પ્રકારો છે.

આ વિધાન સમૂહ પ્રત્યાયન અને તેના વિકસતા જતા માધ્યમોને લીધે વિશ્વને સાંકડું એક કુટુંબ કે વેશ્વિક ગામડું બનાવી દીધું છે. એટલે કે વિશ્વમાં બનતી કોઈ પણ ઘટનાઓ અને તેની અસરો ખુબ ઓછા સમયમાં અનેક જગ્યાએ પહોંચાડી શકાય છે. તેથી તેને આજના યુગની ચોથી જાગીર તરીકે પણ પરિભાષિત કરવામાં આવી છે. આ સામાજિક માધ્યમોમાં વિજ્ઞાણ માધ્યમોએ સમાજજીવન ના દરેક ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિકારી બીજનું આરોપણ કર્યું છે.

સામાજિક માધ્યમો જે અનુક્રમે પરંપરાગત અને આધુનિક એમ બે વિભાગોમાં વિભાજીત કરવા માં આવે છે. તેમાં પુસ્તકો અને મેગેઝીન સમૂહ માધ્યમના સાધન તરીકે સમાજ જીવન ઉપર અનેકવિધ અસરો કરી છે. પરંપરાગત સમયમાં યંત્રની શોધના અભાવે પુસ્તકો અને મેગેઝીન સીમિત હતા. પરંતુ તેનું આ કાર્ય વિજ્ઞાણ માધ્યમોએ ઉપાડી લીધું છે. જેને કારણે મુદ્રિત માધ્યમથી સમૂહ માધ્યમોની ક્રાંતિનો આરંભ થયો. પરંતુ આઝાદીની ચળવળે ખુબ જ ઓછા સમયમાં અનેક વિધ વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત કરી જેને આઝાદીથી માંડીને આજ સુધી જીવનની અનેકવિધ સમસ્યા ને દુર કરવામાં મદદરૂપ બની દૈનિક પેપર કે ચોપાનીયા એ મુદ્રિત માધ્યમો છે જે આધુનિક યુગ નું એક મજબૂત સાધન છે.

વિજ્ઞાનની શોધો ના પરિણામે સ્વરૂપ વિજ્ઞાણ માધ્યમ દ્વારા T.V ની શોધ એ પ્રત્યક્ષ જગતમાં ઉથલ-પાથલ કરી મૂકી સમાજ જીવનને લગતી ઘટનાઓ કે દેશવ્યાપી યોજનાઓ અંગેનું જ્ઞાન T.V મારફતે ખુબ ઓછા સમયમાં મળી રહે છે. જો કે આવા ઝડપી પ્રત્યાયનના સમૂહ માધ્યમો એ સમાજજીવન ઉપર કેટલીક નકારાત્મક અસરો પણ ઉપજાવી છે.

છેલ્લા એક દસકામાં વિજ્ઞાણ માધ્યમથી ચાલતા INTERNET અને INTERNET ના NETWORK ની પ્રક્રિયાઓના પરિણામે E-MAIL, FACEBOOK, WHATSAPP, VABINAR બ્લોગ, ઇન્ટરનેટ વગેરે દુનિયાને ઝલોબલ વિલેજ બનાવી બનાવી દીધું સમાજ જીવનના કોઈ પણ પાસાઓ ઉપર તેની ગાઢ અસર જોવા મળી છે. જો કે તેની વિધાયક અસરોની સાથે સાથે સાયબર ક્રાઈમ નો પણ જન્મ થયો. આ INTERNET થી દુનિયા જ્ઞાનબદ્ધ બની રહી છે.

સક્ષેપમાં સામાજિક માધ્યમો સમાજના તમામ ક્ષેત્રો ઉપર હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો ઉપજાવે છે જેના પરિણામે સમાજના નવા આંતર સંબંધો ની દિશા અને દશા બદલાય છે.

की वर्ड: आधुनिक युग-जनमानस –विज्ञाननी शोध-मुद्रित माध्यम-विज्ञापुं माध्यम-संस्कृति-जातीय आकमकता-राष्ट्रीय जागृति-आधुनीकरण-पूर्णा ज्वनशेली-वायक वर्ग-स्वार्थी संबधो

आधुनिक समयमां युवा वर्गो भारतमां परंपरागत संस्कृतिने छोडीने आधुनिक के विदेशी संस्कृति अपनावता थया छे जेथी भारतीय संस्कृति नष्ट थवा लागी छे विदेशी संस्कृति पाछण भारतीय युवानोअे आंधणी डोट मूकी छे अने तेनी घेलछा उदभवती छे. उदाहरण : भारतमां लाछव छन रीलेशनशीप नो भ्याल जेवा मणे छे. प्रत्यायनना माध्यमोनी सौथी वधु असर जातीयता अने आकमकता उपर जेवा मणे छे.समाजवर्गमां अमुक पुत्रुषो स्त्रीओने गंटी नजरथी जुअे छे तेमज तेना स्वमानने नुकसान पहीयाडे छे.समाजवर्ग वधारे पडतु टीवी जेवानुं पसंद करे तो अमुक वर्ग तेनुं अनुकरण करवा माटे सामाजिक दृषणो डेलावे छे अने जाहेर संपति तेमज महिलाओ के बाणकोने नुकसान करे छे उदाहरण: टीवी ना माध्यमथी समाजना बाणकोमां अपहरण ना किस्सामां वधारो थयो छे.

आधुनिक प्रत्यायनना माध्यम ना संपर्कथी उपलोक्तावाटमां वृद्धि थवा लागी छे व्यक्तिओने ललयावा माटे वारंवार जाहेर भबर के जाहेरातो आपवामां आवे छे आथी ग्राहक वर्ग तेना तरङ आकर्षाय छे. उदाहरण: दिन प्रतिदिन मार्केटमां नवा क्रोमेटिक आववाथी तेनी परीटीमां वधारो थयो छे. छन्टरनेटना माध्यमथी धरे बेठा बेठा शोपिंग थती होवाथी बिनजरूरी परीटीमां वधारो थयो छे स्त्रीओमां सौथी वधु बिनजरूरी परीटी थती होय छे उदाहरण: डेशन डीअछनर मनीष मल्लोत्रा ना डीअछनींग वेर थी आकर्षाय ने स्त्रीओ तेवा ड्रेस परीटे छे. युवा पेढीनुं वांयन जेम जेम वधशे तेम देश अने समाज शिक्षित बनशे आथी दरेक लोको जेम जेम शिक्षण मेणवे छे ते ज रीते देशना विकासमां पोतानुं महत्वनुं योगदान आपे छे टेलिविजनना माध्यमथी समाज ना दरेक वर्गना लोकमां राष्ट्रभावना अंगे जागृति लाववाना कार्यक्रमो हाथ धरवामां आवे छे उदाहरण: ध लेंज ओडू भगतसिंह टेलिविजनना माध्यमथी नकारात्मक असरो पण उदभवे छे जेना द्वारा सामाजिक संबधोमां स्वार्थी संबधो बन्या छे. पोताना स्वार्थ माटे थईने अन्य संबध वायकवर्ग ने कई वांये तेमज प्रेक्षक वर्ग जे कई जुअे छे तेनी असर दिर्घजुवी छे अटलेके तेनी असर लांबा समय सुधी रहे छे जेथी व्यक्तिक ज्वननुं योग्य थाय छे. समाजमां वर्तमान समयमां कई कई समस्याओ के देशमां शु याली रह्युं छे? ते अंगेनी जाणकारी न्युज पेपरमां दरोज अलग अलग माहिती आपवामां आवे छे जेथी प्रवर्तमान प्रवाहोनुं ज्ञान मणी रहे छे.उदाहरण: ०८-११-२०१५ ना दिवसे नरेन्द्र मोदी अे देशना संबोधनमां करन्सी नाबुद करी ते अंगे न्युज पेपर अने टीवी ना माध्यमथी माहिती लोकोने मणी.

टेलिविजन मारइते समाजमां जागृति लावी शकय छे तेमज लोको शोषण सामे अवाज उठावता थाय छे सामाजिक समस्या नी जाणकारी आपवामां आवे छे वर्तमान पत्रो के पुस्तकोअे दरेक व्यक्तिमां शिक्षणनी रूप जगाडी छे व्यक्ति दरेक प्रकारनी शिक्षण मेणवती थछ छे शिक्षण आधारे वर्तमान समस्याने दुर करी शके छे उदाहरण: शिक्षित व्यक्ति अन्यने शिक्षण आपी निरक्षरता दुर करवामां महत्वनो ज्ञानो आपे छे. टेलिविजन द्वारा समाजवर्गमां आधुनिकतानो रंग लाव्यो छे आधुनिकता तरङ आंधणी डोट मुके छे आधुनिकता द्वारा समाज मां परिवर्तनो आव्या छे आ परिवर्तनोअे देशना विकास मां महत्वनो ज्ञानो आय्यो छे. उदाहरण: भारत ने केशलेश करवानी सीस्टम अे आधुनिकता छे.

लाईब्रेरीना पुस्तकोना वांयनथी व्यक्तिओ ओथी अपेक्षओ जागृत के ईच्छा धरावे छे दरेकना ज्वनमां कोईने कोई आदर्श व्यक्ति होय छे तेना ज्वननी संपूर्ण माहिती मेणवीने ते पण अेवुं ज्वन ज्ववा प्रेराय छे. उदाहरण: स्वामी विवेकानंदना ज्वननी माहिती मेणवी तेना जेवुं ज्वन ज्ववानी अपेक्षा जागृत थाय. अमुक भास मेगेजीन के वर्तमान पत्र अथवा बुकमां मात्र रमत-गमत ने लगती बाबतो अंगे जाणकारी आपवामां आवे छे जेना द्वारा लोको प्रेरित थाय छे अने रमत गमतमां जोडाय छे. समूह प्रत्यायनथी वायक अने प्रेक्षकना मनमां हकारात्मक असरो उपजावे छे रूढ मानसिकता धरावता व्यक्ति जयारे टेलिविजनमां आवता जागृति ना कार्यक्रमो जोईने तेनी मानसिकता बटलावे छे. उदाहरण: प्रमुभ स्वामीना आध्यात्मिक चिंतनना वांयनथी समाज आध्यात्मिक तरङ वल्यो छे. समूह प्रत्यायन पर सौथी मोटी असर बाण मानस पर थाय छे बाणको जे वांये छे के जुअे छे ते ज सायुं माने छे जेथी बाणकोमां बे प्रकारनी असर थाय छे जे हकारात्मकता जणवाय तो देशनो उत्तम नागरिक बने छे. उदाहरण: गीजुभाई बघेकानी बाणवार्ता वांयवाथी बाणकोनुं मगज विकसित बने छे.

समाजमां वांयन अने टेलीविजन ना माध्यमथी समाजमां हकारात्मक असरो उदभवे छे जेमां समाज विकास अने राष्ट्र विकास थाय छे समाजनुं वास्तविक चित्र रञ्ज करे छे पुस्तको अे समाजनो अरीसो छे. उदाहरणः सरस्वतीचंद्र मां गोवर्धनराम त्रिपाठीअे समाजनुं वास्तविक चित्र रञ्ज कर्युं छे. व्यक्तिओमां सांउं वांयन द्वारा कुटुंबना घोरण अने मुल्यो बढलाय छे कुटुंबोमां संबधो मजबुत बने छे कुटुंबमां द्रेषनी लावना दुर थाय छे अेक साथे मणीने विकासमां झणो आपे छे उदाहरणः रामायणमां भाईओनी लागणी व्यक्त तथ्य छे. आधुनिक माध्यमोना अनुकरणथी व्यक्तिओनी जिवनशैली मां बढलाव आवी रह्यो छे आ बढलावमां परंपरा अने इडिओने स्थान आपवामां आव्युं छे आधुनिक मूल्योनुं अनुकरण करे छे. उदाहरणः डेशनना युगमां स्त्रीओ प्लाओ के अेन्डल लेन्थ जन्स पहेरती थछ छे. वर्तमान पत्रोना समाजमां परिवर्तन आवे छे तेनी साथे साथे वैयक्तिक जिवनमां आ ज्ञान भुब ज उपयोगी बने छे व्यक्तिनी समाज प्रत्ये हकारात्मक वलण जन्मे छे. उदाहरणः पर्सनालीटी डेवलपमेन्ट लेभक कोण छे द्रश्य अने श्राव्य माहिती मेणवीने लोको पोताना वर्तन व्यवहारमां सुधारो लावे छे पोतानुं योग्य समाजकरण अने लोकइयीना घडतर थाय छे जेना आधारे बाणको समाजना योग्य नागरिक बने छे उदाहरणः ङगमग अने बाण भास्करनी पूर्ति वांयीने बाणकोनो विकास थाय छे. समूह प्रत्यायन माध्यम द्वारा समाजमां विभिन्न परिवर्तनो आवी रह्यो छे टेलीविजन ना माध्यम द्वारा अंधश्रद्धाओ इडिओ अने परंपरागत विचारोथी समाजना परिवर्तन आवे छे लोक लागणीओ दुभाय नहि ते ध्यानमां रापीने माहिती प्रसरण करवामां आवे छे.

संदर्भ सूची

समूह माध्यमोनुं समाजशास्त्र,अनडा प्रकाशन

विविध क्षमताना प्रोफाइलिंग द्वारा अध्येता-केन्द्रित शिक्षणः NEP-2020नी संकल्पनानो व्यवहारिक उपयोग (Learner-Centered Education through Differential Ability Profiling: Conceptualizing NEP-2020 in Practice)

Dr. Harikrishna A. Patel, Dr. Ajay Raval

*Assistant Professor,
S. S. Patel College of Education, Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar*

*Assistant Professor,
S. S. Patel College of Education, Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar*

सारांश

राष्ट्रीय शिक्षण नीति (NEP) 2020 भारतमा अध्येता-केन्द्रित शिक्षण तरङ् परिवर्तनकारी पगलांनी कल्पना करे छे जेमां सर्वसमावेशकता, वैयक्तिकीकरण अने सर्वांगी विकास पर भार मूकवामां आव्यो छे. आ अस्थास पत्र डिङरन्शियल ऐबिलिटी प्रोफाइलिंग (DAP) द्वारा NEP-2020ना अमलीकरणनी संकल्पना करे छे. जे व्यक्तिगत अध्येतानी क्षमताओ, जेम के आंकडाकीय, यांत्रिक, तर्क, क्लोजर, अवकाशीय, गुजराती मौखिक, हिन्दी मौखिक अने कारङ्नी क्षमताओने ओणभवा माटेनी पद्धति छे. ताजेतरना संशोधन अने नीति विश्लेषणना आधारे आ अस्थास दर्शावे छे के DAP केवी रीते NEP-2020ना क्षमता-आधारित (competency-based), बहु-विद्याशाभाकीय (Multi-Disciplinary) अने सर्वसमावेशक शिक्षणना सिद्धांतो साथे सुसंगत छे. आ अस्थास पत्र व्यक्तिगत शिक्षण मार्गो बनाववा माटे मनोवैज्ञानिक अने भाषाकीय प्रोफाइलिंगने वर्गाभंडनी प्रेक्टिसमां संकलित करवा माटेनुं ऐक माणभुं प्रस्तुत करे छे. ते निष्कर्ष आपे छे के DAP द्वारा NEP-2020ने कार्यरत करवाशी विविध अध्येताओ माटे समान अने क्षमता-आधारित शिक्षणनुं निर्माण थर्छ शके छे.

यावीरूप शब्दो: NEP-2020, अध्येता-केन्द्रित शिक्षण, डिङरन्शियल ऐबिलिटी प्रोफाइलिंग (DAP), सर्वसमावेशक शिक्षण, शैक्षणिक मनोविज्ञान, व्यक्तिगत शिक्षण, भारत

1. प्रस्तावना

राष्ट्रीय शिक्षण नीति 2020 (NEP-2020) ऐ भारतनी लांबा समयशी याली आवती गोभणपट्टी अने विषयवस्तु आवरी लेवा परनी भारपूर्वकनी नीतिमांशी निर्णायक रीते अलग थर्छने शाणाकीय शिक्षणने अध्येता-केन्द्रित, क्षमता-आधारित शिक्षण तरङ् पुनःसंगठित करीने ऐक सीमाचिह्नरूप परिवर्तन लावे छे (Sreenivas et al., 2025). NEP-2020 ज्ञानने याद करवाना स्थिर तथ्यो तरीके गणवाने बढले शिक्षणने सैद्धांतिक समझण, कौशल्यो, मूल्यो अने अभिगमोना प्रगतिशील प्रदर्शन तरीके माने छे. ते सर्वांगी अने कला, विज्ञान अने व्यावसायिक घटकोनुं संकलन थाय छे तेवाबहुविद्याशाभाकीय विकासने प्रोत्साहन आपे छे ज्यारे अस्थासकमनी पसंढगीमां लवचीकता, बहुविध प्रवेश-निकासना विकल्पो अने मूल्यांकन प्रथाओ पर भार मूके छे जे मात्र यादशक्तिना परीक्षणोने बढले उपयोगन, प्रदर्शन अने अधिकृत कार्योंने विशेष महत्त्व आपे छे. आ मोडेलमां अध्यापन अनुकूलनशील अने संवादात्मक बने छे; शिक्षको शिक्षणना अनुभवोने महत्त्व आपे छे, पूछपरछने सपोर्ट करे छे अने ज्ञानात्मक, सामाजिक-भावनात्मक अने मनोगतिशील क्षेत्रोमां वृद्धिनुं पण मूल्यांकन करे छे.

<https://www.gapbhasha.org/>

वैयक्तिकीकरण (Personalization) અને સર્વસમાવેશકતા એ સહાયક આદર્શો નથી પરંતુ અભ્યાસક્રમની ડિઝાઇન, મૂલ્યાંકન સુધારણા અને શાળા સંસ્કૃતિમાં જડેલી માળખાકીય પ્રતિબદ્ધતાઓ છે.

આ યોગ્યતા અભિગમમાં ડિફરન્શિયલ એબિલિટી પ્રોફાઇલિંગ (Differential Ability Profiling-DAP) નીતિના હેતુ અને વર્ગખંડની પ્રેક્ટિસ વચ્ચે એક સઘન મનોવૈજ્ઞાનિક-શૈક્ષણિક સેતુ તરીકે કાર્ય કરે છે. DAP વ્યવસ્થિત રીતે અધ્યેતાઓની આંકડાકીય, યાંત્રિક, તર્ક, ક્લોઝર, અવકાશી, ભાષાકીય અને કારફૂની ક્ષેત્રોમાં યોગ્યતાની પેટર્નનું મેપિંગ કરે છે, જે જ્ઞાનાત્મક શક્તિઓ અને સંબંધિત જરૂરિયાતોનું બહુ-આયામી ચિત્ર રજૂ કરે છે (Hiremath, 2024). આવી પ્રોફાઇલ્સ "સરેરાશ" અથવા "ધીમા કે ઝડપી" અધ્યેતાઓના સામાન્ય લેબલ્સથી આગળ વધે છે અને તેના બદલે વિશિષ્ટ સંયોજનો જાહેર કરે છે— ઉદાહરણ તરીકે, મજબૂત અવકાશી-યાંત્રિક તર્ક ધરાવતો પરંતુ ભાષાકીય ચોકસાઈ વિકસાવી રહેલો વિદ્યાર્થી અથવા મજબૂત આંકડાકીય પ્રવાહ ધરાવતો અધ્યેતા જેને વિઝ્યુઅલ ક્લોઝરમાં લક્ષિત સમર્થનથી ફાયદો થાય છે. યોગ્યતાઓ વિવિધ મોડાલિટીઝમાં દર્શાવવામાં આવતી હોવાથી DAP શિક્ષકોને સૂચનાત્મક વ્યૂહરચનાઓ, સામગ્રીઓ અને મૂલ્યાંકનને વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓ માહિતીને સૌથી અસરકારક રીતે પ્રોસેસ કરે છે અને સમસ્યાઓ ઉકેલે છે તેની સાથે જોડવામાં મદદ કરે છે.

DAP નું NEP-2020ના ઇકોસિસ્ટમમાં સંકલન એ સૂચનાત્મક પ્રવાહને ફરીથી આકાર આપે છે. એક સત્રની શરૂઆતમાં સ્ક્રીનિંગ અને નિદાનાત્મક પ્રોફાઇલિંગ એ સ્તરીય પાઠ આયોજનની માહિતી આપે છે: મુખ્ય પાઠો સાર્વત્રિક રીતે સુલભ થવા માટે રચાયેલ છે જ્યારે વિસ્તરણ કાર્યો ઓળખાયેલી શક્તિઓનો લાભ લે છે (દા.ત., અવકાશીય મોડેલિંગ, સમાનતાત્મક તર્ક) અને લક્ષિત સમર્થન ચોક્કસ અંતરને દૂર કરે છે (દા.ત., ક્લોઝર સ્પીડ અથવા ભાષાકીય એન્કોડિંગ). ત્યાર પછી ફોર્મેટિવ મૂલ્યાંકન ક્ષેત્ર એટલે કે સામાન્ય કૌશલ્યો જેમ કે મેટાકોગ્નિશન અને જટિલ વિચારસરણી અને ક્ષેત્ર વિશિષ્ટ ક્ષમતાઓ બંનેમાં યોગ્યતાની વૃદ્ધિને ટ્રેક કરે છે, જે ડેટાને પુનરાવર્તિત આયોજનમાં પાછો આપે છે. સમય જતાં શિક્ષકો નોંધ રાખી શકે છે કે અનુકૂળન — જેમ કે યાંત્રિક તર્ક માટે મેનિપ્યુલેટિવ્સ, ક્લોઝર અને અવકાશી કાર્યો માટે વિઝ્યુઅલ ઓર્ગેનાઇઝર્સ, અથવા મૌખિક તર્ક માટે શિંક-અલાઉડ પ્રોટોકોલ્સ — કેવી રીતે નિપુણતામાં માપી શકાય તેવા લાભમાં અનુવાદિત થાય છે કે જેનાથી NEPના પુરાવા-આધારિત, સુધારણા-લક્ષી પ્રેક્ટિસ પરના ભારને સંતોષે છે (Sreenivas et al., 2025).

DAP એ NEP-2020ની સમાનતા અને સર્વસમાવેશકતા પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાઓને પણ આગળ ધપાવે છે. ઊણપના વર્ણનોને બદલે વિવિધ ક્ષમતા પ્રોફાઇલ્સને અગ્રતા આપીને તે યોગ્યતા દર્શાવવાના બહુવિધ માર્ગોને કાયદેસર બનાવે છે અને સાંસ્કૃતિક-ભાષાકીય પૂર્વગ્રહને ઘટાડે છે કે જે ઘણીવાર પરંપરાગત પરીક્ષણ પર આધારિત રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, બહુભાષી અધ્યેતાઓ માટે મજબૂત અવકાશીય અથવા યાંત્રિક સૂચકાંકોને ભાષાકીય પ્રાવીણ્ય વિકસિત થાય ત્યાં સુધી ઓળખી શકાય છે અને તેનો લાભ લઈ શકાય છે; તેવી જ રીતે વિવિધ સામાજિક-આર્થિક સંદર્ભોના વિદ્યાર્થીઓ શૈક્ષણિક ભાષાના પૂર્વ સંપર્કમાં અસમાનતા હોય તો પણ તર્ક અથવા આંકડાકીય શક્તિઓ દર્શાવી શકે છે. જ્યારે શાળાઓ વ્યક્તિગત શિક્ષણ યોજનાઓ, સમૃદ્ધિ કલસ્ટરો અને લવચીક જૂથની માહિતી આપવા માટે DAPનો ઉપયોગ કરી શકે છે, ત્યારે વ્યક્તિગતકરણ (Personalization) આકસ્મિક નહીં પણ પ્રણાલીગત બને છે કે જે "તેમની ક્ષમતા અનુસાર, સૌને શિક્ષણ"ના NEP ના વિઝન સાથે જોડાણ ધરાવે છે (Hiremath, 2024).

શિક્ષક-શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક વિકાસમાં DAPને સાંકળવાથી અમલીકરણની વફાદારી મજબૂત થાય છે. પૂર્વ-સેવાકાલીન અને સેવાકાલીન તાલીમ કાર્યક્રમો શિક્ષકોને જવાબદારીપૂર્વક પ્રોફાઇલ્સનું અર્થઘટન કરવા, લક્ષિત ક્ષમતાઓ મેળવવા માટે બહુ-મોડલ કાર્યોની રચના કરવા અને ડેટાના ઉપયોગ પર નૈતિક સલામતી જાળવવા માટે તાલીમ આપી શકે છે. આ રીતે DAP માત્ર નિદાન કરતું નથી પરંતુ તે ક્ષમતા-આધારિત અધ્યાપનને માર્ગદર્શિત કરે છે કે જે પ્રતિભાવશીલ, સર્વસમાવેશક અને નિદર્શનાત્મક રીતે અસરકારક છે કે જે NEP-2020ના ગોખણપટ્ટીથી સર્વાંગી, કૌશલ્ય-સંકલિત, અધ્યેતા-કેન્દ્રિત શિક્ષણ તરફના નમૂનારૂપ પરિવર્તનને વ્યવહારુ સમજણ આપે છે (Sreenivas et al., 2025; Hiremath, 2024).

2. સૈદ્ધાંતિક પાયો: અધ્યેતા-કેન્દ્રિત અધ્યાપન અને NEP-2020

राष्ट्रीय शिक्षण नीति 2020 (NEP-2020) सक्रिय जोडाए, सहयोग અને व्यक्तिगतकरण (Personalization)ने असरकारक शिक्षणना पायांना पथ्यरु तरीके ढार आपता निर्माणावादी (constructivist) शिक्षण सिद्धांतोमांथी आधार ले छे (Ajitha & Mary, 2025). ते वर्गांभंडोने गतिशील जग्याओ तरीके कल्पना करे छे ज्यां अध्येताओ माहितीने निष्क्रिय रीते मेणववाने बढले अन्वेषण, क्रियाप्रतिक्रिया અને प्रतिबिंब द्वारा अर्थनुं निर्माण करे छे. परंपरागत समान અને परीक्षा-संयालित अभिगमने नकारिने NEP-2020 लवचीक, अनुभवजन्य અને पूछपरछ-आधारित शिक्षण वातावरणनी हिमायत करे छे के जे जिज्ञासा, जटिल विचारसरणी અને सर्जनात्मकतानुं पोषण करे छे. आ परिवर्तन स्वीकारे छे के ज्यारे अध्येताओ समस्यानुं निराकरण, प्रयोगो અને साथीदारो तथा शिक्षको साथेना संवाद द्वारा तेमना पोताना ज्ञानना निर्माणमां सक्रियपणे भाग ले छे त्यारे ज साथी समजण उद्भव छे.

आ परिवर्तनना केन्द्रमां अध्येता-केन्द्रित मोडेल छे के जे परंपरागत शिक्षक-विद्यार्थी संबंधने इरीथी व्याख्यायित करे छे. NEP-2020 माणभामां विद्यार्थीओने ज्ञानना सह-निर्माता तरीके स्थान आपवामां आवे छे के जेओ तेमनी शीभवानी प्रक्रियाओनी मालिकी ले छे. ज्यारे शिक्षको सहायक, मार्गदर्शक અને मेन्टरनी भूमिकाओ धारण करे छे (Hiremath, 2024). ढार माहितीनुं प्रसारण करवाथी योग्यताओने केणववा तरफ जाय छे અને अध्येताओने प्रश्न करवा, विचारोने जोडवा અને अधिकृत संदर्भोमां ज्ञान लागु करवा प्रोत्साहित करे छे. आ पुनःसंरचना स्वायत्तता અને स्व-निर्देशित शिक्षणने पण प्रोत्साहन आपे छे तथा शैक्षणिक अनुभवोने व्यक्तिगत अध्येताओनी रुचियो, क्षमताओ અને आकांक्षाओ साथे जोडे छे. ध्येय मात्र शैक्षणिक सिद्धिने वधारवानो नथी पण 21मी सदीनी जटिलताओ माटे सज्ज, सर्वांगी, आञ्चवण अध्येताओनो विकास करवानो पण छे.

आ निर्माणवादी અને अध्येता-केन्द्रित नमूनामां डिडरन्शियल ऐबिलिटी प्रोजेक्टिंग (DAP) ऐक निर्णायक शैक्षणिक साधन तरीके उभरी आवी शके छे. DAP शिक्षकोने विद्यार्थीओनी विविध योग्यता पेटर्न — अन्य लोको वर्ये आंकाडीय, भाषाडीय, तर्क, अवकाशी અને यांत्रिक क्षमताओ — ने व्यवस्थित रीते ओणभवा અને समजवा सक्षम बनावे छे. आवी निदानात्मक आंतरदृष्टि शिक्षकोने सूचना, संसाधनो અને मूल्यांकनने ऐक ज वर्गांभंडमां हजार विविध शक्तिओ અને शीभवानी जरूरियातो अनुसार तैयार करवा सशक्त बनावे छे. उदाहरण तरीके, मजबूत अवकाशी तर्क धरावतो विद्यार्थी विज्युअल અને हेन्ड्स-ओन शीभवाना कार्योथी लाभ मेणवी शके छे, ज्यारे अद्यतन मौखिक क्षमता धरावतो अन्य विद्यार्थी यर्थां અને लेखित प्रतिबिंब द्वारा उत्कृष्ट थर शके छे. बेदभावपूर्ण सूचना माटे पुरावा-आधारित पायो पूरो पाडीने, DAP निर्माणवादी आदर्शो અને व्यवहारु वर्गांभंडना अमल वर्येना अंतरने दूर करे छे.

DAP नुं NEP-2020 ना अध्येता-केन्द्रित विजनमां संकलन मोटा पाये सर्वसमावेशकता અને व्यक्तिगतकरण (Personalization)ने प्रोत्साहन आपे छे. ते शिक्षकोने ऐवा अनुकूलनशील शिक्षण मार्गोनी रचना करवानी मंजूरी आपे छे जे जूथ माटे सामान्य शिक्षण लक्ष्यो जाणवी राणीने व्यक्तिगत तडावतोनुं सन्मान करे छे. आम करवाथी DAP ऐक शिक्षण प्रणाली बनाववी के जे समान, प्रतिभावशील અને मानव संभविततानी संपूर्ण श्रेणी साथे सुसंगत होय तेवा NEP-2020ना व्यापक मिशनने साकार करवामां मद्द करे छे (Ajitha & Mary, 2025; Hiremath, 2024).

3. डिडरन्शियल ऐबिलिटी प्रोजेक्टिंग: संकल्पना અને घटक

DAP ऐ डिडरन्शियल मनोविज्ञान અને ऐप्टिट्युड मापनमां मूण धरावे छे. ते विविध क्षमताओमां अध्येताओनी संबंध्यित शक्तिओ અને नबणाओने ओणजे छे के जे शिक्षकोने लक्षित कार्यकमोनी रचना करवामां मद्द करे छे.

DAP डेमवर्कमां प्राथमिक क्षमताओ:

- Numerical Ability: संप्यात्मक तर्क અને समस्यानुं निराकरण.
- Mechanical Ability: भौतिक અને तकनीकी कामगरीनी समजण.
- Reasoning Ability: तार्किक અને विश्लेषणात्मक विचारसरणी.
- Closure Ability: अपूर्ण माहिती पर प्रत्यक्ष ज्ञानात्मक संगठन અને ध्यान.
- Spatial Ability: विज्युअलाइजेशन અને अवकाशीय संबंधोनी मानसिक प्रक्रिया.

- f. Gujarati Verbal Ability: પ્રાદેશિક ભાષાની સમજણ અને અભિવ્યક્તિ.
- g. Hindi Verbal Ability: રાષ્ટ્રીય ભાષાની સાક્ષરતા અને ઉચ્ચારણ.
- h. Clerical Ability: વહીવટી કાર્યોમાં ચોકસાઈ અને વિગતવાર ધ્યાન.

યોગ્યતા પરીક્ષણ પરનું સંશોધન જાતિ, શિક્ષણ સ્તર અને જ્ઞાનાત્મક ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર ભિન્નતાને દર્શાવે છે (Izzaty et al., 2024), જે વ્યક્તિગત શિક્ષણ માર્ગોની આવશ્યકતા સૂચવે છે.

4. ડિફરન્શિયલ એબિલિટી પ્રોફાઇલિંગનું મહત્ત્વ

ડિફરન્શિયલ એબિલિટી પ્રોફાઇલિંગ (DAP) એ NEP-2020 હેઠળ કલ્પના કરાયેલ અધ્યેતા-કેન્દ્રિત અને સર્વસમાવેશક શૈક્ષણિક પ્રથાઓને વાસ્તવિક બનાવવા માટે ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે. તે એક નિદાનાત્મક અને શૈક્ષણિક પદ્ધતિ બંને તરીકે સેવા આપે છે જે શિક્ષકોને અધ્યેતાઓની જ્ઞાનાત્મક વિવિધતામાં મૂળ હોય તેવી વ્યક્તિગત અધ્યાપનની રચના કરવા સક્ષમ બનાવે છે. DAP ના મહત્ત્વને 5 મુખ્ય પરિમાણોમાં તપાસી શકાય છે—શૈક્ષણિક વ્યક્તિગતકરણ (Personalization), સમાન શિક્ષણની તકો, વ્યાવસાયિક જોડાણ, ભાષાકીય સર્વસમાવેશકતા અને શૈક્ષણિક નીતિનો અમલ.

4.1 શૈક્ષણિક વ્યક્તિગતકરણ (Personalization) અને અધ્યેતા-કેન્દ્રિત શિક્ષણ

DAP શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓની અનન્ય જ્ઞાનાત્મક પ્રોફાઇલ્સ અનુસાર શિક્ષણના અનુભવોને બનાવવાની મંજૂરી આપે છે. આંકડાકીય, તર્ક, અવકાશી અને ભાષાકીય ક્ષમતાઓમાં ભિન્નતાને વ્યવસ્થિત રીતે ઓળખીને શિક્ષકો દરેક અધ્યેતાની યોગ્યતા સાથે મેળ ખાતી સૂચનાત્મક પદ્ધતિઓ અને મૂલ્યાંકનને અનુકૂળિત કરી શકે છે. આ NEP-2020ના ક્ષમતા-આધારિત અને અનુભવજન્ય શિક્ષણ પરના ભાર સાથે સંબંધિત છે કે જ્યાં શિક્ષણ અભ્યાસક્રમને બદલે અધ્યેતાની આસપાસ વિકસિત થાય છે (Ajitha & Mary, 2025). DAP આ રીતે ફોર્મેટિવ મૂલ્યાંકન પ્રણાલીઓને સમર્થન આપે છે જે બધા માટે સમાન પરીક્ષણને સતત ચાલી રહેલા પ્રદર્શન-આધારિત પ્રતિસાદ સાથે બદલે છે કે જે અધ્યેતાઓમાં સ્વાયત્તતા અને આંતરિક પ્રેરણાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

4.2 સમાન અને સર્વસમાવેશક શિક્ષણ વાતાવરણને પ્રોત્સાહન આપવું

ભારતમાં ભાષાકીય, સામાજિક-આર્થિક અને જ્ઞાનાત્મક પરિમાણોમાં શૈક્ષણિક વિવિધતા એ સર્વસમાવેશકતા માટે અનુકૂળનશીલ વ્યૂહરચનાઓની આવશ્યકતા છે. DAP એવા વિદ્યાર્થીઓને ઓળખવા માટેનું એક વ્યવસ્થિત માળખું પ્રદાન કરે છે કે જેઓ ચોક્કસ ક્ષેત્રોમાં (દા.ત., યાંત્રિક અથવા અવકાશી ક્ષમતાઓ) ઉચ્ચ સંભવિતતા હોવા છતાં પરંપરાગત પરીસ્થિતિમાં નબળો દેખાવ કરે છે.

બહુભાષી સંદર્ભોમાં પ્રતિભાશાળી ઓળખ પરના સંશોધન મુજબ સાંસ્કૃતિક નિષ્પક્ષતા અને સર્વસમાવેશકતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે મનોવૈજ્ઞાનિક સાધનોને સંદર્ભોમાં અનુકૂળનની જરૂર છે (Kurup, 2021).

પરંપરાગત શિક્ષણવિદોથી આગળની વિવિધ ક્ષમતાઓને ઓળખીને DAP ક્ષમતા અનુસાર સૌને શિક્ષણના NEP સિદ્ધાંતને કાર્યરત કરે છે તથા શિક્ષણ અને વૃદ્ધિની સમાન ઉપલબ્ધતા સુનિશ્ચિત કરે છે.

4.3 વ્યાવસાયિક અને કૌશલ્ય-આધારિત શિક્ષણને મજબૂત બનાવવું

NEP-2020 પ્રારંભિક તબક્કાઓથી વ્યાવસાયિક અને કૌશલ્યલક્ષી શિક્ષણના સંકલનની હિમાયત કરે છે (Sharma & Pathak, 2024). DAP અધ્યેતાઓની તકનીકી, યાંત્રિક અને કારકૂની યોગ્યતાઓને ઓળખવા માટે એક પાયાની પદ્ધતિ પૂરી પાડે છે, જેનાથી તેમને યોગ્ય વ્યાવસાયિક માર્ગો તરફ માર્ગદર્શન મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉચ્ચ યાંત્રિક અને અવકાશીય ક્ષમતાઓ ધરાવતા અધ્યેતાઓ એન્જિનિયરિંગ અથવા ડિઝાઇન ક્ષેત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટ બની શકે છે, જ્યારે મજબૂત કારકૂની અને ક્લોઝર ક્ષમતાઓ ધરાવતા લોકો વહીવટી અને વિશ્લેષણાત્મક કારકિર્દી માટે યોગ્ય હોઈ શકે છે. આ ક્ષમતા-આધારિત શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન શાળા શિક્ષણ અને રોજગારક્ષમતા વચ્ચેના અંતરને દૂર કરે છે કે જે 21મી સદીની કૌશલ્યની જરૂરિયાતો સાથે શિક્ષણને જોડવાના NEP-2020 ના ધ્યેયને સમર્થન આપે છે (Talluri, 2025).

4.4 भाषाकीय અને સાંસ્કૃતિક સર્વસમાવેશકતા

ગુજરાતી અને હિન્દી મૌખિક ક્ષમતાઓને સામેલ કરીને DAP બહુભાષી પ્રાવીણ્ય અને સાંસ્કૃતિક મૂળને પ્રોત્સાહન આપે છે કે જે NEP-2020ની ભાષા નીતિના મુખ્ય લક્ષ્યો છે (Kumar, 2025). આ દ્વિભાષી મૂલ્યાંકન ભાષાકીય સર્વસમાવેશકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે અને સુનિશ્ચિત કરે છે કે ભાષા પ્રાવીણ્યનું મૂલ્યાંકન સાંસ્કૃતિક રીતે સંબંધિત માળખાંમાં કરવામાં આવે છે. તે માત્ર પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય ઓળખને મજબૂત કરતું નથી પણ વિવિધ ભાષાકીય જૂથોમાં સમજણ, સાક્ષરતા અને માહિતીસંચારમાં પણ સુધારો કરે છે.

4.5 ડેટા-સંચાલિત શૈક્ષણિક નીતિ અને સતત સુધારો

DAP સમૃદ્ધ મનોવૈજ્ઞાનિક ડેટા જનરેટ કરે છે જે સંસ્થાકીય નિર્ણય લેવા અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિને માહિતી આપી શકે છે. આવા ડેટાને પ્રાદેશિક અથવા લિંગ-આધારિત શિક્ષણ વલણોને ઓળખવા માટે એકત્રિત કરી શકાય છે, જેનાથી સંસાધનોની ફાળવણી, શિક્ષક તાલીમ અને અભ્યાસક્રમ વિકાસનું માર્ગદર્શન મળે છે. DAP-આધારિત વિશ્લેષણનું SWAYAM અને N-DEAR (નેશનલ ડિજિટલ એજ્યુકેશનલ આર્કિટેક્ચર) જેવા ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સમાં સંકલન પુરાવા-આધારિત નીતિ અમલ અને દેખરેખને વધારી શકે છે (Das, 2025). વધુમાં, ક્ષમતાઓમાં જાતિ-ભેદભાવપૂર્ણ પેટર્ન, જેમ કે તર્ક અને યાંત્રિક યોગ્યતામાં જોવા મળે છે (Izzaty et al., 2024), સમાન હસ્તક્ષેપો માટે DAPની નીતિ સુસંગતતાને જોડે છે.

ડિફરન્શિયલ એબિલિટી પ્રોફાઇલિંગનું મહત્ત્વ નિદાનથી આગળ વધે છે અને તે માનવ-કેન્દ્રિત શૈક્ષણિક પરિવર્તન માટેનું એક વ્યૂહાત્મક માળખું છે. DAP ક્ષમતામાં વિવિધતાને વ્યક્તિગત, સમાન અને કૌશલ્યલક્ષી શિક્ષણ માર્ગોમાં અનુવાદિત કરીને NEP-2020 ના અધ્યેતા-કેન્દ્રિત ફિલસૂફીને કાર્યરત કરે છે. જ્યારે અસરકારક રીતે અમલ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે વર્ગખંડની પ્રથાઓને ફરીથી વ્યાખ્યાયિત કરી શકે છે, શિક્ષકોને કાર્યક્ષમ આંતરદૃષ્ટિ સાથે સશક્ત બનાવી શકે છે, અને દરેક અધ્યેતાની અનન્ય સંભવિતતાને ઓળખે અને તેનું પોષણ કરે તેવી શિક્ષણ પ્રણાલીનું નિર્માણ કરી શકે છે.

4.6 DAP દ્વારા NEP-2020નો અમલ

NEP-2020 એ નિદાન અને ફોર્મેટિવ મૂલ્યાંકનના ઉપયોગ પર ભાર મૂકે છે જે માત્ર ગ્રેડિંગથી આગળ વધે છે અને તેના બદલે મુખ્ય યોગ્યતાઓ, કૌશલ્યો અને સૈદ્ધાંતિક સમજણને માપવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે (Sharma & Pathak, 2024). ડિફરન્શિયલ એબિલિટી પ્રોફાઇલિંગ (DAP) શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતાની પેટર્ન અને બહુવિધ ક્ષેત્રોમાં શીખવાની ક્ષમતાઓમાં ચોક્કસ આંતરદૃષ્ટિ પ્રદાન કરીને આ વિઝનને હાંસલ કરવા માટેનો એક માળખાગત અભિગમ પ્રદાન કરે છે.

- મનોવૈજ્ઞાનિક સાધનો દ્વારા અધ્યેતાની પ્રોફાઇલ્સને ઓળખો: DAP વૈજ્ઞાનિક રીતે માન્ય મનોવૈજ્ઞાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરીને વિગતવાર અધ્યેતા પ્રોફાઇલ્સ જનરેટ કરે છે જે જ્ઞાનાત્મક પરિમાણો જેમ કે આંકડાકીય, અવકાશીય, તર્ક અને ભાષાકીય ક્ષમતાઓમાં વ્યક્તિગત શક્તિઓ અને નબળાઈઓને દર્શાવે છે. આ પ્રોફાઇલ્સ શિક્ષકોને દરેક અધ્યેતાની અનન્ય સંભવિતતાને સમજવામાં મદદ કરે છે, જે અધ્યાપન, ઉપચાર અને સુધાર માટે ડેટા-સંચાલિત નિર્ણયોને સક્ષમ કરે છે.
- વ્યક્તિગત જ્ઞાનાત્મક જરૂરિયાતો માટે અભ્યાસક્રમની ડિલિવરીને કસ્ટમાઇઝ કરો: DAP પરિણામોનું વિશ્લેષણ કરીને શિક્ષકો ભેદભાવપૂર્ણ સૂચનાત્મક વ્યૂહરચનાઓની રચના કરી શકે છે જે તેમના વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાનાત્મક પ્રોફાઇલ્સ સાથે જોડાણ થાય છે અને આ શિક્ષણ સામગ્રી દરેક વિદ્યાર્થીની ગતિ અને પ્રક્રિયા શૈલી સાથે મેળ ખાય છે. આ અભિગમ વર્ગખંડને વ્યક્તિગત શિક્ષણ વાતાવરણમાં પરિવર્તિત કરે છે, જ્યાં વિષયવસ્તુની ડિલિવરી સઘન અભ્યાસક્રમને બદલે અધ્યેતાને અનુકૂળિત થાય છે.
- ભાષાકીય સર્વસમાવેશકતા પર NEP ના ભારને જોડીને દ્વિભાષી અને પ્રાદેશિક સૂચનાને પ્રોત્સાહન આપો: DAP ભાષાકીય યોગ્યતાની ઓળખને સમર્થન આપે છે અને શિક્ષકોને દરેક અધ્યેતા માટે સૂચનાની સૌથી અસરકારક ભાષા નક્કી કરવામાં મદદ કરે છે. આ બહુભાષી અને સર્વસમાવેશક શિક્ષણના NEP-2020ના વિઝન સાથે સંદર્ભ ધરાવે છે, જે દ્વિભાષી અધ્યાપનને પ્રોત્સાહન આપે છે જે અંગ્રેજીની સાથે પ્રાદેશિક ભાષાઓને પણ મહત્ત્વ આપે છે, સમજણ અને સાંસ્કૃતિક જોડાણને વધારે છે (Kumar, 2025).

- व्यावसायिक अभिगमने सरल बनावो, कारइनी અને યાંત્રિક કૌશલ્યોને વ્યવહારુ તાલીમમાં જોડો: યાંત્રિક, કારइની અને તર્ક ક્ષમતાઓના મૂલ્યાંકન દ્વારા DAP તકનીકી અને વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રો માટે યોગ્યતા ધરાવતા અધ્યેતાઓને ઓળખવામાં મદદ કરે છે. આ ડેટા-સંચાલિત જોડાણ શાળાઓને લક્ષિત કૌશલ્ય વિકાસ અને વ્યવહારુ તાલીમ પ્રદાન કરવા સક્ષમ બનાવે છે, વિદ્યાર્થીઓને શાળાકીય શિક્ષણના તમામ તબક્કાઓમાં વ્યાવસાયિક શિક્ષણના સંકલન પર NEPના ભાર અનુસાર ભાવિ રોજગારક્ષમતા માટે તૈયાર કરે છે (Talluri, 2025).

શૈક્ષણિક રેકોર્ડ્સમાં મનોવૈજ્ઞાનિક ડેટાને સામેલ કરીને શાળાઓ અધ્યેતા ક્ષમતા પોર્ટફોલિયો (LAPs) બનાવી શકે છે—વ્યાપક, પુરાવા-આધારિત પ્રોફાઇલ્સ જે સમય જતાં જ્ઞાનાત્મક, ભાષાકીય અને વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિને દસ્તાવેજ કરે છે. આ LAPs વ્યક્તિગત અધ્યાપન, કાઉન્સેલિંગ અને કારકિર્દી આયોજનને માર્ગદર્શન આપવા માટે ગતિશીલ સાધનો તરીકે સેવા આપે છે જે દરેક અધ્યેતાની શૈક્ષણિક યાત્રા તેમની વ્યક્તિગત સંભવિતતા અને આકાંક્ષાઓને અનુરૂપ હોય.

5. શૈક્ષણિક અને સંસ્થાકીય અસરો

NEP-2020ના માળખા હેઠળ ડિફરન્શિયલ એબિલિટી પ્રોફાઇલિંગ (DAP)-આધારિત શિક્ષણનો અમલ કરવાથી શૈક્ષણિક અને સંસ્થાકીય બંને સ્તરે પ્રણાલીગત પરિવર્તનની જરૂર પડે છે. તે શૈક્ષણિક અનુભવો સમાન, વ્યક્તિગત અને ભવિષ્ય-લક્ષી હોય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે શિક્ષક તૈયારી, અભ્યાસક્રમની રચના, ડિજિટલ સંકલન, ભાષાકીય સર્વસમાવેશકતા અને ડેટા-સંચાલિત નીતિ નિર્માણ વચ્ચે જોડાણની માંગ કરે છે.

- વ્યાવસાયિક વિકાસ અને મનોવૈજ્ઞાનિક સાક્ષરતા દ્વારા શિક્ષક ક્ષમતા નિર્માણ: શિક્ષકો DAP માળખાને અર્થપૂર્ણ વર્ગખંડની પ્રેક્ટિસમાં લાવવા માટે કેન્દ્રસ્થાને છે (Hiremath, 2024). તેથી, સતત વ્યાવસાયિક વિકાસે શિક્ષકોની મનોવૈજ્ઞાનિક સાક્ષરતા વધારવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ—તેમને અધ્યેતા પ્રોફાઇલ્સનું સચોટ અર્થઘટન કરવા અને સૂચનાત્મક ડિઝાઇનમાં તારણો લાગુ કરવા સક્ષમ બનાવવા. તાલીમ કાર્યક્રમોએ ભેદભાવપૂર્ણ સૂચના, ફોર્મેટિવ મૂલ્યાંકન અને સર્વસમાવેશક અધ્યાપનમાં કૌશલ્યો કેળવવા જોઈએ, શિક્ષકોને વિવિધ જ્ઞાનાત્મક જરૂરિયાતોને સંબોધતા ડેટા-માહિતગાર શૈક્ષણિક નિર્ણયો લેવા સશક્ત બનાવવા જોઈએ.
- અનુકૂળનશીલ શિક્ષણ માટે SWAYAM અને NPTEL જેવા ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ સાથે સંકલન: SWAYAM, DIKSHA અને NPTEL જેવા ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ અનુકૂળનશીલ અને વ્યક્તિગત શિક્ષણના અમલ માટે માપી શકાય તેવા માર્ગો પૂરા પાડે છે. જ્યારે DAP એનાલિટિક્સ સાથે સંકલિત થાય છે ત્યારે આ પ્લેટફોર્મ્સ કસ્ટમાઇઝ્ડ લર્નિંગ મોડ્યુલ્સની ભલામણ કરી શકે છે, વ્યક્તિગત પ્રગતિને ટ્રેક કરી શકે છે અને વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને રીઅલ-ટાઇમ પ્રતિસાદ પ્રદાન કરી શકે છે. મનોવૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન અને તકનીક વચ્ચેનો આ સમન્વય સુલભતાને વધારે છે, સતત શિક્ષણને સમર્થન આપે છે અને ડિજિટલ અધ્યાપન અને આજીવન શિક્ષણની તકો પર NEP-2020 ના ભારને કાર્યરત કરે છે (Das, 2025).
- ભાષાકીય સર્વસમાવેશકતા અને સમાનતા સુનિશ્ચિત કરતું બહુભાષી અધ્યાપન: ભાષાકીય વિવિધતા પ્રત્યેની NEP-2020ની પ્રતિબદ્ધતા સાથે સુસંગત DAP વિદ્યાર્થીઓની ભાષાકીય યોગ્યતાઓને ઓળખી શકે છે અને પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય બંને ભાષાઓમાં અધ્યાપનને સમર્થન આપી શકે છે. બહુભાષી અધ્યાપન માત્ર સમજણ અને ધારણમાં જ મદદ કરતું નથી પણ અધ્યેતાઓની સાંસ્કૃતિક ઓળખને પણ માન્યતા આપે છે તથા એક સર્વસમાવેશક વાતાવરણ બનાવે છે જ્યાં દરેક વિદ્યાર્થી અર્થપૂર્ણ રીતે જોડાઈ શકે છે. દ્વિભાષી સામગ્રીઓ, અનુવાદ સાધનો અને પ્રાદેશિક રીતે સંબંધિત ઉદાહરણોનો સમાવેશ કરવાથી ભાષાકીય પૃષ્ઠભૂમિમાં સમાન ભાગીદારી સુનિશ્ચિત થાય છે (Kumar, 2025).
- રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક બેન્યમાર્કિંગ માટે DAP મેટ્રિક્સનો લાભ લેતા નીતિ નિર્ણયો: સંસ્થાકીય અને નીતિ સ્તરે એકત્રિત DAP ડેટા શૈક્ષણિક ગુણવત્તાના બેન્યમાર્કિંગ અને પ્રદેશોમાં અધ્યેતા વિકાસને ટ્રેક કરવા માટે એક

शक्तिशाही निदानात्मक साधन तरीके सेवा आपी शके छे. नीति निर्माताओ प्रणालीगत असमानताओने ओगणवा, संसाधनोनी असरकारक झणवणी करवा अने चोक्कस शीभवानी जड़रियातोने लक्ष्य बनावता हस्तक्षेपोनी रचना करवा माटे आ मेट्रिक्सनो उपयोग करी शके छे. समय जतां आवी डेटा-संचालित गवर्नन्स अध्येता प्रोजेक्ट्सना राष्ट्रीय लंडारने आकार आपी शके छे के जे NEP-2020 एकोसिस्टममां पुरावा-आधारित शैक्षणिक सुधारणा अने जवाबदेहीने मजबूत करवामां झणो आपे छे (Kurup, 2021).

DAPना संस्थाकीयकरण माटे शिक्षको, नीति निर्माताओ अने डिजिटल एन्फास्ट्रक्चरने जोडता संकलित प्रयत्नोनी जरूर छे. ज्यारे व्यूहात्मक रीते अमल करवामां आवे छे त्यारे ते शाळाओने सर्वसमावेशक, डेटा-माहितगार शिक्षण समुदायोमां परिवर्तित करी शके छे जे भरैभर NEP-2020ना समान, क्षमता-आधारित अने अध्येता-केन्द्रित शिक्षणना विठनने मूर्तिमंत करे छे.

6. निष्कर्ष

राष्ट्रीय शिक्षण नीति 2020 (NEP-2020) सर्वसमावेशक, लवचीक अने अध्येता-केन्द्रित शिक्षण प्रणाली तरफ परिवर्तनकारी परिवर्तननी कल्पना करे छे. आ ऐक ऐवी प्रणाली जे विषयवस्तु याद राभवाने बढेले योग्यताने अने ऐकरूपताने बढेले व्यक्तिगतने महत्त्व आपे छे. डिजिटल ऐबिलिटी प्रोजेक्टिंग (DAP) नीतिना आदर्शो अने वर्गाभंडनी वास्तविकताओ वच्येना अंतरने दूर करीने आ विठनने वास्तविक बनाववा माटेनी ऐक मूर्त पद्धति प्रदान करे छे. ऐक मनोवैज्ञानिक-शैक्षणिक माणभा तरीके DAP शिक्षकोने आंकडाकीय, भाषाकीय, तर्क, अवकाशीय अने व्यावसायिक क्षेत्रोमां अध्येताओनी विविध योग्यता पेटर्नने समजवा सक्षम बनावे छे के जे ऐवी अध्यापन सूचनाने सरण बनावे छे जे निदान अने विकासलक्षी बने होय छे. आ अभिगम शिक्षणने प्रमाणीकरणथी आगण लई जाय छे, शिक्षकोने भारतना अध्येताओनी ज्ञानात्मक अने भाषाकीय विविधता प्रत्ये संवेदनशील होय तेवा कार्यक्रमोनी रचना करवा सशक्त बनावे छे.

प्रणालीगत स्तरे DAP ऐ शिक्षण, मूल्यांकन अने नीति अमलना आर्किटेक्चरने इरीथी व्याख्यायित करे छे. SWAYAM, N-DEAR अने NPTEL जेवा डिजिटल एकोसिस्टममां मनोवैज्ञानिक मापननु संकलन करीने शाळाओ डेटा-संचालित शिक्षण वातावरणनु निर्माण करी शके छे जे अध्येता प्रोजेक्ट्सने सतत अनुकूलित थाय छे. अध्येता क्षमता पोर्टेबिलिटी (LAPs)नु निर्माण आ विठनने वधु मजबूत बनावे छे, जे ज्ञानात्मक वृद्धिनो पुरावा-आधारित सातत्य प्रदान करे छे जे व्यक्तिगत अध्यापन सूचना, व्यावसायिक मार्गदर्शन अने समान मूल्यांकननी माहिती आपे छे. शिक्षक क्षमता निर्माण अने मनोवैज्ञानिक साक्षरता आ प्रक्रियामां निर्णायक ऐन्कर बनी जाय छे. आ शिक्षको जोडाए अने परिणामोने वधारवा माटे अध्येता डेटानु नैतिक अने असरकारक रीते अर्थघटन करी शके. बहुभाषी अध्यापन अने अनुकूलनशील तकनीक द्वारा DAP भाषाकीय सर्वसमावेशकता, कौशल्य संकलन अने आशुवन शिक्षण पर NEPना भारने मजबूत बनावे छे.

डिजिटल ऐबिलिटी प्रोजेक्टिंग ऐ मात्र ऐक निदान साधन नथी परंतु ते ऐक शैक्षणिक डिलसूडी छे के जे NEP-2020ना अध्येता-केन्द्रित अने समानता-संचालित माणभा साथे ऐकीकृत रीते जोडाए थाय छे. तेनो अमल ऐवा वर्गाभंडोने केणवी शके छे जे ज्ञान अने क्षमतामां विविधतानी उजवणी करे छे, प्रणालीगत पूर्वग्रहोने घटाडे छे अने शिक्षणने व्यक्तिगत संभवितता अने राष्ट्रीय विकासलक्षी लक्ष्यो बने साथे जोडे छे. ज्यारे शिक्षक-शिक्षण, अव्यासकमनी रचना अने नीति निर्माणमां ऐम्बेड करवामां आवे छे त्यारे DAP पासे भारतनी शिक्षण प्रणालीने सर्वांगी, डेटा-माहितगार अने मानव-केन्द्रित एकोसिस्टममां परिवर्तित करवानी शक्ति छे—ऐक ऐवी प्रणाली जे भरैभर दरेक अध्येतानी संभविततानु संपूर्ण पोषण करे छे.

नाणकीय सहायनु अस्वीकरण

आ संशोधनने कडी सर्व विश्वविद्यालय, गांधीनगरना ऐम. ऐम. पटेल रिसर्च सेल द्वारा आर्थिक सहाय पूरी पाडवामां आवी छे. लेभको शैक्षणिक अव्यासने प्रोत्साहन आपवा अने पुरावा-आधारित अभिगमोना सतत विकासने सक्षम करवा बढल संस्थाना योगदान माटे आभार माने छे.

संदर्भसूचि

- Ajitha, M. (2025). *The Future of Education: Holistic Approaches in NEP-2020*. Shanlax International Journal of Arts, Science and Humanities.
- Pratim Das, P. (2023). Perspective Chapter: MOOCs in India – Evolution, Innovation, Impact, and Roadmap. IntechOpen. doi: 10.5772/intechopen.1001972
- Hiremath, S. S. (2024). *Acharya Devo Bhava: A Paradigm Shift for Teachers in the Implementation of National Education Policy 2020*. Educational Administration: Theory and Practice, 30(1), 5759–5764. <https://doi.org/10.53555/kuey.v30i1.9243>
- Izzaty, R. E., Setiawati, F. A., & Istikomah, F. (2024). *The effect of educational levels and gender on students' reasoning ability and mechanical aptitude*. Cypriot Journal of Educational Sciences, 19(4), 309–325. <https://doi.org/10.18844/cjes.v19i4.8953>
- Kurup, A. (2021). Challenges to identify and mentor gifted children in developing countries: the Indian experience. *Current Science*, 120(3), 472–478. <https://www.jstor.org/stable/27310215>.
- Sabaj Kumar. Role of Indian languages in the National Education Policy (NEP) 2020: A step towards inclusive and culturally rooted education. *Int J Adv Acad Stud* 2025;7(5):175-177. DOI: 10.33545/27068919.2025.v7.i5c.1470
- Sharma, P., & Pathak, A. (2023). The National Education Policy (NEP) 2020: Transforming skill development in India. *BSSS Journal of Education*, 13(1), [page numbers if known]. <https://doi.org/10.51767/je1305>
- Talluri, V. (2025). *Transforming India's Education: Skill-Based Learning under NEP-2020*. International Journal for Multidisciplinary Research, 7(3). <https://doi.org/10.36948/ijfmr.2025.v07i03.48924>
[ijfmr.com](https://www.ijfmr.com)+2
[ijfmr.com](https://www.ijfmr.com)+2

ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યોના સંદર્ભમાં ગુજરાત રાજ્યના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સામાજિક-આર્થિક પડકારો

ડૉ. જીજ્ઞેશકુમાર રાજુભાઈ પુરબીયા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,
એસ.ડી. આર્ટ્સ એન્ડ શાહ બી.આર. કોમર્સ કોલેજ, માણસા.

પરિચય

ભારતનું વિકાસ મોડેલ છેલ્લા દાયકામાં Sustainable Development Goals (SDGs)ની દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે. SDGs નો મૂળ ઉદ્દેશ “Leave No One Behind” — એટલે કે દરેક વ્યક્તિ સુધી વિકાસ પહોંચાડવાનો છે. ગુજરાત ભારતના સૌથી વિકસિત રાજ્યોમાંનો એક છે, ગુજરાત રાજ્યે ઉદ્યોગ, વિજળી, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ઉદ્યોગ, સેવાનો વિકાસ તો થયો છે, પણ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં લોકો હજુ પણ પરંપરાગત કૃષિ અને મૌસમી રોજગાર પર નિર્ભર છે. રાજ્યના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં હજુ પણ ગરીબી, બેરોજગારી, શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવી સમસ્યાઓ અને સામાજિક-આર્થિક પડકારો યથાવત્ છે. આ પડકારોનો સીધો સંબંધ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર દ્વારા ઘોષિત ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યો (SDGs) સાથે છે, જે 2030 સુધી વિશ્વમાં સર્વાંગી અને સમાન વિકાસ હાંસલ કરવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. કારણ કે ગ્રામ્ય વિસ્તાર ભારતની અર્થવ્યવસ્થા અને સમાજ માટે કેન્દ્રબિંદુ છે.

સંશોધન ઉદ્દેશ્યો

આ સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગુજરાતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં SDGs સંદર્ભે સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરવું છે. વિશિષ્ટ રીતે:

- SDG લક્ષ્યો સંદર્ભે મુખ્ય સામાજિક-આર્થિક પડકારોની ઓળખ કરવી.
- ગુજરાતના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિનું SDG દ્રષ્ટિકોણથી મૂલ્યાંકન કરવું.
- સરકારની યોજનાઓ અને સ્થાનિક નીતિ અમલનું વિશ્લેષણ કરવું.
- ભવિષ્યના સમયગાળા માટે યોગ્ય સુધારા સૂચનો રજૂ કરવા.

સંશોધન પદ્ધતિ

આ લેખ લખવા માટે વર્ણનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

માહિતીનું એકત્રીકરણ

- ગુજરાત SDG ઈન્ડેક્સ (2023-24) ના અહેવાલો.
- નીતિ આયોગ,
- રાજ્ય સરકારના આંકડા વિભાગ.

મુખ્ય પડકારો

- पाણીની અછત (Water Scarcity):- ગુજરાત રાજ્યનો મોટો ભાગ અર્ધશુષ્ક વિસ્તાર છે. ખાસ કરીને કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં વરસાદ ઓછો પડે છે, જેથી પીવાના પાણી અને સિંચાઈ માટેની અછત સર્જાય છે.
- કૃષિ ક્ષેત્રના પ્રશ્નો (Agriculture Issues):- વરસાદ આધારિત ખેતી, ભૂગર્ભજળનું ઘટતું સ્તર, મોંઘા ખાતર અને જીવાતનાશક દવાઓના કારણે ખેડૂતોને નુકસાન ભોગવવું પડે છે.
- પ્રદૂષણ અને પર્યાવરણ (Pollution & Environment):- ઉદ્યોગીકરણને કારણે હવા અને પાણીનું પ્રદૂષણ વધી રહ્યું છે, ખાસ કરીને અંકલેશ્વર, વડોદરા, અને હજીરા વિસ્તારમાં.
- શહેરોમાં વધતી ભીડ (Urbanization Challenges):- અમદાવાદ, સુરત, રાજકોટ જેવા શહેરોમાં વસ્તી ઝડપથી વધી રહી છે, જેના કારણે ટ્રાફિક, કચરાના પ્રશ્નો અને રહેણાંકની તંગી ઊભી થઈ છે.
- શિક્ષણ અને રોજગારી (Education & Employment):- ગ્રામિણ વિસ્તારોમાં ગુણવત્તાસભર શિક્ષણનો અભાવ છે, અને ઘણા યુવાનોને યોગ્ય રોજગારીના અવસરો ઉપલબ્ધ નથી.

સામાજિક પડકારો (Social Challenges)

- શિક્ષણમાં અછત: ઘણા ગામડાંઓમાં શાળાઓ પૂરતી નથી અથવા ગુણવત્તાસભર શિક્ષકોની અછત છે. ખાસ કરીને છોકરીઓના શિક્ષણમાં પાછળપણું જોવા મળે છે.
- આરોગ્ય સુવિધાનો અભાવ: ગામડાંઓમાં હોસ્પિટલો, ડોક્ટરો અને દવાઓની ઉપલબ્ધતા ઓછી છે. આરોગ્ય જાગૃતિનો અભાવ પણ મોટો પ્રશ્ન છે.
- લિંગ અસમાનતા (Gender Inequality): સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ, રોજગાર અને નિર્ણયક્ષેત્રમાં અવસરો પુરતા નથી. ઘણી જગ્યાએ બાળવિવાહ અને દહેજ જેવી પ્રથાઓ હજી જોવા મળે છે.
- સામાજિક દૂષ્ટિઓ: અંધશ્રદ્ધા, જાતિવાદ અને અછૂતપણા જેવા પ્રશ્નો હજી પણ કેટલીક જગ્યાએ પ્રચલિત છે.
- સ્થાનાંતરણ (Migration): રોજગારીના અભાવને કારણે ઘણા ગ્રામ્ય લોકો શહેરોમાં મજૂરી માટે સ્થળાંતર કરે છે, જેના કારણે ગામડાંઓમાં યુવાનોની સંખ્યા ઘટે છે.

આર્થિક પડકારો (Economic Challenges)

- કૃષિ આધારિત અર્થતંત્ર: ગ્રામ્ય અર્થતંત્ર મુખ્યત્વે કૃષિ પર આધારિત છે, પરંતુ વરસાદની અનિશ્ચિતતા અને પાણીની અછતને કારણે ખેડૂતોને નુકસાન થાય છે.
- ઉપયોગી રોજગારનો અભાવ: ખેતી સિવાય અન્ય રોજગારીના અવસરો ઓછી સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ છે. ગ્રામ્ય યુવાનોને ઉદ્યોગ, સર્વિસ કે ટેકનોલોજી ક્ષેત્રમાં ઓછા અવસરો મળે છે.
- ગરીબી અને આવક અસમાનતા: કેટલાક ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં આવકનું સ્તર ખૂબ ઓછું છે, અને ધનિકગરીબ વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે.
- મૂલભૂત સુવિધાઓની અછત: રસ્તા, વીજળી, પીવાનું પાણી, ઇન્ટરનેટ અને પરિવહન જેવી સુવિધાઓ પુરતી નથી. આ અર્થતંત્રના વિકાસમાં અવરોધરૂપ છે.
- કુદરતી આપત્તિઓ: દુષ્કાળ, પૂર અને જમીન ખારાશ જેવા કુદરતી પ્રશ્નો ગ્રામ્ય આર્થિકતંત્રને અસર કરે છે.

આલેખ દ્વારા રજૂઆત

ગુજરાત રાજ્યના SDG સ્કોર (ગ્રામ્ય સંદર્ભે)

SDG સ્કોર (100 માં)	
SDG1 Poverty	65
SDG2 Hunger	59
SDG3 Health	72
SDG4 Education	68
SDG5 Gender	74
SDG6 Sanitation	81

SDG8 Employment	67
SDG10 Inequality	63

(स्रोत: Gujarat SDG Index 2024 Planning Commission of Gujarat)

ग्राम्य क्षेत्रों में टोय અને પાછળના લક્ષ્યો

- શ્રેષ્ઠ: SDG 6 (સ્વચ્છતા), SDG 5 (લિંગ સમાનતા)
- નિષ્ફળતા: SDG 2 (ભૂખમરી), SDG 10 (અસમાનતા), SDG 1 (ગરીબી)
- ગ્રામ્ય ક્ષેત્રોમાં સ્વચ્છતા અને જલ સંપદા ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ પ્રદર્શન જણાય છે, પરંતુ ગરીબી અને ભૂખમરી ક્ષેત્રે અવનતિ દેખાય છે.

મુખ્ય પરિણામો

- ગરીબી અને રોજગાર: ગ્રામ્ય વસ્તીમાં લગભગ ૩૨ % પરિવારો અવિકસિત આવક શ્રેણીમાં આવે છે. મૌસમી રોજગાર પર આધારિત હોવાને લઈ સ્થાયી આવક ઓછી છે.
- શિક્ષણ: ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં છોકરીઓનો શાળા છૂટક દર શહેર ની તુલનાએ ૨.૩ ગણો વધુ છે.
- આરોગ્ય: પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્ર દર ૧૦,૦૦૦ વસ્તી પાછળ એક જ છે; ગ્રામ્ય મહિલાઓમાં માતૃત્વ મૃત્યુ દર અધિક છે.
- લિંગ સમાનતા: મહિલાઓના રોજગાર દર માત્ર ૨૩ % છે, જે રાષ્ટ્રીય સરેરાશ થી ઓછું છે.
- અસમાનતા: ગામશહેર વિતરણ અને ઉદ્યોગ કેન્દ્રિત વિકાસ ગ્રામ્ય આવક પર નકારાત્મક અસર છોડે છે.

સૂચનો

- સ્થાનિક અર્થતંત્ર વિકસાવો: ગ્રામ સ્તરે માઇક્રોઉદ્યોગો, કૃશળતા પ્રશિક્ષણ, અને સ્થાનિક ઉત્પાદન મંડળ સર્જવું.
- શિક્ષણસ્વાસ્થ્ય પ્રાથમિકતા: શિક્ષકોની ભરતી, શાળાના બાંધકામ અને પ્રાથમિક હેલ્થ સેન્ટરો મજબૂત કરવા.
- મહિલા સશક્તિકરણ: SHG (સ્વસહાય સમૂહ) દ્વારા મહિલાઓને ઉદ્યોગ અને ઉદ્યમ સંચાલન માં આગળ લાવવું.
- ડેટા મોનિટરિંગ સિસ્ટમ: ગામ સ્તરે SDG લક્ષ્યો નું વાર્ષિક મૂલ્યાંકન કરવા માટે ડિજિટલ ડેશબોર્ડ બનાવવું.
- સંસ્થાગત સહયોગ: સરકારએનજીઓસ્થાનિક સમિતિઓ વચ્ચે ભાગીદારી મજબૂત કરવી.

સુધારાની દિશા (Steps Towards Sustainable Development)

- શિક્ષણમાં સુધારા: ગ્રામ્ય શાળાઓમાં ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ, ડિજિટલ સાક્ષરતા.
- આરોગ્ય સેવાઓનું વિસ્તરણ: પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો અને ટેલિમેડિસિન સેવાઓનો વિકાસ.
- સ્ત્રી સશક્તિકરણ: સ્વસહાય જૂથો (SHGs), મહિલા સહકારી સંસ્થાઓ અને માઇક્રો ફાઇનાન્સ દ્વારા સશક્તિકરણ.
- ગ્રામ્ય ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન: હસ્તકલા, દૂધ ઉદ્યોગ, ખાદ્ય પ્રોસેસિંગ જેવા લઘુ ઉદ્યોગોનું વિકાસ.
- પાણી અને સિંચાઈ યોજનાઓ: નર્મદા કેનાલ નેટવર્ક અને માઇક્રો ઇરીગેશનને પ્રોત્સાહન.
- ગ્રીન એનર્જી અને પર્યાવરણ: સોલાર, પવન અને બાયોગેસ જેવા નવનિર્મિત ઊર્જા સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ.

નિષ્કર્ષ

ગુજરાત રાજ્યનો વિકાસ મોટે ભાગે ઉદ્યોગ અને સેવાઓ પર આધારિત છે અને ગુજરાતે ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રે અગ્રણી સ્થાન હાંસલ કર્યું છે, પરંતુ આ વિકાસ સંતુલિત નથી. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પરંપરાગત ખેતી પર લોકો આધાર રાખે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં “SDG Localisation” અર્થાત સ્થાનિક સ્તરે લક્ષ્યો અમલ માં લાવવાની પદ્ધતિ હજી દુર્બળ છે. સરકાર દ્વારા આરંભિત યોજનાઓ જેમ કે ‘સ્વચ્છ ગુજરાત મિશન’, ‘કૃશળ ગુજરાત મિશન’, ‘સૌર ઊર્જા યોજના’ થોડી અસરકારક છે, પણ લાભાર્થીઓ સુધી સમગ્ર રીતે પહોંચતી નથી. આ માટે ગામ, ગ્રામ પંચાયત અને સ્થાનિક સમૂહો SDG નીતિ અમલમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે. ડેટા મોનિટરિંગ, સતત મૂલ્યાંકન, અને સહયોગી માળખા મહત્વપૂર્ણ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં SDG લક્ષ્યોની

प्रगति सराहनीय છે, પરંતુ ગ્રામ્ય સ્તરે સામાજિક-આર્થિક અસમાનતા અને પડકારો હજુ મૂળ પ્રશ્ન રૂપે યથાવત જ છે પરંતુ સરકાર અને સ્થાનિક સમુદાયો દ્વારા જો SDGsને આધારે યોજના અને કાર્યક્રમો અમલમાં મૂકે તો 2030 સુધી “સતત અને સર્વાંગી વિકાસ” હાંસલ કરી શકાય છે અને ગુજરાત એક ‘SDG Model State’ રૂપે ઉભરી શકે છે.

સંદર્ભસૂચિ

- Government of Gujarat (2024). Gujarat SDG Index Report 202324. Gandhinagar.
- NITI Aayog (2023 & 2024). India SDG Progress Report 2023. New Delhi.
- Times of India (2024). Gujarat Trails in Reducing Hunger, Tops in Sanitation.
- Gujarat Planning Commission (2023). State Human Development Report.

महिलाओं की सामाजिक-राजनीतिक चेतना : हिंदी उपन्यासों के संदर्भ में

डॉ० किंजलबहेन जे दरजी

श्री कृष्णप्रणामी आर्ट्स कॉलेज, दाहोद
हिन्दी डिपार्टमेन्ट
sweetkinjaldhd@gmail.com
8200389180

सारांश

हिंदी उपन्यासों में महिलाओं की सामाजिक-राजनीतिक चेतना एक महत्वपूर्ण और व्यापक चर्चा का विषय है। समय के साथ महिलाओं की भूमिका, संघर्ष और अधिकारों के प्रति उनकी जागरूकता में निरंतर वृद्धि हुई है। विभिन्न उपन्यासकारों ने अपने-अपने ढंग से महिलाओं के सामाजिक-राजनीतिक जीवन, संघर्ष, उत्पीड़न, सपनों और बदलाव की प्रक्रिया को प्रस्तुत किया है। इस शोध-आलेख में 'राग दरबारी', 'महाभोज', 'आपातकाल', 'मैला आंचल', 'अर्धनारीश्वर', 'कार्टर टाइड', 'मुख्तार' और 'स्त्रियों के विशेष संदर्भ वाले अन्य हिंदी उपन्यासों के माध्यम से महिलाओं की चेतना के विभिन्न आयामों को प्रस्तुत किया गया है।

प्रस्तावना

भारतीय समाज में महिलाओं की स्थिति सदियों से संघर्षपूर्ण रही है। सामाजिक रूढ़ियों, लैंगिक भेदभाव, आर्थिक निर्भरता और पितृसत्तात्मक संरचना ने महिलाओं को हमेशा सीमाओं में बांधकर रखा। लेकिन आधुनिक हिंदी साहित्य, विशेषकर उपन्यास विधा, ने महिलाओं की बदलती चेतना को सशक्त स्वर में प्रस्तुत किया है।

➤ राग दरबारी में महिला चेतना

श्रीनिवास के दृष्टिकोण से देखा जाए तो गाँव की सामाजिक संरचना में महिलाएँ हाशिये पर हैं। उनका अस्तित्व केवल घरेलू दायरे तक सीमित है। यह उपन्यास दिखाता है कि पितृसत्तात्मक व्यवस्था में महिलाओं को सम्मानजनक स्थान नहीं मिलता और उनकी राजनीति में कोई प्रत्यक्ष भूमिका नहीं बन पाती।

➤ महाभोज में महिला संघर्ष और राजनीतिक अन्याय

मनू भंडारी का 'महाभोज' महिलाओं की सामाजिक-राजनीतिक संघर्षशीलता को अत्यंत प्रभावशाली ढंग से उभारता है। उपन्यास की नायिका गुलबिया सामाजिक अन्याय, शोषण और सत्ता के क्रूर खेल में पिसती हुई आम स्त्री का प्रतीक है। उसकी जागरूकता और साहस इस बात का संकेत है कि स्त्री सत्ता-संरचनाओं को चुनौती देने में सक्षम है।

मैला आंचल में स्त्री की सामाजिक वास्तविकताएँ

फणीश्वरनाथ रेणु ने ग्रामीण स्त्री जीवन को बड़ी संवेदनशीलता से दिखाया है—

- स्त्री का श्रम
- सामाजिक तिरस्कार
- पारिवारिक दबाव
- उसकी मौन पीड़ा

'मैला आंचल' में स्त्रियाँ राजनीति का हिस्सा नहीं हैं लेकिन उसके प्रभाव से सबसे अधिक प्रभावित होती हैं। यह स्त्री की "अंतर-निहित राजनीतिक चेतना" को रेखांकित करता है।

अर्धनारीश्वर में स्त्री-पुरुष सत्ता संघर्ष

शिवानी के इस उपन्यास में स्त्री-पुरुष संबंधों और उनके भीतर छिपे सत्ता-द्वंद्व को बड़ी गहराई से प्रस्तुत किया गया है। इसमें स्त्री अपनी पहचान, अस्तित्व और निजता के लिए संघर्ष करती हुई दिखती है। यह उपन्यास बताता है कि राजनीति केवल सत्ता का खेल नहीं बल्कि "मानसिक और सामाजिक नियंत्रण का तंत्र" भी है।

➤ महिला केंद्रित अन्य उपन्यासों में चेतना

1) स्त्री-पुरुष- सामाजिक संरचना में स्त्री के स्थान और संघर्ष पर प्रकाश।

- 2) अल्मा कबूतरी** – वंचित वर्ग की स्त्रियों की जीवन-यात्रा।
 - 3) द्रोपदी (महाश्वेता देवी) – शोषण के खिलाफ स्त्री का विद्रोही स्वर।
 - (4) दुसरी परत- स्त्री की मनोवैज्ञानिक और सामाजिक यात्रा।
 - (5) कस्तूरी कुंडल बसै – ग्रामीण स्त्रियों की अस्मिता और अधिकार चेतना।
- इन सभी उपन्यासों में स्त्री अपनी स्वतंत्र पहचान की स्थापना करती दिखाई देती है।

➤ **महिलाओं की सामाजिक-राजनीतिक चेतना के प्रमुख आयाम**

- शिक्षा और जागरूकता
- आत्मसम्मान और पहचान की खोज
- आर्थिक स्वतंत्रता
- परिवार और समाज में बराबरी
- शोषण और हिंसा के विरुद्ध आवाज
- सत्ता-संरचनाओं को चुनौती
- सामाजिक बदलाव में सक्रिय भूमिका

निष्कर्ष

हिंदी उपन्यासों में महिलाओं की सामाजिक और राजनीतिक चेतना समय के साथ अधिक स्पष्ट, दृढ़ और मुखर हुई है। आज की नारी पात्र सामरिक, संवेदनशील, बुद्धिमान और परिवर्तनकारी भूमिका निभाती है। उपन्यासकारों ने स्त्री को केवल पीड़िता के रूप में नहीं बल्कि एक परिवर्तनकारी शक्ति के रूप में चित्रित किया है। यह अध्ययन प्रमाणित करता है कि हिंदी उपन्यास समाज का आईना ही नहीं बल्कि परिवर्तन की प्रक्रिया में एक सक्रिय प्रेरक शक्ति भी है।

लेखक : डॉ. किजलबहन जे. दरजी
श्री कृष्ण प्रणामी आर्ट्स कॉलेज, दाहोद

पिलाटेस कसरतनी तालीम द्वारा गांधीनगर शहेरना कब्डीना भेलाडीओना पसंदगीना मनोवैज्ञानिक यलो पर थती असरोनो अभ्यास

श्री महेन्द्रकुमार वी. मोडिया

रिसर्च स्कूलर,
मोनार्क युनिवर्सिटी,
वहेलाल, अमदावाड.

Abstract

आ अभ्यासनो मुख्य हेतु गांधीनगर शहेरना कब्डी भेलाडीओमां पिलाटेस कसरतनी तालीमना पसंदगीना मनोवैज्ञानिक यलो पर थती असरोनो अभ्यास करवानो हतो. संशोधन दरमियान पसंद करावेला भेलाडीओने नियंत्रित, सामान्य कसरतो जूथ अने पिलाटेस प्रयोगात्मक जूथोमां वहेयवामां आव्या हता. पिलाटेस प्रयोगात्मक जूथने निर्धारित समयगालामां नियमित पिलाटेस तालीम आपवामां आवी, सामान्य कसरतो जूथने निर्धारित समयगालामां सामान्य कसरतोनी तालीम आपवामां आवी, ज्यारे नियंत्रित जूथ पोतानी कोष्ठ पण तालीम आपवामां आवी नहोती. तालीम पहेलां अने त्यारबाड भेलाडीओमां तणाव अने मानसिक संतुलन(ध्यान ऐकाग्रता)नुं मापन करवामां आव्युं. आंकडाकीय विश्लेषण द्वारा जाणवा मळ्युं के पिलाटेस कसरतनी तालीम भेलाडीओमां मानसिक सजागतामां नोधपात्र सुधारो करे छे, तेमज तणावना नियंत्रणमां मददरूप थाय छे. परिणामे, पिलाटेसने कब्डी जेवा उच्य शारीरिक अने मानसिक तैयारी मांगती रमतो माटे ऐक असरकारक सहायक तालीम पद्धति तरीके मान्यता मणी. आ संशोधन भेलाडीओ, कोय तथा रमतविज्ञानीओ माटे तालीम प्रवृत्तियोमां मनोवैज्ञानिक विकासने सामेल करवानी दिशामां सूचक मार्गदर्शन पूरुं पाडे छे.

प्रस्तावना

रमतगमत ऐ इक्त मनोरंजननुं ऐक स्वरूप नथी पण सामाजिक विकास माटे ऐक शक्तिशाणी साधन छे. रमतगमत शारीरिक स्वास्थ्य, मानसिक शांति, नैतिक, सामाजिक अने जिवन कौशल्यमां सुधारो करे छे. जो आपणे मानवजातना छतिहास पर नजर करीये तो, प्राचीन काणथी रमतगमत मानव जिवननो ऐक भाग रही छे. आपणा जिवनमां, रमतगमत इक्त समय पसार करवानो मार्ग नथी, परंतु आरोग्य अने शिक्षणनुं साधन पण छे. आजकाल, डिटेनेस स्तर इक्त कसरत पूरतुं मर्यादित नथी. रमतगमत आरोग्य, शिक्षण, वेपार, मनोरंजन, सांस्कृतिक विकास अने आंतरराष्ट्रीय संबंधोने प्रोत्साहन आपवानुं ऐक माध्यम पण बनी गयुं छे.

रमतगमत द्वारा शारीरिक विकास ऊडपथी थाय छे. दौडवुं, इडवुं, मुक्का मारवा, इडवुं वगैरे जेवी ऐथलेटिक प्रवृत्तियोने कारणे, बधा सांधा गतिशील बने छे, स्नायुओ मजबूत बने छे, अने कार्डियोपल्मोनरी प्रवृत्ति वधे छे.

हरदयाण सिंह (२००१) जणावे छे के "शारीरिक शक्ति, सुगमता, गतिशीलता अने तंदुरस्ती सुधारवा माटे रमतगमत ऐ श्रेष्ठ मार्ग छे." रमत द्वारा, बाणको अने युवानो सक्रिय अने अथाक रही शके छे. कसरत ऐ इक्त शरीर माटे ज नही पण मन माटे पण ऐक शक्तिशाणी प्रवृत्ति छे. कसरत दरमियान, व्यक्तित्ना मगजमां सेरोटोनिन अने डोपामाइन जेवा होर्मोन्सनुं स्तर वधे छे, जेना परिणामे भुशी, आनंद अने उर्जनी लागाणी थाय छे.

<https://www.gapbhasha.org/>

अमेरिकन सायकोलोजिकल एसोसिएशन (२०२०) अनुसार, मध्यम कसरत मानसिक ताण घटाडे छे, ताण दूर करे छे अने आत्मविश्वास वधारवामां मदद करे छे. विद्यार्थीओ माटे, तणावपूर्ण परीक्षाओ दरमियान रमतगमत प्रेरणानो स्रोत बनी जाय छे.

रमतगमत शिस्त, टीमवर्क, नेतृत्व, प्रतिबद्धता, द्रढता अने जेलदिली जेवा मूल्यो शीभवे छे. रमतगमत आपणने शीभवे छे के जूत अने हार अे जूवननो अेक भाग छे. जूतीअे त्त्यारे नम्र रहेवुं अने हारीअे त्त्यारे आत्मविश्वास साथे आगण वधवुं - आ अेवी कुशणता छे जे इकत रमत द्वारा ज शीभी शकय छे.

पिलाटेसनो छतिहास

जोसेफ पिलेटसनो जन्म १८८३ मां जर्मनीमां थयो हतो. तेमने नानी उंमरे ज अस्थमा अने गेस्ट्राइटिस जेवी लांबी बीमारीओ थय गय हती. जोके, तेमणे योग, जूजित्सु, युरोपियन डिटनेस अने बोडीबिल्डिंग तकनीकनो अभ्यास करीने पोतानी डिटनेसमां सुधारो कर्यो. तेमणे प्रथम विश्वयुद्ध दरमियान घायल सैनिकनो सारवार माटे आ तकनीकनो उपयोग कर्यो हतो. १९२५ मां, तेणी युनाइटेड स्टेट्समां स्थायी थय अने न्यू योर्कमां पिलेट्स स्टुडियो जाल्यो, ज्यां आ यणवण नर्तको अने रमतवीरोमां लोकप्रिय बनी.

पिलाटेसना मुख्य सिद्धांतो

१. अेकाग्रता: तमे जे कंठ करे छे तेमां सचेत रहेवुं महत्वपूर्ण छे कारण के ते मन-शरीरनुं जोडाए मजबूत बनावे छे.
२. नियंत्रण: निःशंकपणे यणवण विचार द्वारा संयालित थवी जोछ्ये.
३. केन्द्रितता: आ कसरतनुं ध्यान पेट, पीठ अने नितंब पर छे.
४. योकसाँ: दरेक काम सारी रीते करवुं जोछ्ये.
५. श्वासप्रक्रिया: योग्य श्वास लेवानी तकनीको तमारा वर्कआउट्सनी असरकारकतामां वधारो करशे.
६. प्रवाह: सुसंगतता अने गतिनी उच्य गति महत्वपूर्ण छे.

पाछलेदसना लाभो

१. शारीरिक लाभो:

- तमारा स्नायुओने मजबूत अने मजबूत बनावो
- कार्यक्षमता अने सुसंगततामां वधारो
- पीठना दुभावामां राहत अने मुद्रामां सुधारो

२. मानसिक लाभो

- तणाव ओछे करे छे.
- अेकाग्रता अने ध्यान वधारवामां मददरूप थाय छे.
- ओघनी गुणवत्तामां सुधारो करे छे.

संदर्भ साहित्यनुं विवेचन

(लिफो-कोवाल्स्का, २०१६) आ अभ्यासनो हेतु ५ महिनाना डोलो-अप समयगाणा दरमियान गतिशीलता, स्नायुओनी शक्ति, संतुलन अने शरीरनी रचना जेवा अनेक शारीरिक तंदुरस्ती परिमाणो पर Pilates कसरतनी असरोनी तपास करवानो छे. अभ्यासमां प्रायोगिक डिजाइननो उपयोग करवामां आव्यो हतो. स्नायुओनी शक्ति, गतिशीलता अने संतुलन जेवा पुप्त वयना लोको माटे सार्वत्रिक रीते उपयोगमां लेवाता "EUPRO" परीक्षणोनी पसंदगीनो उपयोग करीने यलोनुं मूल्यांकन करवामां आव्युं हनुं. अभ्यासमां ५०.५५ ± १३.७४ वर्षनी संदेश उंमर धरावती १७ महिलाओनो समावेश करवामां आव्यो हतो जेओ समावेशना मापदंडोने पूर्ण करती हती. अभ्यासना परिणामो दर्शावे छे के सहभागीओअे गतिशीलता अने स्नायुओनी शक्तिमां सौथी वधु सुधारो कर्यो छे. आ अभ्यासना परिणामो दर्शावे छे के Pilates वर्गो अेक असरकारक तालीम पद्धति छे, जास करीने स्नायुओनी शक्ति सुधारवामां.

(બ્લેઝેવિક, વિડુલિન અને ટ્રાજકોવસ્કી, ૨૦૧૫) પિલેટ્સને કસરતના એક સ્વરૂપ તરીકે વર્ણવે છે જે શરીરને મજબૂત અને આકાર આપે છે - કસરત દ્વારા, લોકપ્રિય સંગીતનું વિશ્લેષણ અને અર્થઘટન શૈલીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે - રોક, પોપ, જાઝ, બ્લૂઝ અને ફંક. સુધારેલા સંગીતને એક અલગ શૈલી માનવામાં આવતી હતી. પિલેટ્સ અને બેન્ડ વચ્ચેના સંબંધને સમજવા માટે, છ ગીતોનો સંગ્રહ બનાવવામાં આવ્યો હતો. ગીતો તેમની પસંદગીઓ - અને સંગીતમયતા અનુસાર પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા, જ્યારે ગીતોનો ક્રમ ગીતોના લય પર આધારિત હતો, જે પિલેટ્સ વર્ગ પર આધારિત હતો. સંશોધનનો હેતુ - પિલાટેસ વર્ગો દરમિયાન સંગીત માટે વિદ્યાર્થીઓની પસંદગીઓ શોધવાનો અને પિલેટ્સ વર્ગો દરમિયાન સંગીતની શારીરિક અસરોનું વિશ્લેષણ કરવાનો હતો - શરતો વિના અને - સાથે. સર્વેક્ષણના પરિણામો, જેમાં પુલામાં જુરાજડોબ્રિલા યુનિવર્સિટીના ૪૫ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો, દર્શાવે છે કે તેઓ તમામ પ્રકારના સંગીત, મોટે ભાગે આત્મા અને ફંક સાથે આરામદાયક હતા. કસરતની સરળતાના વિવિધ પાસાઓ તેમજ પિલેટ્સ પ્રેક્ટિસની ચોકસાઈ અને તીવ્રતા માટે સમાન સંગીત શૈલી પસંદ કરવામાં આવી હતી. પરિણામો દર્શાવે છે કે શીખવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન, વિદ્યાર્થીઓ સંગીત પણ સાંભળતા હતા, તેની સામગ્રીનું અનુકરણ કરતા હતા, ખાસ કરીને રોક, સોલ અને ફંક અને પોપ સંગીતના કિસ્સામાં; તેઓ ઘણીવાર સોલ, ફંક અને પોપ પર ક્લાસિક ગીતો ગાય છે; ઘણીવાર રોક અને પોપ સંગીત પ્રત્યેના તેમના પ્રતિભાવને પ્રતિબિંબિત કરે છે. અમારા અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ તમામ શૈલીઓમાંથી, વિદ્યાર્થીઓએ રોક, પોપ, સોલ અને ફંક સંગીતને કોઈપણ ખાસ સાધનો વિના પિલેટ્સનો અભ્યાસ કરવા માટે સૌથી યોગ્ય તરીકે પસંદ કર્યું, જ્યારે તેઓ જાઝ અને કલા સંગીતના સંયોજનમાં ઓછા રસ ધરાવતા હતા. એવું માની શકાય છે કે અનિયમિત લય, સતત બદલાતી લય અને સંગીત પ્રસ્તુતિમાં ફેરફાર સાથે, જુદા જુદા સમયે બનાવવામાં આવેલા સંગીત પાઠ, સંગીત સંગઠન અને શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપતા નહોતા, એટલે કે, આ પ્રકારના સંગીતે વિદ્યાર્થીઓને અસરકારક અને કાર્યક્ષમ રીતે શિક્ષણ ચલાવવા માટે આરામની ભાવના બનાવી ન હતી.

(જસીમ અને જરી, ૨૦૨૦) આ અભ્યાસનો ઉદ્દેશ્ય મહિલાઓના સ્વાસ્થ્ય પર હસ્તક્ષેપની અસરની તપાસ કરવાનો હતો. સંશોધકે એક પ્રાયોગિક ડિઝાઇનનો ઉપયોગ કર્યો, એક નિયંત્રણ અને પ્રાયોગિક જૂથ બનાવ્યું, અને નમૂનાને હેતુપૂર્વક પસંદ કરવામાં આવ્યો. લારા ફિટનેસ સેન્ટરમાં તાલીમ પામેલી મહિલાઓએ તેમની ફિટનેસમાં સુધારો કર્યો. તેમની સંખ્યા (૨૦) છે અને તેઓ (૩૦-૪૦) વર્ષની છે. ફિલ્મને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે. પ્રાયોગિક અને નિયંત્રણ સમયગાળામાં, દરેક જૂથમાં (૧૦) મહિલાઓનો સમાવેશ થતો હતો, રેન્ડમ પસંદગી દ્વારા. તાલીમ સત્રો (૮) અઠવાડિયા સુધી ચાલ્યા, જે દર અઠવાડિયે બે તાલીમ સત્રોની સમકક્ષ છે. આ પ્રોજેક્ટ માટે તાલીમ સત્રોની સંખ્યા (૧૬) તાલીમ સત્રો હતી. આ વિભાગમાં સાધનો અને સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. સંશોધકે પરીક્ષણના મહત્વ, પરીક્ષણો અને માપન કેવી રીતે હાથ ધરવામાં આવ્યા (પ્રી-ટેસ્ટ અને પોસ્ટ-ટેસ્ટ), અને ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિની પણ ચર્ચા કરી. પરિણામો પ્રાપ્ત કર્યા પછી, યોગ્ય આંકડાકીય પદ્ધતિ લાગુ કરવામાં આવી. સંશોધકે તારણ કાઢ્યું કે: શરીરની કેટલીક રચનાઓ ઘટાડવામાં Pilates કસરતોની અસરકારકતા. પ્રયાસ કરવા યોગ્ય. તેણીએ કહ્યું: Pilates અને અન્ય સુધારેલી ફિટનેસ તકનીકોનો ઉપયોગ કરીને ફિટનેસ શાળાઓમાં મહિલા શિક્ષકો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો.

(રુઝિક, ૨૦૨૦) આ અભ્યાસનો હેતુ સ્વિસ બોલ પિલેટ્સની મહિલા વિદ્યાર્થીઓના વિકાસલક્ષી પ્રદર્શન પર થતી અસરો નક્કી કરવાનો હતો. ૧૯ થી ૨૨ વર્ષની વયના ૪૫ સહભાગીઓના નમૂનાને પ્રાયોગિક જૂથ અને નિયંત્રણ જૂથમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા હતા. નિયંત્રણ જૂથે ૧૨ અઠવાડિયાના સ્વિસ બોલ પિલેટ્સ તાલીમમાં ભાગ લીધો હતો, જેમાં દર અઠવાડિયે ત્રણ એક કલાકની કસરત હતી. નિયંત્રણ જૂથે તાલીમમાં ભાગ લીધો ન હતો. લવચીકતાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ચાર પરીક્ષણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો (સ્ક્રોટ, સ્ક્રોટ, ધૂંટણનું વિસ્તરણ અને ધૂંટણનું વિસ્તરણ). મલ્ટિવેરિયેટ વિશ્લેષણના પરિણામોએ પ્રાયોગિક અને નિયંત્રણ જૂથો વચ્ચે નોંધપાત્ર તફાવત દર્શાવ્યો. યુનિવેરિયેટ પરિણામોએ બધા ચલોમાં નોંધપાત્ર તફાવત દર્શાવ્યા. લેખકોએ તારણ કાઢ્યું કે પિલાટેસ પ્રોગ્રામે મહિલા વિદ્યાર્થીઓને તેમની વાણી પેટર્ન બદલવામાં મદદ કરી.

(બાવલી અને કોચબાસી, ૨૦૧૬) આ અભ્યાસનો ઉદ્દેશ્ય યુવાન સ્ત્રીઓમાં શારીરિક અને મનોસામાજિક પરિમાણો પર છ અઠવાડિયાના પિલાટેસ મેટ કસરતોની અસરોની તપાસ કરવાનો હતો. કુલ ૨૨ મહિલાઓ (સરેરાશ ઉંમર ૨૦.૧ ± ૨.૨ વર્ષ) એ અભ્યાસમાં ભાગ લીધો હતો. સહભાગીઓને બે જૂથોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા હતા (પિલાટેસ: ૧૦, નિયંત્રણ જૂથ: ૧૨). પિલાટેસ જૂથે છ અઠવાડિયા સુધી Pilates કસરતો કરી. નિયંત્રણ જૂથે કંઈ કર્યું નહીં. ઊંચાઈ, વજન, નાજુકતા, સંકલન, પેટના

स्नायुઓ અને આત્મસન્માન માપવામાં આવ્યું. ડેટાનું વિશ્લેષણ કરવા માટે SPSS સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. વિશ્લેષણમાં થાક, પેટના સ્નાયુઓની શક્તિ અને વ્યક્તિલક્ષી સુમાકારીના પૂર્વ-પરીક્ષણ અને પોસ્ટ-પરીક્ષણ સ્કોર્સ ($p < 0.05$) પર આંકડાકીય રીતે નોંધપાત્ર અસરો ($p < 0.05$) દર્શાવવામાં આવી હતી. બંને જૂથોના પૂર્વ-પરીક્ષણ અને પોસ્ટ-પરીક્ષણ મેટ્રિક્સ વચ્ચેના તફાવતોની તુલના કરતા, જડતા, સંકલન અને પેટની શક્તિની ડિગ્રીમાં નોંધપાત્ર તફાવત જોવા મળ્યા. પરિણામોના આધારે, એવું નિષ્કર્ષ પર આવી શકે છે કે છ અઠવાડિયાના પિલાટેસ યુવાન છોકરીઓ માટે એક અસરકારક કસરત કાર્યક્રમ છે. એવી દલીલ કરી શકાય છે કે પિલેટસ કસરત પદ્ધતિ યુવાન સ્ત્રીઓમાં તેમના આત્મસન્માનને હકારાત્મક રીતે પ્રભાવિત કરવાની દ્રષ્ટિએ અસરકારક સાબિત થઈ છે.

પદ્ધતિ

પસંદ કરેલ મનોવૈજ્ઞાનિક ચલો: 1. તણાવ 2. ધ્યાન એકાગ્રતા

વિષયપાત્રોની પસંદગી:

આ સંશોધન અભ્યાસમાં, સમર્પણ કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ, સેક્ટર-૨૮, ગાંધીનગરના વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. આ સંશોધન અભ્યાસમાં, ૧૮ થી ૨૫ વર્ષની વયના કુલ ૯૦ વિદ્યાર્થીઓને વિષય તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

સંશોધન ની રૂપરેખા:

પૂર્વ-કસોટી	પ્રાયોગિક જૂથ I	પ્રાયોગિક જૂથ II	નિયંત્રિત જૂથ	અંતિમ-કસોટી
	પિલેટસ તાલીમ જૂથ 30 દિવસ	સામાન્ય કસરતો જૂથ 30 દિવસ	તાલીમ આપેલ નથી	
	30	30	30	

માપનના ધોરણો

ક્રમ	ચલાયમાન	કસોટી	માપન
૧	વિસ્ફોટક પગની તાકાત	લાંબી ડાઇવ	મીટર/સે.મી.
૨	તરત જ	૬૫ ૫૦	સમય/સેકન્ડ
૩	સુગમતા	બેસવાનો અને પહોંચવાનો પ્રયાસ કરો	સે.મી.
૪	ચપળતા	૬૫ શટલ	સમય/સેકન્ડ
૫	રુધિરાભિસરણ સ્થિરીકરણ	૧૨ મિનિટ દોડ/ચાલ	મીટર

પરીક્ષણનું નામ	લેખક
અષ્ટ સંજોગો પ્રશ્નાવલી (eight state questionnaire)	અંગ્રેજીમાં કેટલ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ જેનું હિન્દી રૂપાંતરણ મલય કપૂર અને ડો.મહેશ ભાર્ગવ (1992)

તાલીમ પૂર્વે અને ૩૦ દિવસની તાલીમ પૂરી થયા પછી વિદ્યાર્થીઓનું 8SQ-અષ્ટ સંજોગો પ્રશ્નાવલી (પસંદ કરેલ ચલો-તણાવ અને ધ્યાન-એકાગ્રતા) પ્રશ્નાવલી દ્વારા પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું. અંતિમ કસોટી પછીની પરિસ્થિતિમાં કુલ ૯૦ ઉત્તરદાતાઓનું (દરેક જૂથોમાં ૩૦ ઉત્તરદાતાઓ)નું પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું.

आंकाडीय विश्लेषण:

'F' टेस्ट द्वारा आंकाडीय पृथक्करण करवामां आव्युं हतुं 0.05 कक्षाये सार्थकता तपासवामां आवी हती.

परिणाम

सारणी नं. 1

तणावना मापनमां पूर्व-कसोटीमां तणाव माटे ऐड-रेशियो

विविध स्रोतो	वर्गोनो सरवाणो SS	स्वतंत्रतानी मात्रा DF	मध्यक वियरण MS	F	P वेल्नु
जूथोनी वच्ये	4.83	2	2.41	0.053	0.948
जूथोनी अंदर	3935.13	87	45.23		
कुल	3939.96	89			

सार्थकतानुं धोरण 0.05 कक्षाये $F = 0.053 (2, 87) = 3.102$

सारणी नं 9B.1 दर्शावे छे के तणावना मापनमां पूर्व-कसोटीमां पिलाटेस प्रायोगिक जूथ -1), सामान्य कसरतो जूथ (प्रायोगिक जूथ -2) अने नियंत्रित ऐम अल्यासना त्रण्ये जूथोना तणावो ऐड-रेशियो 0.053(2, 87=3.102) होवानुं जोवा मणेल हतो. तणावना संदर्भमां त्रण्ये जूथो मध्यक 2.41 जोवा मणेल छे. जेने टेबल वेल्नु 0.05 साथे सरभावतां सार्थक जोवा मणेल न हतो

शोधभोजनी चर्चा

तणावना मापनमां पूर्व-कसोटीमां पिलाटेस (प्रायोगिक जूथ -1), सामान्य कसरतो जूथ (प्रायोगिक जूथ -2) अने नियंत्रित जूथ ऐम अल्यासना त्रण्ये जूथोमां नमूनाओनुं ऐकसमान वितरण छे. तेवुं उपरोक्त परिणामोधी इलित थाय छे.

सारणी नं. 2

तणावना मापनमां अंतिम-कसोटीमां तणाव माटे F-रेशियो.

विविध स्रोतो	वर्गोनो सरवाणो SS	स्वतंत्रतानी मात्रा DF	मध्यक वियरण MS	F	P वेल्नु
जूथोनी वच्ये	20.4	2	10.18	0.370	0.691
जूथोनी अंदर	2389.3	87	27.46		
इल	2409.7	89			

सार्थकतानुं धोरण 0.05 साथे $F = 0.370 (2, 87) = 3.101$

सारणी नं. 9B.6 पिलाटेसप्रायोगिक जूथ -1), सामान्य कसरतोजूथ(प्रायोगिक जूथ -2) अने नियंत्रित जूथो F-रेशियो दर्शावे छे. तणावना मापनमां अंतिम-कसोटीमां तणावना ऐड-रेशियो 0.370(2, 87=3.101) होवानुं जोवा मणेल हतो.

तणावना संदर्भमां त्रणैय जूथनो मध्यक 10.18 जोवा मणेल हतो. जेने टेबल वेल्यु 0.05 साथे सरभावतां सार्थक तझावत जोवा मणेल हतो.

शोधभोजनी चर्या

तणावना मापनमां अंतिम-कसोटीमां पिलाटेसप्रायोगिक जूथ -1), सामान्य कसरतोजूथ (प्रायोगिक जूथ -2) अने नियंत्रित जूथ ऐम त्रणैय जूथोना अब्यासमां सार्थक तझावतनी असर जोवा मणी हती, तेवुं उपरोक्त परिणामोथी झलित थाय छे.

सारणी नं. 3

ध्यान ऐकाग्रताना मापनमां पूर्व-कसोटीमां ध्यान ऐकाग्रता माटे F-रेशियो

विविध स्रोतो	वर्गोनो सरवाणो SS	स्वतंत्रतानी मात्रा DF	मध्यक विचरण MS	F	P वेल्यु
जूथोनी वच्ये	13.42	2	6.71	0.071	0.932
जूथोनी अंटर	8243.97	87	94.76		
झल	8257.39	89			

सार्थकतानुं धोरण 0.05 साथे $F = 0.071 (2, 87) = 3.101$

सारणी नं. 9D.1 ध्यान ऐकाग्रताना संदर्भमां पिलाटेस (प्रायोगिक जूथ -1), सामान्य कसरतो जूथ (प्रायोगिक जूथ -2) अने नियंत्रित जूथनो F-रेशियो दर्शावेल छे. ध्यान ऐकाग्रताना संदर्भमां त्रणैय जूथनो मध्यक 6.71 जोवा मणेल छे. पूर्व-कसोटी मां ध्यान ऐकाग्रतानो 'F' रेशियो $0.071(2, 87=3.101)$ होवानुं जोवा मज्युं हतुं. जेने टेबल वेल्यु 0.05 साथे सरभावतां सार्थक जोवा मणेल न हतो

शोधभोजनी चर्या

तणावना मापनमां पूर्व-कसोटीमां ध्यान ऐकाग्रताना मापनमां पूर्व-कसोटीमां पिलाटेस(प्रायोगिक जूथ -1), सामान्य कसरतो जूथ (प्रायोगिक जूथ -2) अने नियंत्रित जूथ ऐम त्रणैय जूथोना अब्यासमां नमूनाओनुं ऐकसमान वितरण छे. तेवुं उपरोक्त परिणामो जोता झलित थाय छे

सारणी नं. 4

ध्यान ऐकाग्रताना मापनमां अंतिम-कसोटीमां ध्यान ऐकाग्रता माटे F-रेशियो

विविध स्रोतो	वर्गोनो सरवाणो SS	स्वतंत्रतानी मात्रा DF	मध्यक विचरण MS	F	P वेल्यु
जूथोनी वच्ये	26.6	2	13.3	0.217	0.805
जूथोनी अंटर	5321.8	87	61.8		
झल	5348.4	89			

सार्थकतानुं धोरण 0.05 साथे $F = 0.217 (2, 87) = 3.101$

सारणी नं. 9D.6 ध्यान ऐकाग्रताना मापनमां अंतिम-कसोटीमां पिलाटेस (प्रायोगिक जूथ -1), सामान्य कसरतोजूथ (प्रायोगिक जूथ -2) अने नियंत्रित जूथनो F-रेशियो दर्शावेल छे. ध्यान ऐकाग्रताना संदर्भमां त्रणैय जूथनो मध्यक 13.3 जोवा

मणोल हतो. ध्यान ऐकाग्रताना मापनमां अंतिम-कसोटीमां ध्यान ऐकाग्रताना ऐड-रेशियो 0.217(2, 87=3.101) होवानुं जोवा मणोल हतो. जेने टेबल वेल्यु 0.05 साथे सरभावतां सार्थक तडावत जोवा मणोल हतो.

शोधभोजनी यर्था

ध्यान ऐकाग्रताना मापनमां अंतिम-कसोटीमां पिलाटेस (प्रायोगिक जूथ-1), सामान्य कसरतोजूथ (प्रायोगिक जूथ -2) अने नियंत्रित जूथ ऐम अव्यासना त्रण्येय जूथोमां सार्थक तडावतनी असर जोवा मणी हती.तेवुं उपरोक्त परिष्णामोथी इलित थाय छे.

संदर्भ सूचि

हरदयाल सिंह (२००१) जणावे छे के "शारीरिक शक्ति, सुगमता, गतिशीलता अने तंदुरस्ती सुधारवा माटे रमतगमत ऐ श्रेष्ठ मार्ग छे." रमत द्वारा, बाणको अने युवानो सक्रिय अने अथाक रही शके छे.

अमेरिकन सायकोलोजिकल ऐसोसिएशन. (2020). *ध ऐक्सरसाइज ईड्रेक्ट*.

लिफ्को-कोवाल्स्का, ऐम. (२०१५). शारीरिक तंदुरस्ती अने शरीर रचनाना केटलाक तत्वो पर पिलेट्स कसरतोनी असरो. स्टुडिया पेरीगेटिका, १५.

ब्लेजेविक, आर्थ., विडुलिन, ऐस., अने ट्राजकोवस्की, बी. (२०१५). विविध संगीत शैलीओ माटे पिलेट्सनो उपयोग करवानी कार्यक्षमता. *स्पोर्ट सायन्स*, ८, २.

जसीम, ऐम. बी., अने जरी, ऐच. ऐस. (२०२०). 30-40 वर्षनी वयनी स्त्रीओ माटे केटलीक शारीरिक रचनओ पर पिलेट्स कसरतोनी उपयोग करवानी असर. *मोर्डन स्पोर्ट*, १८, १.

डुजिक, ऐस. (2020). महिला कोलेज विद्यार्थीओमां सुगमता पर स्विस बोल प्रोग्राम साथे पिलेट्सनी असरो. *इंटरनैशनल जर्नल ऑफ शारीरिक शिक्षण अने रमतगमत*.

भावली, ओ., अने कोयबासी, ओ. (२०१५). ५ अठवाडियानी पिलेट्स कसरतोनी बायोमोटरिकल यलो अने युवतीओना आत्मसन्मान स्कोर्स पर थती असरोनी तपास. *टर्किश जर्नल ऑफ स्पोर्ट ऐन्ड ऐक्सरसाइज*, १८, १.

राष्ट्रीय शिक्षण नीति 2020 अने भारतनां उच्च शिक्षणं भविष्य : संभावनाओ, पडकारो अने मार्गदर्शिका

Jaimin Rana

सारांश (Abstract)

राष्ट्रीय शिक्षण नीति 2020 भारतना शिक्षण क्षेत्रमां अेक दिशासूचक अने माईलस्टोनरूप परिवर्तन छे. आ नीतिनो मुख्य आशय शिक्षणने मात्र डिग्री के अल्यासकम सुधी मर्यादित न राभी, तेने मानवीना सर्वांगी विकासं माध्यम बनाववानो छे. आजना वैश्विक युगमां शिक्षणनो अर्थ मात्र भएतर नथी, परंतु व्यक्तिने नवी टेक्नोलोजी, कौशल्य, संशोधन अने उद्योग साथे जोडीने भविष्य माटे सज्ज करवो अे छे. NEP 2020 आ दिशामां भारतीय शिक्षणने वैश्विक धोरणो स्पर्धात्मक, नवीन अने मूल्यकेन्द्रित बनाववा माटे मार्गदर्शन आपे छे. आ संशोधनपत्रमां नीतिनी मुख्य दिशाओ, तेना अमलना पडकारो अने भारतना उच्च शिक्षणना भविष्य माटेनी संभावनाओनुं विश्लेषण करवामां आव्युं छे.

मुपशब्दो: राष्ट्रीय शिक्षण नीति, उच्च शिक्षण, नवीनता, कौशल्य विकास, संशोधन, भारतीय शिक्षण तत्त्व, भविष्य

प्रस्तावना

भारतनुं शिक्षणतंत्र हजरो वर्षोथी विद्यमां सर्वोच्च मान पामतुं रह्युं छे. नालंदा, तक्षशिला जेवी संस्थाओअे जे संशोधन अने रितननो वारसो आप्यो, ते भारतनी ज्ञानपरंपरानुं प्रतिनिधित्व करे छे. परंतु आधुनिक युगमां शिक्षण धीमे धीमे रोजगार प्राप्तिना साधन तरीके सीमित थतुं गयुं. NEP 2020 अे आ स्थिति स्थापकता तोडवानो प्रयास छे – ते शिक्षणने “ज्ञान + कौशल्य + मूल्य” ना अेकीकृत रूपमां जुअे छे. आ नीतिमां वैश्विक मांगने अनुरूप स्किल आधारित शिक्षण, नवी टेक्नोलोजीनो समावेश, आंतरविषयक अखिगम अने संशोधन आधारित शीपणने केन्द्रमां राभवामां आव्युं छे.

ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य

भारतमां स्वतंत्रता पछी अनेक शिक्षण नीतिओ घडाई – 1968, 1986 (अने 1992 सुधारण) पछीनी आ NEP 2020 नीति त्रीज महत्वपूर्ण नीति छे. अगाउनी नीतिओनुं केन्द्र शिक्षणना प्रसरण पर हतुं; ज्यारे NEP 2020 गुणवत्ता, समानता अने नवीनता पर भार मूके छे. आ नीतिमां प्रथम वषत शिक्षणने “ह्युमन केपिटल डेवलपमेन्ट” साथे जोडवामां आव्युं छे – अेटले के दरेक विद्यार्थीमां रहली आंतरिक शक्तिने उद्विगत करवानो प्रयत्न. भारतीय विचारमां “विद्या या विमुक्तये” – विद्या मुक्ति माटेनुं साधन छे, मात्र रोजगार माटेनुं नहीं. NEP 2020 अे आ ज दृष्टि ने आधुनिक परिप्रेक्ष्यमां पुनःस्थापित करे छे, ज्यां शिक्षण व्यक्तिने विचारशील, नैतिक, अने सर्जनात्मक बनावे छे.

NEP 2020 ना मुख्य लक्ष्यो अने माणभा

NEP 2020 नो केन्द्रबिंदु छे – “Holistic and Multidisciplinary Education.”

तेना मुख्य लक्ष्यो नीचे मुजब छे:

- अल्यासकम अने केडिट सिस्टम – अेक ज विषयमां बांधणोड न रहे; विद्यार्थीओने अलग क्षेत्रमां शिक्षण मेणववानी छूट.
- स्किल आधारित शिक्षण – आर्टिफिशियल इन्टेलिजन्स, डेटा अेनालिटिक्स, डिजिटल लिटरेसी जेवा क्षेत्रमां कौशल्य विकास.
- संशोधन अने एनोवेशन – “National Research Foundation (NRF)” नी स्थापना द्वारा संशोधनने नवी ऊयाई

आपवी.

4. लोकल-थी-ग्लोबल दृष्टि – शिक्षणने स्थानिक भाषा, संस्कृति અને वैશ્વિક ટેકનોલોજી સાથે જોડવું.
5. ઉચ્ચ શિક્ષણના માળખામાં સુધારણા – “Higher Education Commission of India (HECI)” દ્વારા એકીકૃત દેખરેખ.
6. ભાષા નીતિ – માતૃભાષામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ અને ભારતીય ભાષાઓનો સન્માન.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પરિવર્તન અને ગુણવત્તા સુધારણા

NEP 2020 એ ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રને “એકલાં વિશ્વવિદ્યાલય” માંથી “મલ્ટી-ડિસિપ્લિનરી ઇન્સ્ટિટ્યુશન” તરફ ફેરવવાની દિશામાં કામ શરૂ કર્યું છે. આ બદલાવનો અર્થ એ છે કે હવે માત્ર Arts, Commerce, Science જેવા વિભાગીય ભેદને બદલે આંતરવિષયક (Interdisciplinary) અભ્યાસને પ્રોત્સાહન મળશે. સાથે સાથે, ગુણવત્તા નિર્ધારણ માટે નવી વ્યવસ્થા જેમ કે “Accreditation System” અને “Learning Outcomes Framework” વિકસાવવામાં આવ્યા છે. આ સુધારણાઓ શિક્ષણની માપદંડ આધારિત ગુણવત્તા વધારશે, જેથી ભારતની ડિગ્રી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માન્ય બને.

શિક્ષણમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પુનઃસ્થાપન

આ નીતિ માત્ર આધુનિક ટેકનોલોજી સુધી સીમિત નથી; તે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા – યોગ, તર્ક, ન્યાય, કલા, સંગીત, અને નૈતિકતાને પણ આધુનિક શિક્ષણ સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરે છે. “Indian Knowledge Systems (IKS)” ને અલગ વિષય તરીકે સ્થાન આપવું એ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. આ રીતે NEP 2020 એ શિક્ષણને “શોધ અને આધ્યાત્મિક ચિંતન” બંને સાથે જોડ્યું છે, જે વૈશ્વિક સ્તરે અનોખું સંકલન છે.

નવિનતા, સંશોધન અને આંતરવિષયક અભિગમ

21મી સદીનું શિક્ષણ “Innovation-driven” છે. હવે શિક્ષણ માત્ર માહિતી સંચય નહિ, પરંતુ નવું સર્જન કરવાનો સાધન બની રહ્યું છે. NEP 2020 એ “Research and Development” ને ઉચ્ચ શિક્ષણનું હૃદય ગણાવ્યું છે. વિદ્યાર્થીને વિચારવાની, પ્રશ્ન પૂછવાની અને સમાધાન શોધવાની શક્તિ વિકસાવવી એ હવે શિક્ષણનું ધ્યેય છે. અંતરવિષયક અભિગમ (Interdisciplinary Learning) દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને એક સાથે વિજ્ઞાન અને માનવશાસ્ત્ર, ટેકનોલોજી અને કલા વચ્ચે જોડાણ શોધવાની તક મળે છે.

પડકારો અને અમલની સમસ્યાઓ

NEP 2020ની વિઝન જેટલી મહત્વાકાંક્ષી છે, તેટલી જ તેના અમલની સમસ્યાઓ છે. બજેટની અછત: શિક્ષણ માટે GDPના 6% ખર્ચનું લક્ષ્ય હજી પૂરું થયું નથી. શિક્ષક તાલીમ નવી પદ્ધતિઓ માટે શિક્ષકોને યોગ્ય તાલીમની જરૂર. પ્રાદેશિક અસમાનતા ગ્રામ્ય અને શહેરી શિક્ષણ વચ્ચે મોટું અંતર. ટેકનોલોજી એક્સેસ ડિજિટલ ડિવાઈડના કારણે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે તફાવત. એડમિનિસ્ટ્રેટિવ કટોકટી નવી નીતિના અમલ માટે સંકલન અને સમયસર માર્ગદર્શનનો અભાવ. તેથી, NEP 2020નું સપનું વાસ્તવિક બનવા માટે રાજકીય ઇચ્છાશક્તિ, સંસ્થાગત કાર્યક્ષમતા અને સામાજિક સહકાર જરૂરી છે.

વિકસિત ભારત તરફ શિક્ષણની દિશા

આજનું શિક્ષણ “ભણતર” થી “કૌશલ્ય” તરફ અને “રોજગાર” થી “સર્જન” તરફ પરિવર્તિત થઈ રહ્યું છે. NEP 2020 એ ભારતને “Viksit Bharat 2047” ના દ્રષ્ટિકોણ સાથે જોડ્યું છે, જ્યાં શિક્ષણ માનવીય મૂલ્યો, વૈજ્ઞાનિક ચિંતન અને વૈશ્વિક સ્પર્ધાત્મકતા વચ્ચે સંતુલન સ્થાપે છે. ભવિષ્યનું શિક્ષણ “AI + EQ + SQ” (Artificial Intelligence + Emotional Quotient + Spiritual Quotient)ના સંયોજનથી બનેલું હશે – જ્યાં મશીનની બુદ્ધિ અને માનવીની સંવેદના એકસાથે કાર્ય કરશે. આથી, આજનો વિદ્યાર્થી માત્ર ડિગ્રી ધરાવતો નાગરિક નહીં, પરંતુ સર્જનાત્મક વિચારક, નૈતિક નેતા અને જવાબદાર વૈશ્વિક નાગરિક બનવો જરૂરી છે – અને NEP 2020 એ આ દિશામાં ભારતીય શિક્ષણને નવા યુગમાં પ્રવેશ કરાવ્યું છે.

निष्कर्ष अने सूचनो

राष्ट्रीय शिक्षण नीति 2020 એ ભારતના શિક્ષણ ક્ષેત્રને નવી ઓળખ આપી છે. તે પરંપરાગત જ્ઞાનની ઊંડાણને આધુનિક વૈશ્વિક માગ સાથે જોડે છે. પરંતુ આ વિઝનને વાસ્તવિકતા આપવા માટે નીચેના પગલાં જરૂરી છે:

1. શિક્ષણ માટેના સરકારી ખર્ચમાં વધારો.
2. શિક્ષકો માટે સતત તાલીમ અને ટેકનોલોજીકલ અપગ્રેડેશન.
3. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો વિકાસ.
4. વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત શિક્ષણ અને સ્કિલ આધારિત મૂલ્યાંકન.
5. સંશોધન અને નવીનતા માટે ખાનગી-સરકારી સહયોગ.

આ દિશામાં આગળ વધીને જ ભારત “જ્ઞાન આધારિત અર્થતંત્ર” તરફ આગળ વધી શકશે, જ્યાં શિક્ષણ માત્ર રોજગારનું સાધન નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રનિર્માણનું તત્ત્વ બની રહે.

સંદર્ભ સૂચિ (References)

1. Government of India (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education, New Delhi.
2. University Grants Commission (UGC) Reports on Higher Education (2021–2024).
3. Y. Sudhakar (2021). Transforming Higher Education through NEP 2020. Indian Journal of Education Policy.
4. UNESCO (2022). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education.
5. R. Ramachandran (2023). Skill and Innovation in the Age of NEP 2020. Journal of Indian Higher Studies.

रविन्द्रनाथ टागोर, स्वामी विवेकानंद અને गांधीજીના

ચિંતનાત્મક સાહિત્યમાં માનવ મૂલ્યો

કિરણકુમાર અકાભાઇ ચૌધરી, ડો. દીપક પંડયા

પીએચ.ડી. રીસર્ચ સ્કોલર

ગુજરાત યુનિવર્સિટી ભાષા-સાહિત્ય ભવન,

અમદાવાદ.

Kiranchaudhari926@gmail.com

માર્ગદર્શક અને એસોસિયેટ પ્રોફેસર

સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર

પ્રસ્તાવના

રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, સ્વામી વિવેકાનંદ અને ગાંધીજીના ચિંતનાત્મક સાહિત્યમાં માનવમૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ત્રણેય ચિંતકોના સાહિત્યમાં માનવમૂલ્યનું મહત્વ સમજાવામાં આવ્યું છે. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, સ્વામી વિવેકાનંદ અને ગાંધીજી એ પોતાના જીવન દ્વારા સંદેશ આપ્યો છે. આજે વર્તમાન સમયમાં માનવ મૂલ્યોનું ખુબ મહત્વ રહેલું છે. આજે માનવ માનવ વચ્ચેના સંબંધોમાં તિરાડ પડતી જાય છે. આજના મનુષ્યનું જીવન સ્વાર્થ ભર્યું જીવન જીવતો જાય છે. આજનો મનુષ્ય પ્રશ્નિમી સંસ્કૃતિનું અનુકરણમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના મૂલ્યોને ભુલતો જાય છે. જેથી આ ત્રણેય ચિંતકો દ્વારા પોતે જીવન જીવીને આપણને માનવમૂલ્યનું જીવનમાં કેટલું મહત્વ છે તે સમજાવે છે. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરએ અર્વાચીન ભારતની એક વિરલ વિભૂતિ છે. એમના વ્યક્તિત્વનાં અનેક સમૃદ્ધ પાસાઓ છે, તેઓ એક મહાન દેશપ્રેમી, સુધારક, કેળવણીકાર, વિચારક, ધર્મવત્સલ મનીષી એમ અનેક રૂપે તેઓ આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર મુખ્યત્વે કવિ તરીકે સૌથી વધુ ઓળખાય છે. તેમણે સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા વગેરે ત્રણેય કળાઓમાં એમનું પ્રદાન જોવા મળે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે મનુષ્યમાં ચારિત્ર્ય ધડતર દ્વારા સારા માનવનું ધડતર કરી શકાય છે. સારા માનવનું ધડતર એ શિક્ષણ દ્વારા શક્ય છે. તે માટે કહ્યું હતું કે, 'ચારિત્ર્યના ધડતરમાં દુઃખ અને સુખ, શુભ અને અશુભ, બંને સરખો ભાગ ભજવે છે. કેટલીકવાર તો સુખ કરતાં દુઃખ વધારે સારા શિક્ષકની ગરજ સારે છે. જગતના સર્વોત્તમ ચારિત્ર્યશીલ માનવીઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો, હું ધારું છું જે, મોટાભાગના દાખલાઓમાં સુખ કરતા દુઃખે વધારે શિક્ષણ આપ્યું હશે, ધન કરતા નિર્ધનતાએ વધારે શિક્ષણ આપ્યું હશે.' સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે. 'તમારા પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખો; એ શ્રદ્ધા પર મુસ્તાક રહો અને બળવાન બનો; આપણને અત્યારે એની જરૂર છે.' આજે ૨૧ મી સદીમાં માનવતાના ધર્મની ખાસ જરૂર છે. મહાત્મા ગાંધીજીની ૧૫૬ મી જન્મજયંતિ સમગ્ર દેશમાં ઉજવણી કરી રહ્યાં છે, ત્યારે ગાંધીજીના વિચારો અને તેમના સંદેશ આજના સમયમાં પણ એટલા પ્રસ્તુત છે. ગાંધીજીની તુલના વિશ્વના કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે કરી શકાય તેમ નથી. ગાંધીજીનું આંતર-બ્રાહ્મ, પારદર્શક વ્યક્તિત્વ, વિચાર, વર્તન અને કાર્યની ઓળખ જ જગજાહેર છે. આવા પ્રકારના વ્યક્તિત્વવાળો પુરૂષ જગતને મળવો મુશ્કેલ છે. સમગ્ર દુનિયા આજે પણ ગાંધીજીને યાદ કરે છે. ગાંધીજીએ પ્રથમથી જ સમાજ વચ્ચે રહીને સામાજિકતા સહજ રીતે સ્વીકારી તેમજ બ્રહ્મથી ઇશ્વરનો સ્વાકાર કર્યો છે. ગાંધીજી પોતાનાં મનમાં કોઈ એક સ્વરૂપ સ્થાયી સ્વરૂપે બેસાડી ન શક્યા તેથી સત્ય સ્વરૂપે સ્વીકારીને તેને જ પરમેશ્વર તરીકે સ્વીકારી લીધું હતું. સત્યને પામવા માટે માનવને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ ગણી માનવ સેવાને ધર્મ ગણી તેને સ્વીકારી લે છે. ધર્મમાં કોઈ ઉત્તમ માર્ગ, ઉત્તમ શોધ હોય તો તે અહિંસા છે. તેમને જીવનમાં અહિંસાથી ઉત્તમ કોઈ સમાજ

सेवानुं साधन मल्युं नथी. आम रवीन्द्रनाथ टगोर, स्वामी विवेकानंद अने गांधीजु ना साहित्यमां मानवमुल्यो भास महत्व आप्युं छे. आजना वर्तमान समयमां मानवमुल्योनुं जुवनमां उतारवानी भास जरुं छे.

रवीन्द्रनाथ टगोरना साहित्यमां मानवमुल्यो:

भारतीय संस्कृतिनुं गौरव अपावनार अने विश्वकवि तरीके ओगभ धरावनार कवि रवीन्द्रनाथ टगोरनो जन्म 9 मी मे 1869 ना दिवसे कलकत्तामां तेमना जोडासाकोमां थयो हतो. तेमना पितानुं नाम देवेन्द्रनाथ टगोर अने मातानुं नाम शारदामणी देवी हतुं. तेओ शारदामणी देवीना चौदमां संतान हतां. तेओनुं घर कलकत्ता शहरना मध्यभागमां ढाकुरनुं कुटुंब जोडासाकोमां आवेलुं छे. तेओ परंपरागत बंगाली भाषाने आधुनिक स्वरूप आपे छे. तेमणे बांग्लादेशनुं 'अमार सोनार बांगला' अने भारत देशनुं 'जन गण मन ' अम बे राष्ट्रगीत आपे छे. तेमनो टगोर (ढाकुर) परीवार कलकत्ताना जूनामां जूना अने प्रतिष्ठित परीवारोमांनो अेक छे. तेओ बाह्य समाजमां 'पीराली' तरीके ओगभाता हतां. तेमना दादा ब्रजरकाथ टगोर 'राजा' तरीके ओगभाता हतां. रवीन्द्रनाथ टगोर जन्मना त्यारे माता शारदामणी देवीना सातमा पुत्र हतां. समाजमां तेमना माताश्रीने सात सात पुत्रोने जन्म आपनार 'रत्नगर्भा' कहेवामां आवे छे. आटलां बधां संतानो होवाने लीधे दरेकने ध्यान आपी शकतां न हतां. अेमने मोटा ढाकुर कुटुंबनो अेमना माथे भार हतो, अेटला माटे बाणको प्रत्ये ध्यान आपी शकता न हतां. तेओनो उछेर नोकर-याकरना हाथे थयो हतो. टगोरना पिताने 'महर्षि' तरीके ओगभवामां आवे छे. पितानां वारसानी असर रवीन्द्रनाथ टगोरमां जोवा मणे छे. तेओना कुटुंबमां श्री अने सरस्वतीनो असामान्य संगम थयो हतो.

रवीन्द्रनाथ टगोरने विधाकणानी उपासनावाणा मोटा कुटुंबमां उछेर थाय छे. अेमना घरमां मोटाभाएओ अने पितराएओमां बंगाली, संस्कृत, अने अंग्रेजु साहित्यनी वात अने चर्चा अेकदम सामान्य गणती हती. बंगालना ते समयना प्रभ्यात विद्वानो, लेखको, संगीतकारो, कलाकारो, अने जाहेर माणसोनी आव-जा तेमना कुटुंबमां थया करती हती. जेनो लाभ कवि रवीन्द्रनाथ टगोरने मणे छे. भारतवर्षनो वेदव्यासनो युग, महाभारतना युग याद आवे छे. देशनी जे विद्या, जे विचारधारा, जे इतिहासकथा दूर दूर वेरायेली हती. भारतवर्षमां चिरकाणना शिक्षणनो विशाल पायो नांभ्यो हतो. ते शिक्षण धर्ममां-कर्ममां, राजनीतिमां, समाजनीतिमां, तत्वज्ञानमां अेम बहुव्यापक हतुं. विश्वविद्यालयना स्वरूप विशे विचार करीअे तो भारतमां वेदव्यास, वाल्मीकिना आचार-विचार आजे पण अेटला उपयोगी लागे छे. आजे आपणे युनिवर्सिटी तरीके ओगभे छे. तेमां जाली डिग्री (प्रमाणपत्र) मणे छे. विद्या प्राप्त थती ज नथी. जेथी आजे जे शिक्षणनी समस्या छे तेनो उकेल आपणी प्राचीन विश्वविद्यालयमां जे शिक्षण जेवुं के चित्तने जागत करवानो तथा चारित्र्य निर्माण करवानो तथा परिपूर्ण मनुष्यतानो निर्माण करवानुं लक्ष्य हतुं. जे आजे इरी जरुरियात ओली थए छे. माटे युरोपनी युनिवर्सिटीनुं जे शिक्षण आजे मणे तेना करता आपणुं पोतानी विद्या आजे शिक्षणसंस्थाओमां आपवानी जरुरियात छे. जे समये अध्यापको अने आचार्यो पण अेवा चरित्रवाणा हता. चीनी मुसाइर ह्युयेन सांगे पण विद्यालयोनुं वभाण कर्था छे. ह्युयेन सांग कहे : "तेओनुं चारित्र्य पवित्र अर्निदनीय हतुं. विद्यानो प्रचार करवानो भार हतो. रवीन्द्रनाथ टगोर आवी बाह्य स्थितिनी असमानता उपर ध्यान आपवा तैयार नथी. अे दूर थए शके छे. कवि पोतानुं स्वतंत्र विश्वविद्यालय स्थापवानी वात करे छे. विद्या मेणववानो आधार केवण विद्यालय उपर ज नथी होतो. मुभ्यत्वे करीने विद्यार्थी उपर ज होय छे. घण्टा विद्यार्थी विद्यालयमां जाय छे, अेटलुं ज नहि उपाधि पण मेणवे छे, तेम छतां विद्या पामता नथी. विद्यानुं भूब ज महत्व रहेलुं छे. विद्या द्वारा ज श्रेष्ठ मनुष्य बनी शके छे. परंतु विद्या मेणववी अे विद्यालय पर ज आधार होतो नथी. परंतु विद्यार्थी पर पण आधार राभे छे. शिक्षण अे इन्द्रियनुं नहि के ज्ञाननुं नहि पण समजणना शिक्षणने आपणां विद्यालयोमां प्रधान स्थान आपवुं जोएअे. अर्थात केवण कारभानानी दक्षतानी केणवणी नहि, शाणा कोलेजोनी परीक्षामां पास थवानुं नहि, पण आपणुं सायुं शिक्षण तपोवनमां छे. प्रकृतिनी साथे हणीमणी जएने तपस्या द्वारा पवित्र थएने. आपणी शाणा कोलेजोमां पण तपस्या छे. पण ते मननी तपस्या छे, ज्ञाननी तपस्या छे, समजणनी तपस्या नथी.

स्वामी विवेकानंदना साहित्यमां मानवमुल्यो:

स्वामी विवेकानंदની ૧૬૨ મી જન્મ જયંતિ તા.૧૨/૦૧/૨૦૨૫ ના રોજ આખુ વિશ્વ ઊજવી રહ્યું છે, ત્યારે એમનું જીવન અને સંદેશ યુવાનો માટે પ્રેરણારૂપ છે. સ્વामी વિવેકાનંદનો જન્મ ૧૨ જાન્યુઆરી, ઈ.સ. ૧૮૬૩ના રોજ કલકત્તામાં થયો હતો. તે સમયમાં કલકત્તામાં ચારેબાજુ ઉત્સાહ- ઉમંગથી સભર વાતાવરણ હતું . મકરસંક્રાંતિના પાવન દિવસે સાત વાગ્યે પિતા વિશ્વનાથ દત્તના ઘરે થયો હતો. તેમણે ‘ ઊઠો, જાગો! ધ્યેય પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી મંડ્યા રહો.’ સુત્ર જ આજની પેઢી માટે પ્રેરણારૂપ છે.

સ્વामी વિવેકાનંદનું આહવાન:

આપ ! યુવા ભારત !
શું આપ ‘ ઊઠો ! જાગો ! ’ નું
આહવાન આપતો બુલંદ અવાજ સાંભળી રહ્યાં છો ?
શું આ તે સ્વર છે? જેની આ
રાષ્ટ્ર ઘણા સમયથી રાહ જોઈ રહ્યું હતું ?
શું આ તે સ્વર છે? જેણે,
આ રાષ્ટ્રને તેની પ્રલંબ નિદ્રામાંથી જગાડ્યું ?
તે કોણ છે, જેણે આ રાષ્ટ્રમાં,
પોતાના શક્તિશાળી નાદ દ્વારા વીજસંચાર કર્યો ?

એક એવો યુવા, જે આવનારા સમગ્ર સમયકાળ દરમિયાન યુવાનોનો આદર્શ બની રહેશે. આ પ્રકારનું આહવાન કરનાર શાશ્વત યુવાન, અન્ય કોઈ નહિ , પણ દેશભક્ત હિંદુ સંન્યાસી સ્વामी વિવેકાનંદ હતાં. ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભૌતિકવાદ, વ્યક્તિવાદ, ધાર્મિક અલગતાવદ, પોતાના સ્વાર્થ માટે અન્યનું શોષણ કરી રહ્યાં હતાં. અને અન્ય પ્રત્યેની સદભાવના અને આધ્યાત્મિકતા જેવા મુલ્યોનું પતન થઈ રહ્યું હતું ત્યારે ભારતની ભૂમિમાં સ્વामी વિવેકાનંદએ આ મૂલ્યોને પોતાના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં અમલમાં મુક્યા હતાં. તેમણે માત્ર ૩૯ વર્ષ, ૫ મહિના અને ૨૪ દિવસનું જ આયુષ્ય ભોગવ્યું હતું. આ માતૃભૂમિના પૂજારીએ આટલી નાની ઉંમરમાં જ રાષ્ટ્રભક્ત સંન્યાસીએ શતાબ્દીઓથી નિદ્રામાં સૂતેલા ભારત વર્ષને જગાડ્યું હતું. તેઓ ભોગવિલાસમાં રાચતાં પશ્ચિમી જગતને આધ્યાત્મિક માર્ગે લઈ ગયા હતાં. તેમણે સર્વધર્મ સમભાવ, વસુધેવ કુટુંબકમના ઉદ્દેશ દ્વારા સંસારમાં ચાલતાં ધાર્મિક વિવાદો- વિખવાદો, બંધ કરાવવાનું ભગીરથ કાર્ય કર્યું હતું. મા ભારતીના આ ભક્તે કરોડો ભારતવાસીઓને એક જ મંત્ર આપ્યો હતો : ‘ બાકી બધાં દેવી-દેવતાઓને ભૂલી જાઓ, માત્ર ભારતમાતાની આરાધના કરો અને ફરી એકવાર એને જગદ્ગુરૂના સ્થાન ઉપર બિરાજમાન કરો.’ આથી કેટલું જીવો એ મહત્વનું નથી પણ જીવો એ દરમિયાન કેવું જીવન જીવો છો, એના આધારે જ ઇતિહાસમાં સ્થાન નક્કી થાય છે. સ્વामी વિવેકાનંદ નાની ઉંમરમાં આવું જીવન યુગો-યુગો સુધી સ્મૃતિમાં જીવંત રહે એવું જીવન જીવી ગયા હતાં.

સ્વामी વિવેકાનંદના સિંહગર્જનાથી દેશભરમાં નવી ઊર્જાનો સંચાર થયો અને હજાર વર્ષથી ગુલામી ભોગવી રહેલી મા ભારતીના ચૈતન્યમાં સ્વાભિમાન, શક્તિ અને સામર્થ્યનો નૂતન સંકલ્પ છેક કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કચ્છથી કામરૂપ સુધી ગુંજવા લાગ્યો હતો. જેથી મહર્ષિ અરવિંદે કહ્યું હતું કે, ‘વિવેકાનંદનો જન્મ જ વિશ્વ વિજયી ભારતના નિર્માણ માટે થયો હતો.’ ભારતમાતાના આ મહાપ્રતાપી વિવેકાનંદની ગૌરવગાથા આજે ૨૧ મી સદીમાં પણ પ્રત્યેક ભારવાસીને પ્રેરણા આપનારી છે. જે યુવાનમાં ભારતમાતાનું હિત હૃદયમાં વસેલું હો તેણે વિવેકાનંદના વિચારો અને તેમનું જીવનમાંથી પ્રેરણા આત્મસાત કરવી જોઈએ. મહાન વિચારક અને નોબેલ પુરસ્કાર વિજેતા કવિશ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કહ્યું હતું, કે ‘જો તમારે ભારતને ઓળખવું હોય તો વિવેકાનંદનું અધ્યયન કરો. તેમનામાં બધું જ સકારાત્મક છે, કશું જ નકારાત્મક નથી.’ આમ સ્વामी વિવેકાનંદને અભ્યાસ કરવાથી ભારત દેશને સારી રીતે જાણી શકાશે.

સ્વामी વિવેકાનંદે આદર્શ માનવનું નિર્માણ કરવા માટે સ્વપ્ન જોયું હતું. મધદરીયે ખડક ઉપર બેસીને તેમણે હિંદુ ધર્મના મહાન સત્યની ઘોષણા કરવાનો અને આ દેશના ગરીબોને મદદરૂપ થવાનો માર્ગ શોધવા પશ્ચિમમાં જવાનો અતિ મહત્વપૂર્ણ નિર્ણય લીધો હતો. અંતે જ્યારે ૩૧ મી ઈ.સ. ૧૮૯૩ ના દિવસે શિકાગોમાં વિશ્વ ધર્મ પરિષદમાં હિંદુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ધર્મસભામાં ભાગ લેવા માટે ગયા ત્યારે આખુ વિશ્વ આ મહાપુરૂષને સાચી ઓળખ મળે છે. આ વિશ્વધર્મ

परिषदમાં 'મારા અમેરિકાવાસી ભાઈઓ તથા બહેનો' ના ઉદ્બોધનથી આખી સભા તાળીઓના ગળગળાટથી ગુંજી ઊઠે છે. આ વિશ્વધર્મ પરિષદમાં વિવેકાનંદ જગતના લોકો ઓળખતા થાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદે 'માનવતા' ની મહત્વની વાત કરી છે. તેમણે જીવનનાં સિધ્ધાંતો ક્યાં છે? તેની પણ સરસ રીતે ચર્ચા કરી છે. તેમણે સૌપ્રથમ 'એકત્વનો સંદેશ' આપ્યો છે. માનવજીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય એકત્વની અનુભૂતિ કરાવવાનું છે. ભારતે વિશ્વને સંદેશ આપવાન છે તેથી કહે : 'આપણી પાસેથી બીજા મહાન આદર્શની વિશ્વ અપેક્ષા રાખી રહ્યું છે. તે સમસ્ત વિશ્વની આધ્યાત્મિક એકતાની સનાતન ભવ્ય ભાવના છે.' તેઓ માનવ કલ્યાણની વાત કરે છે. તેઓ કહે છે કે, 'શાશ્વત સુખના સંતાનો' કેવું મધુર અને આશાસ્પદ સંબોધન ! બધુંઓ, મને તમને સહુને એ મધુર નામથી સંબોધવા દો, હિંદુઓ તમને પાપી તરીકે ગણવાનો ઇન્કાર કરે છે. તમે સહુ પરમાત્માના બાળકો છો, શાશ્વત સુખના સહભાગીદાર છો, પવિત્ર અને પૂર્ણ છો. આ પૃથ્વી પરના ઓ દિવ્ય આત્માઓ ! તમને પાપી કેમ કહી શકાય ? મનુષ્યને પાપી કહેવો એ પાપ છે. માનવસ્વભાવ ઉપર એ કાયમી આક્ષેપ છે. ઓ સિંહો ! તમે ઘેટાંઓ છો એ ભ્રમજાળ ખંખરીને ઊભા થાઓ. તમે અમર આત્માઓ છો, તમે સ્વતંત્ર આત્માઓ છો, તમારા ઉપર આશિષનું અવતરણ થયું છે, તમે અનંત છો, તમે ભૌતિક પદાર્થો નથી, તમે માત્ર દેહ નથી, ભૌતિક પદાર્થો તો તમારા ગુલામો છે; ભૌતિક પદાર્થોના તમે ગુલામ નથી.' આવા વિચારોથી પશ્ચિમના વિચારકો પર ગંભીર અસર પડે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે, 'આપણા દેશમાં વેદાંતને આચરણમાં ઉતારવાની ખાસ જરૂર છે.' અને તેનું પ્રથમ પગલું એ છે કે, ભારતના પતીત, ડૂબતા અસંખ્ય લોકોનો હાથ થામી તેમને ઉગારવાના છે, આવી રીતે ગરીબોની સહાય કરવાની વાત કરે છે. જે આજે વર્તમાન સમયમાં એની ખાસ જરૂર છે. એકવાર પ્રોફેસર સુંદરમ અચ્ચર સાથે વાતચીત દ્વારા સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે, 'રાષ્ટ્રભક્તિનું આચરણ એટલે માતૃભૂમિ પ્રત્યે ફક્ત લાગણી કે પ્રેમની ભાવના માત્ર નથી; પરંતુ તે સાથી દેશવાસીઓની સેવા પ્રત્યેના આવેશમાં સાચી દેશભક્તિ છે. મેં સમગ્ર ભારતનો પગપાળા પ્રાચસ કર્યો અને મારી સગી આંખે જોયું કે આપણા લોકો અજ્ઞાનતા, કંગાલિયત અને ગંદકીમાં સબડી રહ્યાં છે. મારો સમગ્ર આત્મા સળગી ઊઠ્યો અને હું આવી દારૂણ સ્થિતિને બદલવાની આગઝરતી ઈચ્છાથી સળગી રહ્યો છું. જો તમારે ભગવાનને શોધવા છે, તો મનુષ્યની સેવા કરો. નારાયણને પામવા ભારતના લાખો ભૂખ્યા દરિદ્રનારાયણની સેવા કરવી જ પડશે.' આવા વિચારો તેમનામાં જોવા મળે છે. જેથી સ્વાર્થી હેતુથી કોઈ સેવા કરવી ન જોઈએ. જે આજે ગરીબોના કોઈ બેલી નથી ત્યારે આજના યુવાનોએ વિવેકાનંદના વિચારો આચરણમાં જરૂરી છે. આથી સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે, 'યાદ રાખો કે, દેશ ઝુંપડાઓમાં જીવે છે, દેશનું ભવિષ્ય સામાન્ય જનતાની સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે. તમે તેનો ઉદ્ધાર કરી શકશો ? તેમની જન્મજાત -સહજ-આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિને છોડાવ્યા વગર શું તમે તેમને તેમનું ખોવાયેલું વ્યક્તિત્વ પાછું આપી શકશો ? આ આદર્શ તમારી સમક્ષ રાખો. તેમના ધર્મને નુકસાન પહોંચાડવા વગર મનુષ્યોનું ઉત્થાન.' આમ સ્વામી વિવેકાનંદ ગરીબ મનુષ્યની સેવા કરવાની વાત કરે છે. જે આજના આધુનિક જમાના સતત જરૂર છે. આજે ગરીબ અને ધનવાન વચ્ચે અંતર વધતું જાય છે. ગરીબ વધુ ગરીબ બનતો જાય છે અને ધનવાન વધુ ધનવાન બનતો જાય છે. જેથી આજના સમયમાં માનવતાની ધર્મની ખાસ જરૂર છે. ભારતની જીવનશક્તિ ધર્મમાં રહેલી છે, અને જ્યાં સુધી હિંદુ પ્રજા પોતાના પૂર્વજોનો મહાન વારસો ભૂલશે નહિં, ત્યાં સુધી પૃથ્વીના પટ પર એવી કોઈ પણ તાકાત નથી કે જે તેનો નાશ કરી શકે.

સ્વામી વિવેકાનંદ યુવાનોને પ્રભાવક સંદેશ આપે છે : 'તમે સર્વ કંઈ કરી શકો છો. તમે ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં સફળ થશો જ.' આમ યુવાનો માટે શક્યતાઓના નવા વિશ્વના દ્વાર ખોલે છે. તેઓ એવું ઇચ્છતા હતાં કે, દરેક યુવાન સિંહ સમાન બને. જેથી એમનું જીવન લક્ષ્ય ભારતના યુવાનોને જાગૃત કરવાનું હતું. સ્વામી વિવેકાનંદને ભારતના યુવાનોમાં અપાર શ્રદ્ધા હતી. એમણે કહ્યું છે કે, 'નવયુવકો પર, અત્યારની પેઢી પર મને શ્રદ્ધા છે; તેમનામાંથી જ મારા કાર્યકરો આવશે. સિંહની શક્તિથી તેઓ આખા પ્રશ્નને હલ કરશે.. જો તમારામાં મારું કહ્યું માનવાની હિંમત હોય તો તમારામાંના એકેએકનું ભાવિ ઊજળું છે, જેમ મને બચપણમાં શ્રદ્ધા હતી અને જેનો ઉપયોગ અત્યારે હું કરી રહ્યો છું, તેવી બળવાન શ્રદ્ધા તમારી જાતમાં રાખો.' આથી યુવાનોને જાગૃત તેના વિચારોને અમલ કરવાથી દેશમાં બદલાવ લાવી શકાશે. આજે પણ સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાંથી પ્રેરણા લઈ સફળતા પ્રાપ્ત કરી રહ્યાં છે. વિવેકાનંદ કહે છે કે, ચારિત્ર્ય માનવ માત્રનું ધરેલું છે. ચારિત્ર્યની નિષ્ઠાથી આપણી માનવતા અને નૈતિક મૂલ્યોમાં વધારો થાય છે. મનુષ્યની ખરી ધાર્મિકતા પણ વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય પરથી જાણી શકાય છે. દરેકના જીવનમાં ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું મહત્વ છે. જેથી ચારિત્ર્યવાન બનો !

स्वामी विवेकानंदनुं आहवान : ‘ ठिठो, जागो अने ध्येय प्राप्ति न थाय त्यां सुधी अटकशो नहीं ‘ आ महापुरुषना विचारो आजे अने भविष्यमां पण युवानोने प्रेरणा आपशे.

महात्मा गांधीजुना साहित्यमां मानवमुल्यो:

विश्वनी प्राचीन भारतीय संस्कृतिओमां भारतनी संस्कृति विरल गणाय छे. भारतीय समाजने नवी दिशा आपनार अनेक युगपुरुषोनी भारतमां जन्म लछ युख्या छे. तेमां महात्मा गांधीजुनुं नाम महत्वनुं छे. महात्मा गांधीजुअे मात्र भारतनां ज राष्ट्रपितानां ना हता तेओ समग्र मानवजातना अेक महान आत्मा हता. आधुनिक युगमां प्राचीन ऋषिओ जेवुं जिवन अने आश्रम जिवन तेमने जिवी बताव्युं छे. गांधीजु गरीब माणसमां भगवानना दर्शन करता हता जेथी तेओअे दरिद्रनारयण शब्दने उपयोग कर्यो हतो. तेओ कहेता के, ‘मातुं जिवन अेज मारो संदेश’ . तेओने सादगी अने सत्य पसंद हता. तेमणे सीव्या वगरना बे ज वस्त्रोमां पोतानुं आपु जिवन पसार करी दीधु हतुं. तेमना जन्म दिवसे ‘आंतरराष्ट्रीय अहिंसा दिवस ‘ तरीके आपु विश्व उजवणी करे छे. आजना आधुनिक समयमां कृषणना कर्मयोग, बुध्दनी कृष्णा, धसुना मानवप्रेमनी अने पयंगवरना पैगामनी अने गांधीजुना सत्य अने अहिंसानी आजे वर्तमान समयमां जरुर छे. आजे वर्तमान समयमां मानवप्रेम अने कृष्णानी भास जरुर छे. आजना मानवे जिवन जिववा माटे मानव मुल्योनी भास जरुर छे. गांधीजुअे अगियार महाव्रतो आपेला छे. जे आजना समये भुव ज उपयोगी गणाय छे. सत्य, अहिंसा, योरी न करवी, वणजोतुं नव संघरवुं, ब्रह्मचर्य, जात महेनत, कोछ अडे नव अलडावुं, अलस, स्वदेशी, स्वादत्याग, सर्वधर्म सरभा गणवा, आ महाव्रतो जिवनमां उतारवा जरुरी छे. गांधीजु आ महाव्रतोनुं जाते पालन करी बीजाने पण पालन करावतां हतां. भारतीय संस्कृतिना मुल्यो गांधीजुअे पोताना जिवनमां जिवी बताव्या छे. आजे पण आ महाव्रतोनुं पालन करवुं जरुरी छे. मानव जिवन आ मुल्यो नो उपयोग कर्या वगर शक्य नथी. महात्मा गांधीजुनो जन्म २ ज अक्टोम्बर १८६९ ना रोज पोरबंदरमां पिता करमचंद गांधीना धरे थयो हतो. आपणा समाजको विकास करवो होय तो गांधीजुना विचारो अने आदर्शोने आपणे अपनाववा पडशे. गांधीजुना जिवन दर्शनमांथी अेक नवो मानवधर्म प्रगट थतो जोवा मणे छे. आ मानवधर्मनी आजे जगतने जरुर छे. आजे आतंकवाद जेवी वैश्विक समस्याना लीधे मानवधर्मनी भास जरुर जणाय छे. परमतत्व जेवी शोध बीजा कोछ देशमां थयेली नथी जगत परीवर्तनशील छे. जे समयनी प्रवाह साथे लोडोना जिवनमां पण परीवर्तन जोवा मणे छे. दरेक वस्तुओनो बदलाव थाय छे परंतु अेक धर्मनुं परीवर्तन थतु नथी. धर्म अेटले वस्तुनो स्वभाव, दरेक पदार्थनो सहज गुण होय छे. तथा कुदरतनो कायदो होय छे. जे सनातन ज होय छे. हिंसाने मानवजिवनमांथी तेमज समाज जिवनमांथी नेस्तनाबूद करवानी छे. जिवननो साचो सिद्धांत अथवा पाचो अहिंसा ज छे, हिंसा नहीं. जिवमात्र समान छे. पण अहिंसानी साधना मनुष्यो वच्ये करवानी होवाथी मनुष्य समाजको विशेष विचार करवानो छे. भोगविलास अने अेशआरामनी छछा तथा हिंसा वच्ये सीधो संबंध छे. अेथी ठिलटुं सादाछ, संयम, भडतलपणुं, अंगमेहनत अने सेवावृत्ति अहिंसाने अनुकूल थनारा गुणो छे. देशने स्वतंत्र करनार गांधीजुनी तो अेक भारतीय द्वारा ज हत्या करवामां आवी हती. आ बदलाता समयनी साथे हवे गांधीजुनां विचारो, आदर्श, अने मूल्यो कमशः अदृश्य थवां लाग्यां छे. जेथी गांधीजुअे तो जोहन रस्किनना पुस्तक ‘अन टु घिस लास्ट’पुस्तकथी प्रभावित थछ जाहेर जिवनमां गरीबनां बडील बन्धां हतां. गांधीजुना स्वप्ननुं स्वराज केवुं हतुं अे आजे पण थाद अपावे छे. मारा स्वप्ननुं स्वराज अे गरीबोनुं स्वराज छे. राजा अने धनिकवर्ग जिवननीजे जरुरियातोओ उपयोग करे छे, ते गरीबोने पण सुलभ होवी जोछये. धनिकवर्ग भोगवतो होय अेवी जिवननी बधी आवश्यक सगवडो गरीबने पण मणवी जोछये.

आजे शहरो गामडां पर सत्ता यलावी रखां छे. परिणामे गामडां नाश पामतां जाय छे. जो आपणे अहिंसानी भुमिका पर स्वराजनी रचना करवी होय तो आपणे गामडांओने तेमनुं योग्य स्थान आपवुं जोछये. गामडांनां लोहीनी सिमेन्ट वडे ज शहरोनी मोटी-मोटी धमारतो बाधवामां आवी छे. मोटां-मोटां शहरो उभा थवा अे अर्थतंत्रना रोगनी निशानी छे. जेथी गामडांनो नाश थशे तो हिंदुस्तान नहि रहे. जगतमं अेनुं जे विशिष्ट कार्य छे ते लुप्त थछ जशे. जेमां आर्थिक समानतानो मुद्दो अहिंसक पूर्ण स्वराजनी मुष्य थावी छे. गांधीजु अे तत्व चिंतक, दार्शनिक के डीलसुड नथी तेमने स्वतंत्र सिद्धांत के डीलसुडी आपी नथी. छतां पण तेमनी जिवन प्रतिभा के तेमणे रजु करेल विचारो कोछपण तत्वचिंतक , दार्शनिकनां विचारोथी पण वधु स्पष्ट अने भुणगामी गणाय छे. तेओ धर्मपुरुष , धर्माचार्य , संत के ऋषि

नथी છતાં તેનું જીવન કોઈપણ ઋષિ , સંત કે ધર્માચાર્યથી જરાય ઉતરતું નથી. તેમના વિચારોમાં અને આચરણોમાં સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિકતા જોવા મળે છે. મહાત્મા ગાંધીજી એ માનવતા જોડે તેવા ધર્મની વાત કરી છે. જે માનવ સમાજને જોડે તે ધર્મ કહેવાય છે. અને જે ધર્મને તોડે તેને અધર્મ કહેવાય છે. આજે આપણને સાચા ધર્મની ખાસ જરૂર છે. જે ધર્મ માનવ માનવ વચ્ચે સહકાર ભર્યું જીવન જીવે તેને સાચો ધર્મ ગણાય છે. તેથી ગાંધીજી કહેતા હતા કે, “ મારી જાણનાં બધા ધર્મોમાં હિન્દુ ધર્મ સૌથી વધુ સહિષ્ણુ છે. હિન્દુ ધર્મ એના અનુયાયીઓએ માનવા જ જોઈએ એવા સિધ્ધાંતોની જાળથી મુક્ત છે. આ મને બહુ ગમે છે., કારણ તેથી હિન્દુધર્મને આત્મો ઉન્નતિનો વિશાળમાં વિશાળ અવકાશ રહે છે. હિન્દુધર્મ સાંકડો નથી તેને લીધે જ હિંદુઓ બીજા ધર્મોને માન આપી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ બીજા ધર્મોમાં સાર હોય તે ગ્રહણ પણ કરી શકે છે. “ ગાંધીજીએ બધા ધર્મો કરતા હિન્દુધર્મને વધારે સહિષ્ણુતા ધરાવે છે. આજના આધુનિક સમાજમાં ધર્મનું સાચું શિક્ષણ આપવાની ખાસ જરૂર જણાય છે. વર્તમાન સમયમાં શાળાઓમાં ભગવદ ગીતાનું શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું છે. જે ખુબજ સારી બાબત ગણાય છે. ગાંધીજીને મન ધર્મ એ વ્યવહારુ ચીજ છે. જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં ધર્મની ખાસ જરૂર છે. ગાંધીજીએ ધર્મ વિષે સમજાવતા કહે છે કે, કોઈપણ માણસ ધર્મ વિના ના રહી શકે. કેટલાંક લોકો એવા હોય છે જે પોતાના તર્કનાં અહંકારમાં એવી ઘોષણા કરે છે કે એમનો ધર્મ સાથે કોઈ સંબંધ નથી, ધર્મની વ્યાખ્યા મૌલિક તેટલી સરળ છે. તેઓ લખે છે કે, “મારે મન તો ધર્મ એટલે સત્ય, અહીસા અથવા સત્ય કહે તો પણ બસ અહીસા સત્યનાં પેટમાં જ સમાયેલ છે, તે વિના સત્યની ઝાંખી સરખીય ના થાય તે રીતે જે કેળવણી અપાય તે ધાર્મિક કેળવણી.”

માનવતાની વાત ગાંધીજીએ તેમના સાહિત્યમાં સરળ રીતે કરી છે. તેઓ સર્વધર્મ સમભાવ વિષે જણાવે છે કે, “ હું માનું છું જગતના સર્વધર્મો પૂર્ણ સાચા છે. હું માનું છું એ બધા ઈશ્વરે આપેલા છે. જે જે લોકોમાં એ ધર્મો પ્રગટ થયા તેમને માટે તે જરૂરના હતાં આપણે બધા મિત્રો ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનાં શાસ્ત્રો, ગ્રંથો, તે તે ધર્મના અનુયાયીઓની દષ્ટિએ વાંચી શકીએ તો આપણને જણાય કે બધા ધર્મોનું મુળ એક જ છે ને બધા ધર્મો એકબીજાને સહાયકર્તા છે. “ ગાંધીજીએ સાચા ધર્મની વાત કરી છે. બધા જ ધર્મો સાચા જ છે પણ તેમાં કઈ દોષ રહેલા છે. ગાંધીજીએ સર્વધર્મ સમભાવની વાત કરી છે. જે આજના સમયમાં ખાસ જરૂર છે.

ઉપસંહાર

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સ્વામી વિવેકાનંદ અને ગાંધીજીનાં ચિંતનાત્મક સાહિત્યમાં માનવમુલ્યોની સરસ રીતે વાત કરવામાં આવી છે. આજના વર્તમાન સમયમાં માનવમુલ્યો ખાસ જરૂર છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ અપાવનાર આ ત્રણેય ચિંતકો છે. જેમને માનવતાની વાત કરી છે. આજના આધુનિક સમયમાં માનવતાની ખાસ જરૂર છે. માનવ માનવ પ્રેમથી રહે એજ આજના સમયની માંગ છે. માનવ એકબીજાનાં સહકારથી રહે એજ જરૂરી પણ છે. મનુષ્યનું સાચું જીવન એકબીજાને મદદ કરવી, સાથ આપવો, એજ જ સાચું જીવન ગણાય છે. એમાં સર્વધર્મની સમાન ભાવ રાખવાની વાત ખુબ જ મહત્વની ગણાય છે. ગાંધીજીએ ભારતની સંસ્કૃતિનો મહિમા કરીને એક મોટો દાવો કર્યો છે. ગાંધીજીએ સમસ્ત માનવજાતિનો આત્મીય સ્વજન અને પરમ હિત-ચિંતક અને સહદયી મિત્ર છે. સ્વામી વિવેકાનંદ કાયમ કહેતા કે, ‘ પ્રમાદ ત્યાગો, કાયરતા ત્યાગો, શક્તિશાળી પુરૂષ બનો. મહાન કાર્યો મહાન ત્યાગ દ્વારા જ થાય છે. મારા બાંધવો ! ચાલો આપણે બધા કઠોર પરિશ્રમ કરીએ. આ ઊંઘવાનો સમય નથી. ભારતમાતાનું ભવિષ્ય તમારા કાર્ય પર આધાર રાખે છે. ભારતમાતા તમારી રાહ જોઈ રહી છે. યુવાનોને જાગૃત રહેવાની વાત કરે છે. સ્વામી વિવેકાનંદનો આદર્શ તો વિશ્વવિજયી ભારત છે. આપણા યુવકોએ બળવાન બનવું પડશે. ભારતની મોટા ભાગની સમસ્યાઓનું સમાધાન શિક્ષણ દ્વારા જ શક્ય છે. અને ભારતમાં વ્યાપેલી દરિદ્રતાનું નિવારણ પણ કેવળ શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ દ્વારા જ સંભવ છે. સ્વામી વિવેકાનંદએ માનવતાના પૂજારી હતાં. આપણી ભારતની સંસ્કૃતિ વિશ્વમાં મહાન છે. આજે આપણે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ તરફ પ્રયાણ વધુ જોવા મળે છે. વિદેશીઓ આપણી સંસ્કૃતિઓ અપનાવી રહ્યાં છે. જેથી હવે આપણા દેશના યુવાનોએ જાગવાનો દિવસ આવી ગયો છે. માટે વિવેકાનંદ કહે છે કે હવે ઊંઘવાનો સમય રહ્યો નથી માટે યુવાનો, જાગો ! ઊઠો ! આદર્શ મનુષ્યના નિર્માણના કાર્યમાં લાગી જાઓ. આજે વિશ્વને માનવતાની ખાસ જરૂર છે. ઓ મનુષ્યો ! સામર્થ્યવાન બનો ! ઊભા થાઓ ! અને તાકાતવાન બનો. આપણે એક જ વાત યાદ રાખવાની છે, શક્તિ ! શક્તિ ! શક્તિ !’ આમ

स्वामी विवेकानंदना विचारो आज्जे पण सदीओ वीती गछ पण आज्जे पण अेवी ज प्रेरणा आपे छे. सत्य, अहिंसा, साधनशुद्धि, स्वैच्छीक सादगी, विकेन्द्रीकरण, विश्वहित अने स्वदेशी जेवा विचारो कोछपण स्थणे अने कोछपण काणे लागु पडे अेवा छे. गांधीज्ज समस्त मानवजातिनो आत्मीय स्वजन अने परम हित चिंतक अने सहदयी मित्र छे.

संदर्भसूची :-

- (१) रवीन्द्रनाथ टागोर , लोणासाळ पटेल , प्र . आ . २०१५ रंगद्वार प्रकाशन, अमदावाड.
- (२) रवीन्द्रनाथनी चरित्रसुष्टि , प्रफूल रावल , प्र . आ . २०२२ कृति प्रकाशन, विरमगाम
- (३) रवीन्द्र अेक मेघधनुषी व्यक्तित्व ,रीद्री पटेल , प्र . आ . २०१४ आर. आर. शेठ कंपनी , अमदावाड.
- (४) भारत जागो ! विश्व जगाओ ! अनुवादक: केतन पटेल. आवृति-२०१२, विवेकानंद केन्द्र बोडकटेव, अमदावाड.
- (५) स्वामी विवेकानंदनो संदेश अने विद्यार्थीज्जवननी सङ्गता, आर.के.शर्मा. आवृति-२०१५, शारदा बुक हाउस विजयवाडा.
- (६) केणवणी. प्रकाशक, स्वामी ध्रुवेशानंद. आवृति-१९९३ श्री रामकृष्ण मिशन, राजकोट.
- (७) युगपुत्र विवेकानंद, किशोर मकवाणा, आवृति-२००८ आर.आर. शेठ कंपनी अमदावाड.
- (८) स्वामी विवेकानंद ग्रंथमाणा - १, स्वामी सर्वस्थानंद, आवृति-१९६२, श्री रामकृष्ण मिशन, राजकोट.
- (९) गांधीनी नजरे दुनिया, मनसुभ सल्ला, गूर्जर साहित्य प्रकाशन, अमदावाड. प्रथम आवृति-२०१९
- (१०) अमारा गांधी, संपादक, चेतना पटेल, पार्श्व प्रकाशन, अमदावाड, प्रथम आवृति-२०१९
- (११) गांधीज्ज अेक जोज, देवेन्द्र पटेल, नवभारत साहित्य मंदिर, अमदावाड, प्रथम आवृति-२०१७

शीमળાનાં ફૂલ': આંતરમનનો સંઘર્ષ વ્યક્ત કરતી

નવલકથા

પ્રજાપતિ કિષ્ના વી.

Ph. D શોધણત્રા,

ગુજરાતી વિભાગ,

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

ધીરુબહેન પટેલની નવલકથા “શીમળાનાં ફૂલ” (૧૯૭૬) નારીના આંતરબોજની કથા છે. આ નવલકથાની નાયિકા રન્ના એક શિક્ષિત, બુદ્ધિશાળી અને સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવતી સ્ત્રી છે, જે પુરુષપ્રધાન સમાજમાં પોતાના અસ્તિત્વ અને સ્વાયત્ત વ્યક્તિત્વ માટે સંઘર્ષ કરે છે. લગ્નજીવનમાં પતિ સાથેની સંવાદિતાનો અભાવ અને એકસૂરી દામ્પત્યજીવન તેને માનસિક રીતે અસહ્ય બને છે. એ અંતે ગૃહત્યાગ કરે છે, પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની શોધમાં નીકળીને એ અનુભવે છે કે સાચી મુક્તિ બહાર નહીં, પણ પોતાના અંતરમાં છે. આ રીતે આત્મઅભિજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરીને તે પુનઃ ગૃહાગમન કરે છે.

ધીરુબહેન પટેલ પોતાની રચનાઓમાં શિક્ષિત વર્ગની બુદ્ધિપ્રધાન સ્ત્રીને પુરુષપ્રધાન સમાજ સામે ઝઝૂમતી બતાવે છે. તેમની કલમ સ્ત્રીના મનની વેદના, અંતરવિરોધ અને આત્મસંઘર્ષને પારદર્શી રીતે વ્યક્ત કરે છે. આ નવલકથા નારીના આંતરમનના સંઘર્ષ અને આત્મજ્ઞાનની યાત્રા છે. ધીરુબહેન પટેલે સ્ત્રીને સહનશીલ નહીં, પરંતુ વિચારશીલ અને નિર્ણયશીલ પાત્ર તરીકે રજૂ કરી છે. અહીં લેખકે સ્ત્રીના મનનું ખૂબ સુંદર ચિત્રણ કર્યું છે. કથાની નાયિકા રન્ના છે, જે પોતાના લગ્નજીવનમાં અને દામ્પત્યજીવનમાં એકલતા અને નીરસતા અનુભવે છે. રન્ના પોતાના પ્રિય વિમલને પતિ તરીકે પામી છે. શરૂઆતમાં બંને વચ્ચે ખૂબ પ્રેમ હતો, પરંતુ હવે એ પ્રેમ ખોવાઈ ગયો છે. આ પરિસ્થિતિ માનવજીવનની એક દુઃખદ અને વાસ્તવિક હકીકત છે – સમય જતાં ઘણાં દંપતિઓ વચ્ચેની લાગણીઓ ઓછી થઈ જાય છે. રન્ના ઈચ્છે છે કે પતિ-પત્ની વચ્ચે હંમેશાં આત્મીય જોડાણ રહે, એકબીજા સાથે મનથી જોડાયેલ રહે. પરંતુ વિમલને તેમાં રસ નથી. તે પોતાના ઓફિસના કામ, મિત્રો અને મનોરંજનમાં જ વ્યસ્ત રહે છે. તે એટલો સંવેદનહીન બની ગયો છે કે રન્ના સાથે સમય વિતાવવાની કે વાતચીત કરવાની તેની પાસે ઈચ્છા નથી. રન્નાને દુઃખ એવું નથી કે વિમલ ખરાબ માણસ છે, દુઃખ એવું છે કે વિમલને તેમના નિરસ દામ્પત્યજીવનનું અણસાર પણ નથી. આ જ વાત રન્નાને અંદરથી ખાલી કરી નાખે છે. તે વિચારે છે કે ધરના બંધનમાંથી બહાર નીકળી પોતાનું અસ્તિત્વ (“સ્વ”) શોધવું જોઈએ. એવું જીવન જીવવું જોઈએ, જ્યાં તે પોતાની જાતને અનુભવી શકે. આ વિચારથી પ્રેરાઈને રન્ના ગૃહત્યાગ કરવાનો નિર્ણય લે છે. તેના પતિ વિમલ તેને ખૂબ સમજાવે છે, વિનવે છે કે આવું ન કર, પણ રન્ના અડગ રહે છે. વીસ વર્ષના દામ્પત્યજીવનને પાછળ મૂકી તે ઘર છોડે છે. રન્નાનો આ નિર્ણય બતાવે છે કે તે સમાધાન કરનારી સ્ત્રી નથી, પણ પોતાનું અસ્તિત્વ શોધવા માટે સાહસિક અને સંકલ્પબળ ધરાવતી સ્ત્રી છે. એ ગૃહત્યાગ કોઈ અચાનક પગલું નથી એનાં પાછળ એનો ગંભીર વિચાર અને સ્પષ્ટ કારણ છે. તે સમજે છે કે “રન્ના” નામની ગૃહિણી ઉપરાંત એની અંદર એક અલગ વ્યક્તિ પણ છે, અને મૃત્યુ પહેલાં એ વ્યક્તિને શોધવી જરૂરી છે. વિમલ વ્યક્તિ તરીકે સજ્જન અને માયાળુ છે. બંને વચ્ચે કોઈ ઝઘડો કે ગેરસમજ નથી. પરંતુ વિમલ રન્નાના ભાવનાત્મક આવેગોને સમજતો નથી, એથી રન્ના ધીમે ધીમે એની ચીડનું કારણ બની જાય છે.

લેખક કહે છે કે – સ્ત્રી અને પુરુષનો સંબંધ બહુ જ જટિલ છે. એ માત્ર વ્યક્તિગત નથી, પણ સામાજિક પણ છે. એટલે જ સર્જકો (લેખકો) માટે આ વિષય હંમેશા મહત્વનો રહ્યો છે. લગ્નસંબંધમાં પ્રેમ, ફરજ, સ્વતંત્રતા, સમજણ, હઠ, છેતરપિંડી જેવા અનેક પાસા જોડાયેલા હોય છે. નવલકથામાં લેખિકા આવા અનેક પ્રકારના લગ્નસંબંધો અને માનવસંબંધો બતાવે છે – ઉમા જે પોતાના પતિના આત્મહત્યાના દુઃખને સહન કરીને જીવતી રહે છે. પાચલ ઉમાની પુત્રી, જે કિશોરાવસ્થામાં છેતરાઈને ગર્ભવતી થાય છે છતાં પોતાના જીવનમાં સ્થિર રહે છે. સુરુભાઈ અને લીલીભાલી જેઓ સ્વભાવમાં ભિન્ન છે,

છતાં તેમનું દામ્પત્ય somehow ચાલે છે. મંજુ અને નિશીથ જ્યાં મંજુ હઠ કરે છે કે પતિ સાથે જ પ્રવાસે જશે. પલ્લવી જે પ્રેમમાં વિશ્વાસ ન હોવા છતાં ગોઠવણથી વિમલ સાથે થોડો સમય રહે છે. આ બધાં પાત્રો અને તેમની ઘટનાઓમાંથી “સ્ત્રીસંબંધ”ના વિવિધ રૂપો દેખાય છે – છૂટાછેડાં, છેતરપિંડી, સમાધાન, હઠ, કુટુંબત્યાગ, આત્મપ્રતારણા વગેરે. આ બધા પ્રસંગો સમાજની વાસ્તવિકતા બતાવે છે અને સાથે રજાના મનની કડુણ સ્થિતિને પણ સમજવામાં મદદ કરે છે.

એક વખતે ઉમા રજાને પૂછે છે કે “વિમલભાઈને કશું કોઈની સાથે... આઈ મીન...” ત્યારે રજા બહારથી શાંત સ્વરે જવાબ આપે છે, “ના ઉમા, વિમલને એવું કંઈ જ નથી.” પરંતુ એના મનમાં એક બીજું જ તોફાન ચાલી રહ્યું હોય છે. એ વિચારતી રહે છે કે, “બિનવફાદારી જ એક સંબંધનો અંત લાવનારી વાત હોવી જોઈએ એવું કોણે નક્કી કર્યું હશે? ક્યારેક મૌન પણ બે જણ વચ્ચે એટલું મોટું અંતર ઊભું કરી દે છે કે એક એક શબ્દ ઈંટ બનીને ગેરસમજૂતીની દીવાલ ઊંચી થતી જાય.” એટલે રજા સમજે છે કે સંબંધ ફક્ત પ્રેમથી ટકતો નથી. તે માટે સમજદારી, પરસ્પર આદરભાવ અને ગાઠ સ્નેહ જરૂરી છે. રજાને આ ત્રણેય વાતો પોતાના દામ્પત્યજીવનમાં ન મળી, અને એ માટે એના મનમાં ખાલીપો અને એકલતા ઊગી નીકળે છે.

રજા કહે છે, “આપણા જીવનમાં કેટલીએ ‘જો’ અને ‘તો’ આવી ગઈ. એમાંથી એકાદીને પણ શાશ્વતતાની સોનેરી બેડી પહેરાવી શક્યાં હોત તો આજે એકબીજાની નિકટ હોત. માત્ર એક ઘરમાં ન રહેતાં હોત, પણ સ્ત્રીપુરુષનું અખંડ સાયુજ્ય પામી શક્યા હોત.” આ વાક્યમાં રજાનું હૃદય ઉઘડી જાય છે. એના શબ્દોમાં વિમલ માટેનો પ્રેમ છે, પણ એ પ્રેમ હવે એક અપૂર્ણ સ્મૃતિ બની ગયો છે. એ કહે છે, “આ ઘડીએ મને જો પાંખ હોત તો ક્યારનીયે ઊડી આવીને તમને વળગી પડી હોત.” એટલે એનો પ્રેમ હજી જીવંત છે, પરંતુ એ પ્રેમ વ્યક્ત થવાનો અવસર હવે ખોવાઈ ગયો છે.

થોડા સમય પછી વિમલ રજાને મળવા માટે ઉમાનું ઘર શોધતો ત્યાં આવી પહોંચે છે. પતિનું ઘર છોડી આવેલી રજા સહજ રીતે વિમલ સાથે હીંચકા પર બેસી જાય છે. આ એક એવી ક્ષણ છે, જ્યાં બંનેના અલગ થયેલા હૃદયના તાર ફરીથી જોડાઈ જાય છે. એ ક્ષણમાં બે આત્માઓ વચ્ચેની અંતરંગતા ફરી જન્મે છે, પરંતુ એ ક્ષણ પૂરી રીતે ફૂલી શકતી નથી. પ્રેમની એ ચીજ જે અત્યારે ફૂંકાઈ જવાની હતી, એ અચાનક ચીમળાઈ જાય છે. કશું ખોટકાઈ ગયું છે – કદાચ સમય, કદાચ સંજોગ, કદાચ સ્વભાવ – પરંતુ એ બંને વચ્ચેનું સ્નેહસંબંધ હવે અપૂર્ણ રહી ગયો છે.

આ રીતે ધીરુબહેન રજા જેવા પાત્ર દ્વારા સ્ત્રીના અંતરજીવનની કડુણ લાગણી અને આંતરિક સંઘર્ષનું ખૂબ જ સુંદર ચિત્રણ કર્યું છે. રજા બહારથી મજબૂત દેખાય છે, પરંતુ અંદરથી એ સતત એક અદૃશ્ય દુખથી પીડાય છે. એના માટે પ્રેમ એક એવી શક્તિ છે જે જીવંત રાખે છે, પણ એ જ પ્રેમ એને એકલતા અને અધૂરાપણાની સજા આપે છે

રજા પછી થોડો સમય ઉમા પાસે રહે છે. ત્યાં પાચલ સાથે તેની ગાઠ મૈત્રી બંધાય છે, પણ તે સંબંધની મીઠાશ જળવાઈ રહે તે માટે તે હસતાં મુખે ઉમાનું ઘર છોડે છે. પછી પંઢરપુર જાય છે – જ્યાં કોઈ પરિચિત નથી. ત્યાં તેને પોતાના સ્ત્રીત્વનું ભાન થવા લાગે છે. નિશીથ નામના પરપુરુષની હાજરી એને અસ્વસ્થ અને પ્રશ્ન બનાવે છે. તેના મનમાં એક અજાણી બેચેની ઉપસે છે, અને એ સમજવા લાગે છે કે પોતે માત્ર આત્મા કે મન નથી, પરંતુ શરીર પણ છે. એમાં ઉઠેલા ભાવો એને પોતાની નારીસ્વભાવની સમજ આપે છે. આ અનુભવો એને માનસિક રીતે પોતાના પતિ વિમલની વધુ નજીક લાવે છે. પોતાના સ્ત્રીત્વની નિર્બળતા અનુભવી એ વિમલને ઝંખવા લાગે છે. આ રીતે રજાનો આંતરિક પ્રવાસ એના મન, શરીર અને આત્માની સમજ તરફ દોરી જાય છે. અંતે જ્યારે એ સ્વગૃહે પાછી જવાની નક્કી કરે છે, ત્યારે એને એવું લાગે છે કે જાણે પહેલી વાર નહીં, પણ બીજી વાર એ સાસરે જઈ રહી હોય – નવી સમજ અને અનુભૂતિ સાથે. પરંતુ વિમલ એને આનંદથી આવકારતો નથી. વિમલના ઘરે આવી પહોંચેલી રજાને દરવાજા પરથી જ પાછી જવું પડે છે. અહીંથી વાર્તામાં કડુણભાવ વધુ ઊંડો બને છે, કારણ કે વિમલ પોતાના એકાંકી જીવનમાંથી બહાર આવવા માટે પલ્લવી નામની યુવતી સાથે જોડાયો છે. એટલે કે, રજાને પ્રેમ કરવા છતાં, વિમલ હવે એની સાથે રહી શકતો નથી, તેથી એને સમજાવીને શર્માના ગેસ્ટહાઉસમાં રાખી આવે છે. પછી રજા વિમલને જણાવે છે કે પંઢરપુરમાં એની અંદર નિશીથ નામના માણસ પ્રત્યે ક્ષણિક આકર્ષણ ઉપજ્યું હતું. આ વાત સાંભળીને વિમલ ગુસ્સે ભરાઈ જાય છે અને પૂછે છે – “મને સાચું કહેજે, નહિતર હું તને મારી નાખીશા! એણે તારી સાથે શું કર્યું હતું?” પરંતુ રજાએ જે સત્ય સ્વીકાર્યું, તેની કિંમત વિમલને જરા પણ નથી લાગતી. રજાને દુખ થાય છે કે વિમલ એના આ નાના લાગણીસંબંધને કલંક સમજે છે, પરંતુ પોતાના પલ્લવી સાથેના સંબંધ વિશે ક્યારેય વિચારતો નથી. ઉલટું, એ રજાને જ દોષી ઠરાવે છે. અહીં વિમલનું પુરુષ

अहंकार અને સ્વકેન્દ્રિતતા દેખાય છે. પછી વિમલ ધીમે ધીમે રજા પ્રત્યે કટુણાભર્યો બનવા લાગે છે. લેખક બતાવે છે કે દાંપત્યજીવનમાં પતિએ પોતાની સ્વકેન્દ્રિતતા છોડીને પત્નીની લાગણીઓ માટે જગ્યા આપવી જોઈએ. પરંતુ બીજી દૃષ્ટિએ જોવું તો એવું પણ લાગે છે કે કદાચ આ વાત માત્ર એક કથાની કળા (તરકીબ) છે જેથી વિમલને પલ્લવી તરફ વાળવાનો માર્ગ તૈયાર થાય. એના અસંતુલિત સ્વભાવને કારણે રજા એના મનની નજીક આવી શકતી નથી. રજા એક એવી નારી છે જેને દંભી અને નિરર્થક દામ્પત્યજીવનથી મુક્તિ જોઈએ છે, પરંતુ સમાજ અને પરિસ્થિતિના બાંધણને કારણે તે બહાર આવી શકતી નથી. વિમલને નુકસાન ન થાય એ માટે તે પોતાનો વિદ્રોહ દબાવી દે છે, એટલે તેનો સમર્પણ વેદનાભર્યું છે. નવલકથાનો અંત રજાના વિમલ પાસે પાછા ફરવાથી થાય છે – આ વાસ્તવિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય ઉકેલ છે, આદર્શવાદી નહીં. “શીમળાનાં ફૂલ” નું પ્રતીક રજાના દુઃખી આંતરિક જીવનને દર્શાવે છે – જેવું ફૂલ ખરી જાય છતાં થોડીવાર જીવતું લાગે છે, એવી જ રીતે રજાનું જીવન પણ બહારથી જીવતું દેખાય છે પણ અંદરથી મરેલું છે. આમ, આ નવલકથા એક સંવેદનશીલ સ્ત્રીની માનસિક વેદના અને સમાજમાં એની અસ્તિત્વની લડતનું મનોવૈજ્ઞાનિક (psychological) ચિત્રણ છે, જે ધીરુબહેન પટેલએ સુંદર ભાષા અને રૂપકોથી વ્યક્ત કરી છે.

સંદર્ભગ્રંથ :

પટેલ ધીરુબહેન, ‘શીમળાનાં ફૂલ’, પ્ર.આવૃત્તિ ૧૯૭૬, Zen opus Ahmedabad

‘કોસરોડ’ અને ‘જુઠા સય’ નવલકથામાં

ભારતીય નારીની છબી

પ્રીતીબેન અરૂણકુમાર મકવાણા

રીસર્ચ સ્કોલર,

ગુજરાતી વિભાગ,

ભાષા-સાહિત્ય ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતીય સાહિત્યમાં નારીનું સ્થાન હંમેશા એક મહત્વપૂર્ણ અને સંવેદનાત્મક વિષય રહ્યું છે. સમાજમાં સતત બદલાતી મુલ્ય વ્યવસ્થા, પિતૃસત્તાક વ્યવસ્થાના બંધનો, વ્યક્તિગત ઈચ્છાઓ અને વિકાસની તરસ - આ બધું ભારતીય નારીના જીવનને અનેક પડકારોથી ભરેલું બનાવે છે. આ સંદર્ભમાં વર્ષા અડાલજાની ‘કોસરોડ’ અને યશપાલ ની ‘જુઠા સય’ બંને નવલકથાઓ ભારતીય નારીની છબીને બે અલગ પરિસ્થિતિઓમાં પ્રકાશિત કરતી મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓ છે. એક તરફ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી ‘કોસરોડ’ આધુનિક ભારતીય નગરજીવનમાં સ્ત્રીના આંતરિક સંઘર્ષો અને આત્મખોજનું ચિત્રણ કરે છે, જ્યારે બીજી તરફ હિન્દી ભાષામાં લખાયેલી ‘જુઠા સય’ ભારતના વિભાજનકાળની સામાજિક - રાજકીય હિંસા અને માનવતાહીન પરિસ્થિતિઓ વચ્ચે નારીની દશાને વાસ્તવવાદી રીતે રજૂ કરે છે. બંને નવલકથાઓનો સમય, પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ અને લેખનશૈલી અલગ હોવા છતાં નારીની છબી બંનેમાં સંઘર્ષશીલ, જાગૃત અને સશક્ત રૂપે સામે આવે છે.

૨. ‘કોસરોડ’ આધુનિક ભારતીય નારીની આંતરજગતનું ચિત્રણ.

વર્ષા અડાલજા આધુનિક ગુજરાતી નવલકથાના એવા લેખકોમાં આવે છે કે જેમણે સ્ત્રીના આંતરિક મનોકથા, ભાવજગત અને સંઘર્ષોને નવીનતા સાથે રજૂ કર્યાં. તેમની નવલકથા ‘કોસરોડ’ આધુનિક યુગની ભારતીય નારીના જીવનમૂલ્યો, સપનાઓ, બંધનો અને વિખવાદોનું ખુબ જ અસરકારક પ્રતિબિંબ તરીકે સામે આવે છે. આ નવલકથાની નાવિકા માત્ર સામાજિક બાંધછોડમાં બંધાયેલી પરંપરાગત નારી નહિ, પરંતુ પોતાના જીવનમાં મહત્વના નિર્ણયો વિશે વિચાર કરતી અને વ્યક્તિગત ઓળખ ઘડવા માંગતી આધુનિક સ્ત્રી છે. નવલકથા નું શીર્ષક જ ‘કોસરોડ’ એ દર્શાવે છે કે નારી એક તરફ કુટુંબ, પરંપરા અને સમાજની મર્યાદાઓ સાથે બંધાયેલી છે, જ્યારે બીજી તરફ તે પોતાની ઓળખ, સ્વતંત્રતા અને આત્મસન્માન માટે ઝઝૂમે છે. નારીના મનમાં ચાલતી આ આંતરિક ઉથલપાથલ જ ‘કોસરોડ’ નું મુખ્યકેન્દ્ર છે.

આ નવલકથામાં ભારતીય નારીની છબી એકરૂપ નથી, પણ અનેક પરતો ધરાવે છે. લેખિકાએ નારીને માત્ર ભાવુક અથવા ત્યાગમૂર્તિ તરીકે નહીં, પરંતુ વિચારશીલ, આત્મનિર્ધારક અને સંઘર્ષશીલ વ્યક્તિ તરીકે રજૂ કરી છે. તેઓ સ્ત્રીના મનના ઊંડાણમાં જઈને બતાવે છે કે કેવી રીતે ભારતીય નારી બહારથી શાંત અને સમજૂતી વાળી લાગી શકે, પરંતુ અંદરથી અનેક સંઘર્ષોમાંથી પસાર થતી હોય છે. નારી માટે પ્રેમ, સમજણ, માન અને સ્વતંત્રતા એ એટલી જ જરૂરી છે જેટલી કે તેમની માટે સમાજ ગોઠવેલી પરંપરાઓ. ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રી પર લાગેલા મર્યાદા-બંધનો નવલકથાના નારી પાત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, છતાં પણ આ સ્ત્રીઓ મૌન નથી. તેઓ પ્રશ્ન કરે છે. વિચાર કરે છે. પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. લેખિકા નારીને પરંપરાગત મૂલ્યોમાં જડબેસલાક બાંધેલી દેખાડતી નથી, પરંતુ તેને

<https://www.gapbhasha.org/>

परिवर्तनशील युगनी सहयात्री तरीके चीतरे छे. जे भूतकाण,वर्तमान अने आवनारा समय वर्ये संतुलन साधवा एर्ये छे.

‘जुठा सय’ विभाजनकाणनी नारीनुं वास्तविक चित्र.

यशपाल हिन्दी साहित्यना अेवा लेभक छे के जेमणे भारतीय समाज,राजकीय परिवर्तन अने भास करीने नारी जिवनना वास्तविक संघर्षोने भूष ज निर्भय अने सत्यनिष्ठ रीते रजु कर्या छे. तेमनी प्रसिद्ध नवलकथा ‘जुठा सय’ भारतना विभाजनना भयंकर तोड़ान वर्ये इसायेला जिवनचित्रोनुं दस्तावेज छे.आ नवलकथां पुरुषनी साथे साथे अनेक नारीपात्रो पण अेवी रीते आलोभायेलां छे के ते समयनी भारतीय स्त्रीनी मानसिक,सामाजिक अने भावनात्मक स्थितिने ज्वंत अनुभव मणे छे. यशपाल नारी ने मात्र गृहिणी के पुरुषनी छायाथी ओणभ देता नथी; तेओ नारीनी व्यक्तिव धरावती विचारशील आसक्तिओ ,ईर्यओ अने समाज सामे पोतानो अवाज उठाववानी शक्ति धरावती व्यक्ति तरीके रजु करे छे.

आ नवलकथां नारी अनेक रूप धरावे छे -माता,पत्नी,प्रेमिका,कार्यकर,संघर्षक अने अेक सामान्य मानवी. ‘जुठा सय’ नी नारी शिक्षित अने विचारशील छे. ते समाजनी असमानताने पडकारे छे. राजकीय जागृति धरावे छे. नवलकथां अनेक स्त्रीओ पर विभाजनना हुल्लडोमां थयेला अत्याचारनुं चित्रांकन जोवा मणे छे. जो के लेभक पीडा बतावे छे, त्यां सुधी ज सीमित नथी रहेतां. तेओ बतावे छे के स्त्री मात्र शोषित नथी पण विपत्तिमां अे जिववानी ईर्य अन लडवानी शक्ति धरावे छे. हुल्लडोमां वेश्यागामने आश्रयस्थान बनावी वपराती स्त्रीओ, पोताना धरना पुरुषोने गुमावती माताओ,असुरक्षा माटे संघर्ष करती युवतीओ आ बधा द्रश्यो भारतीय नारीना जिवनमां आवेली असख कडुण सत्यता दर्शावे छे. यशपालनी नारी परंपरा बंध समाज सामे प्रश्न उठावे छे.नवलकथां दर्शावेल नारी पुरुष प्राधान्यनी मान्यताओने निर्भयताथी पडकारती जोवा मणे छे. ‘जुठा सय’नी नारी अति संवेदनशीलतानी साथे-साथे वास्तविक जिवननी जभम भरेली कठोर सत्यतानो संगम छे.लेभके नारीना मनमां यालता लय,अविश्वास,प्रेम,त्याग,आक्रोश,अने आशाने ज्वंत बनाव्यां छे. विभाजन जेवी ट्रेजेडी वर्ये पण नारी जिवनने इरीथी गौठववानी शक्ति धरावे छे- यशपालनो आ मुष्य संदेश छे.

बंने नवलकथां नारीनी छबीनुं तुलनात्मक मुल्यांकन

वर्षा अडालजानी ‘क्रोसरोड’ नवलकथां मध्यम वर्गना घर परिवारनी वात करे छे. तेमां नारीना आंतरिक संघर्ष अने आत्मभोजनी चर्या थछ छे. आ नवलकथां नारी पोतानी ओणभ, संबंधो अने स्वतंत्रता, माटे लडे छे. तेमां व्यक्तिगत जिवनना भावनात्मक अने आत्मिक संघर्षने दर्शावे छे,जयारे यशपालनी ‘जुठा सय’ नवलकथां स्वतंत्रता, विभाजन अने राजकीय आंदोलननी वात करी छे. अहीं नारीनुं सशक्त अने सामाजिक-राजकीय रूप दर्शाव्युं छे. आ नवलकथां नारी असमानता, हिंसा अने समाज सुधारणा सामे लडे छे. तेमां नारीनुं वास्तविक अने समाज केन्द्रित चित्र रजु थाय छे

उपसंहार

वर्षा अडालजानी ‘क्रोसरोड’ अने यशपालनी ‘जुठा सय’बंने नवलकथाओ भारतीय नारीनी छबीने बे अलग-अलग परिस्थितियोंमां प्रकाशित करती अनोभी कृतिओ छे. ‘क्रोसरोड’ अे आधुनिक स्त्रीना आंतरिक जगत,तेनी भावनात्मक जर्जरियातो अने मनोवैज्ञानिक संघर्षने व्यक्त करे छे. ते अेवी नारीनुं चित्र दीरी आपे छे के जे संबंधोमां बंधाछने रहेती नथी, परंतु पोतानुं जिवनमुल्य पोते नक्की करवा मांगे छे. बीजु तरङ्ग ‘जुठा सय’अे स्त्री पर थती सामाजिक-राजकीय हिंसांनुं वास्तविक चित्रण रजु करे छे. विभाजनकाणनी असुरक्षा,हिंसा,मानवताहीनता वर्ये पण नारी निर्विकार रही नथी.ते पोताना अधिकारो माटे लडे छे अने पोतानी ओणभ माटे आग्रह राभे छे. आ रीते बंने नवलकथाओ अेकसाथे मणीने भारतीय नारीनी बहुपरिमाणीय छबीने उजागर करे छे. जेमके- संवेदनशील पण मजबूत,दयालु पण

स्वाभिमानि,पीडित પણ लडायक,परंपरानी दीकरी પણ आधुनिकतानी साथी. आम, आजनी भारतीय नारीनुं आ ज विस्तृत,जटिल अने शक्तिशाणी चित्रण ये आ बने नवलकथाओनी विशेषता छे.

संदर्भ साहित्य :

१. वर्षा अडालजा - 'ओसरोड' . आर.आर.शेठ कंपनी : मुंबई
२. यशपाल - 'जुहा सय' (भाग-१ अने २) - राजकमल प्रकाशन : नवी दिल्ली.

आधुनिक शिक्षणमां संस्कृतनुं महत्व

राजेशकुमार डी. जोषी

Ph.d Scholar

संस्कृत विभाग भाषासाहित्य भवन,

गुजरात युनिवर्सिटी,

अमदावाड.

आधुनिक शिक्षणमां संस्कृतनुं महत्व भूब ज व्यापक अने बहुआयामी छे. तेने मात्र धार्मिक भाषा तरीके न जोता, आधुनिक संदर्भमां तेना अनेक इयदाओ छे.

सांस्कृतिक अने ज्ञाननो वारसोः -

भूणभूत ज्ञाननो लंडारः संस्कृतमां वेदो, उपनिषदो, रामायण, महाभारत, अने गीता जेवा महान ग्रंथो सिवाय पण विज्ञान, गणित (शून्य अने दशांश पद्धति), ज्योतिष, दवा (आयुर्वेद), योग, तर्कशास्त्र अने कायदानुं विपुल साहित्य उपलब्ध छे. संस्कृतनुं ज्ञान आ प्राचीन बौद्धिक वारसाने सीधो समजवा माटे जरूरी छे. संस्कृत साहित्यमां नैतिक मूल्यो, चारित्र्य निर्माण अने मानवतावादी विचारोनुं समृद्ध शिक्षण छे, जे आधुनिक समाज माटे भूब ज महत्वपूर्ण छे. संस्कृत अने वेद, उपनिषद, आयुर्वेद, योग, गणित अने तर्कशास्त्र सहित भारतीय ज्ञान प्रणाली (**Indian Knowledge System - IKS**)नुं प्रवेशद्वार छे. आधुनिक विद्यार्थीओ माटे पोताना भूण इतिहास अने विज्ञानने सीधो समजवा माटे संस्कृत जरूरी छे. संस्कृत साहित्यमां संग्रहायेला नैतिक अने मानवीय मूल्यो विद्यार्थीओना चारित्र्य निर्माण अने सामाजिक जवाबदारीनी भावना माटे अत्यंत महत्वना छे.

कम्प्युटर विज्ञान अने कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) मां महत्वः -

पाणिनिनुं संस्कृत व्याकरण 'अष्टाध्यायी' अने विश्वमां भाषाना वैज्ञानिक व्यवस्थापननुं प्रथम अने अत्यंत सचोट उदाहरण छे. पाणिनिअे (ई.स. पूर्वे ४थी सदी) 'अष्टाध्यायी' मां संस्कृत भाषानुं जे माणभुं तैयार कर्तुं, ते कम्प्युटर प्रोग्रामिंगना भूणभूत सिद्धांतो साथे अत्यंत साम्यता धरावे छे. पाणिनिनुं व्याकरण अेटलुं नियमबद्ध अने गणितािक छे के तेमां कोईपण प्रकारनी अनियमितता (**irregularity**) के अस्पष्टता (**ambiguity**) नथी. व्याकरणना सूत्रो प्रोग्रामिंग अल्गोरिधम (**Algorithm**) नी जेम ज कार्य करे छे. आ नियमोनुं पालन करीने कोईपण शब्द के वाक्यनुं निर्माण के विश्लेषण करी शक्य छे.

आ क्षेत्रमां थयेलुं सौथी मोट्टे संशोधन NASAना भूतपूर्व वैज्ञानिक रिक् ब्रिग्स (**Rick Briggs**) द्वारा १९८५ मां थयुं हतुं. तेमणे तेमना संशोधनपत्र "**Knowledge Representation in Sanskrit and Artificial Intelligence**" मां साबित कर्तुं के संस्कृत विश्वनी अेकमात्र अेवी कुदरती भाषा छे जे कृत्रिम बुद्धिमत्ताना पायाना सिद्धांतोने टेको आपी शके छे अने मशीन लर्निंग माटे आदर्श छे.

संस्कृतनी नियमबद्धता, चोक्साँ अने स्पष्टता तेने कृत्रिम बुद्धिमत्ता स (**Artificial Intelligence**) अने मशीन लर्निंग माटे आदर्श भाषा बनावे छे. ते अेक अेवी अस्पष्ट (**unambiguous**) भाषा छे, जे कम्प्युटर माटे सरलताथी प्रोग्राम करी शक्य छे.

AI अने नेचरल लैंग्वेज प्रोसेसिंग (**NLP**) माटे संस्कृतने भूब अनुकूल मानवामां आवे छे. मोटाभागनी कुदरती भाषाओमां संदिग्धता होय छे. जेम के अंग्रेजुमां "**Bank**" शब्द नदीनो किनारो पण होई शके अने नाणाकीय संस्था पण. संस्कृतमां आ प्रकारनी अस्पष्टता नहिवत् छे, जेनाथी कम्प्युटरने वाक्यनो सारो अर्थ समजवामां सरलता रहे छे. वाक्यना शब्दोनुो क्रम (**Word Order**) अंग्रेजु के अन्य भाषाओ जेटलो सभत नथी. शब्दोना विलक्ति प्रत्ययो (**Case**)

Endings) જ તેમનો વ્યાકરણિક સંબંધ સ્પષ્ટ કરી દે છે. આનાથી AI અર્થપૂર્ણ માળખા પર વધુ ધ્યાન આપી શકે છે, નહિ કે માત્ર શબ્દના ક્રમ પર. સંસ્કૃતના વ્યાકરણની સચોટતાને કારણે, તેનો ઉપયોગ ડેટાબેઝ અને જ્ઞાનનું પ્રતિનિધિત્વ (**Knowledge Representation**) કરવા માટે એક કાર્યક્ષમ માળખું પૂરું પાડી શકે છે, જ્યાં દરેક માહિતી તાર્કિક અને વ્યવસ્થિત રીતે સંગ્રહિત હોય.

આ કારણોસર, આધુનિક શિક્ષણમાં સંસ્કૃત માત્ર માનવ સંસ્કૃતિનો જ નહીં, પણ કમ્પ્યુટર અને AI ટેકનોલોજીના વિકાસ માટે પણ એક આવશ્યક સાધન બની ગયું છે.

🧠 માનસિક વિકાસ અને ભાષા કૌશલ્ય :

સંસ્કૃતને ભારતીય ભાષાઓની 'જનની' (માતા) માનવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શીખવાથી હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી જેવી અનેક આધુનિક ભારતીય ભાષાઓ અને અહીં સુધી કે ગ્રીક અને લેટિન જેવી ઈન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓનું વ્યાકરણ અને શબ્દભંડોળ સમજવું સરળ બને છે. સંસ્કૃતના શ્લોકોનો ઉચ્ચાર અને પાઠ કરવાથી મગજના ચોક્કસ ભાગો સક્રિય થાય છે, જે યાદશક્તિ, એકાગ્રતા અને જ્ઞાનાત્મક (**Cognitive**) કૌશલ્યો ને સુધારે છે. સંસ્કૃતનું ઉચ્ચારણ વૈજ્ઞાનિક રીતે સુવ્યવસ્થિત છે, જે વિદ્યાર્થીઓને સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ વાણી (**Clarity of speech**) વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.

🏛️ નવી શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 માં સ્થાન : -

ભારતની નવી શિક્ષણ નીતિ (NEP) 2020 માં સંસ્કૃતના મહત્વ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેને શાળાઓ અને કોલેજોમાં વૈકલ્પિક ભાષા તરીકે શીખવવાની અને તેને 'ત્રણ ભાષા ફોર્મ્યુલા' માં સામેલ કરવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓને આ પ્રાચીન ભાષાના અભ્યાસનો લાભ મળી શકે. સંસ્કૃત માત્ર એક પ્રાચીન ભાષા નથી, પરંતુ તે આધુનિક યુગમાં તાર્કિક વિચારસરણી, સાંસ્કૃતિક સમજણ અને ટેકનોલોજીકલ એપ્લિકેશન માટે એક શક્તિશાળી સાધન છે. આધુનિક શિક્ષણમાં સંસ્કૃત માત્ર એક ભાષા નહીં, પણ એક જ્ઞાનનો પાયો હોવાથી તે જરૂરી છે. નીતિ સૂચવે છે કે સંસ્કૃતના પાઠ્યપુસ્તકો અને શબ્દકોશોને નિયમિતપણે અપડેટ કરવામાં આવે, જેથી તે સૌથી વર્તમાન મુદ્દાઓ અને વિભાવનાઓ ને સમાવી શકે. સંસ્કૃતના અભ્યાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ડિજિટલ સંસાધનો, ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

NEP 2020 હેઠળ, હાલની સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીઓ અને સંસ્થાઓને મોટી, બહુ-વિષયક (**Multidisciplinary**) ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવશે. આનાથી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ અન્ય વિષયો (જેમ કે સાયન્સ, આર્ટ્સ, મેનેજમેન્ટ) સાથે સંકલિત થઈ શકશે. નીતિ અનુવાદ અને અર્થઘટન માટે ભારતીય સંસ્થા (ITI) ની સ્થાપના પર ભાર મૂકે છે. સંસ્કૃતના હજારો હસ્તપ્રતો અને ગ્રંથોના સંગ્રહ, સંરક્ષણ અને અનુવાદ પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવશે.

સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો, NEP 2020 માં સંસ્કૃતનું મહત્વ એ છે કે તેને એક બંધિયાર પરંપરામાંથી બહાર કાઢીને, આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીના કેન્દ્રમાં લાવવામાં આવ્યું છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓને તેના બૌદ્ધિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનો સંપૂર્ણ લાભ મળી શકે. કમ્પ્યુટર વિજ્ઞાન અને કૃત્રિમ બુદ્ધિમત્તા (AI) માં સંસ્કૃતનું મહત્વ એ આધુનિક યુગનો એક સૌથી રસપ્રદ વિષય છે. સંસ્કૃતને માત્ર એક પ્રાચીન ભાષા તરીકે નહીં, પણ ભવિષ્યની ટેકનોલોજી માટેના એક આદર્શ સાધન તરીકે જોવામાં આવે છે. NEP 2020 એ સંસ્કૃતને ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ખૂબ જ મજબૂત અને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે, જે પરંપરાગત અભિગમથી ઘણું અલગ છે. નીતિમાં સંસ્કૃતને માત્ર ધાર્મિક ભાષા તરીકે નહીં, પરંતુ બૌદ્ધિક, વૈજ્ઞાનિક અને આધુનિક ભાષા તરીકે જોવામાં આવી છે.

🏛️ NEP 2020 માં સંસ્કૃતના મહત્વના મુખ્ય મુદ્દાઓ : -

📖 ૧. મુખ્ય પ્રવાહમાં સમાવેશ (**Mainstreaming**):-

NEP 2020 स्पष्ट करे છે કે સંસ્કૃતને 'ત્રણ ભાષા ફોર્મ્યુલા' માં એક મહત્વપૂર્ણ વિકલ્પ તરીકે સામેલ કરવામાં આવશે. આનાથી વિદ્યાર્થીઓ માટે સંસ્કૃત શીખવાના દરવાજા ખુલે છે, જે અત્યાર સુધી ઘણા રાજ્યોમાં મર્યાદિત હતા. પોલિસી સૂચવે છે કે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શાળા સ્તરે (પ્રાથમિકથી ઉચ્ચ માધ્યમિક સુધી) શિક્ષણના તમામ સ્તરે કરવામાં આવશે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓની રુચિને અનુરૂપ સરળ અને આધુનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થશે.

૨. જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનો પાયો:

NEP 2020 ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલી (Indian Knowledge System - IKS) પર ભાર મૂકે છે, જેનું મૂળ સંસ્કૃતમાં છે. આયુર્વેદ, યોગ, ગણિત, ખગોળશાસ્ત્ર અને તર્કશાસ્ત્રના જ્ઞાનને સંસ્કૃતના માધ્યમથી મુખ્ય અભ્યાસક્રમમાં લાવવામાં આવશે. સંસ્કૃતને ભારતની બૌદ્ધિક ધરોહરના એક અનિવાર્ય ભાગ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, જે વિદ્યાર્થીઓમાં પોતાના સાંસ્કૃતિક મૂળ વિશે ઊંડી સમજ વિકસાવશે.

૧. આયુર્વેદ અને યોગ :

આજે સમગ્ર વિશ્વમાં આયુર્વેદ અને યોગનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. આ બંને વિજ્ઞાનના મૂળભૂત ગ્રંથો (જેમ કે ચરક સંહિતા, યોગ સૂત્રો) સંસ્કૃતમાં છે. આ ક્ષેત્રોમાં ઊંડો અભ્યાસ કરવા માટે સંસ્કૃત આવશ્યક છે.

આધુનિક શિક્ષણમાં સંસ્કૃતને સામેલ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ માત્ર ભૂતકાળ સાથે જોડાતા નથી, પરંતુ તેમને ભવિષ્યની તકનીકો અને તાર્કિક વિકાસ માટે પણ તૈયાર કરે છે. સંસ્કૃતને આધુનિક વિદ્યાર્થીઓ માટે આકર્ષક અને સરળ બનાવવા માટે આજે અનેક નવીન અને અસરકારક અભિગમો અપનાવવામાં આવી રહ્યા છે, જે તેને પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ કરતાં વધુ ઇન્ટરેક્ટિવ અને વ્યવહારુ બનાવે છે.

૨. સંસ્કૃત શીખવા માટેના મુખ્ય નવીન અભિગમો:

૧. ટેકનોલોજી આધારિત શિક્ષણ (Technology-Based Learning) :-

Duolingo જેવી ભાષા શીખવાની એપ્સના મોડલ પર સંસ્કૃત શીખવવા માટે ઘણી મોબાઇલ એપ્લિકેશનો ઉપલબ્ધ છે. આ ઉપરાંત, Coursera, Swayam, અને અન્ય પ્લેટફોર્મ પર ગેમિફાઇડ (Gamified) અને માળખાગત ઓનલાઇન કોર્સિસ છે જે ઇન્ટરેક્ટિવ ક્વિઝ અને લેસન દ્વારા ભાષા શીખવે છે. સંસ્કૃતના શબ્દોના ઉચ્ચાર અને સંધિ-વિગ્રહને સમજવા માટે અદ્યતન AI-આધારિત ભાષા પ્રોસેસિંગ ટૂલ્સ અને ઓનલાઇન ડિક્શનરીનો ઉપયોગ કરવો.

૨. સંભાષણ પદ્ધતિ (Spoken Sanskrit Method) :-

પરંપરાગત રીતે માત્ર વ્યાકરણ અને ગ્રંથો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાને બદલે, આ અભિગમ રોજિંદા જીવનમાં સંસ્કૃત બોલવા પર ભાર મૂકે છે. આમાં નાના અને સરળ વાક્યોનો ઉપયોગ કરીને પરસ્પર વાતચીત કરવી અને ગીતો કે બાળવાર્તાઓ દ્વારા ભાષા શીખવવામાં આવે છે. કેટલાક સંગઠનો "સંસ્કૃત ગામ" (Sanskrita Grama) ના મોડેલથી પ્રેરિત વર્કશોપ્સનું આયોજન કરે છે, જ્યાં થોડા દિવસો માટે તમામ સંદેશાવ્યવહાર ફક્ત સંસ્કૃતમાં જ થાય છે.

૩. આંતરશાખાકીય અભિગમ (Interdisciplinary Approach) :-

વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું કે સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ કેવી રીતે કોમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામિંગની તર્ક પદ્ધતિ (Logic) સાથે સંકળાયેલું છે. આનાથી એન્જિનિયરિંગ અને ટેકનોલોજીના વિદ્યાર્થીઓને પણ સંસ્કૃત પ્રત્યે રુચિ વધે છે. પ્રાચીન ભારતીય ગણિત (જેમ કે આર્યભટ્ટ) અને ખગોળશાસ્ત્રના સંસ્કૃત શ્લોકોનો ઉપયોગ કરીને વિષય શીખવવો, જેથી વિદ્યાર્થીઓને ખબર પડે કે સંસ્કૃત માત્ર ધર્મની નહીં, પણ વિજ્ઞાનની પણ ભાષા હતી. યોગ સૂત્રો કે આયુર્વેદના મૂળ સિદ્ધાંતો સંસ્કૃતમાં શીખવવા, જે વિશ્વભરમાં લોકપ્રિય છે, આનાથી સંસ્કૃતનો વ્યવહારુ ઉપયોગ સ્પષ્ટ થાય છે.

૪. દ્રશ્ય અને શ્રાવ્ય સામગ્રી (Visual and Auditory Aids) :-

संस्कृतना श्लोकोने सरणताथी याद राभव माटे ऐनिमेटेड विडियोज, कार्टून, अने टूकी डिब्लोनी उपयोग करवो. **YouTube** पर पण संस्कृत शीभवता घण्णा येनलो आ पद्धति अपनावे छे. विद्यार्थीओने संस्कृतमां सरण नाटको भजववा अने संस्कृत गीतो गावा माटे प्रोत्साहित करवा, जेथी तेमने भाषा श्रुवंत लागे.

आ नवीन अभिगमो संस्कृतने मात्र ऐक अब्यासनी विषय नहीं, पण ऐक श्रुवंत अने उपयोगी भाषा तरीके स्थापित करवामां मदद करे छे. श्रीमद् भगवद् गीता ऐ श्रुवननुं सार्वत्रिक दर्शन छे, जे आधुनिक शिक्षण अने कारकिर्दीना पडकारोनी सामनी करवा माटे श्रेष्ठ मार्गदर्शन आपे छे.

गीताना केटलाक अति महत्वपूर्ण श्लोको जे आधुनिक शिक्षण अने विद्यार्थीओ माटे सीधा उपयोगी छे:

🕉️ **कर्मयोगः कार्य अने परिणाम :-**

आधुनिक शिक्षणमां विद्यार्थीओ परिणाम (ग्रेड, नोकरी) नी चिंतामां तण्णाव अनुभवे छे. आ श्लोक तेमने कार्य पर ध्यान केन्द्रित करवानुं शीभवे छे.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥

(अध्याय २, श्लोक ४७)

गुजराती अर्थः

तारो अधिकार केवल कर्म करवा पर ज छे, तेना इलो पर क्यारेय नहीं. तुं कर्मइणनुं कारण पण न बन, अने तारी अकर्म (कार्य न करवा) मां पण आसक्ति न थाओ.आ श्लोक विद्यार्थीओने शीभवे छे के तेओये परीक्षाना परिणामनी चिंता कर्था वगर, तेमनी महेनत (अध्ययन, प्रेक्टिस) पर १००% ध्यान आपवुं जोईये. सङ्गता मात्र योग्य कर्म (महेनत) थी ज मणे छे.

🕉️ **ऐकाग्रता अने निश्चय :-**

आधुनिक युगमां ध्यान भंग थवुं भूब सामान्य छे. आ श्लोक सङ्गता माटे ऐकाग्रतानुं महत्व समजावे छे.

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्॥

(अध्याय २, श्लोक ४९)

गुजराती अर्थः

हे कुडुनंदन (अर्जुन), आ मार्गमां (योगमां) निश्चयात्मक बुद्धि ऐक ज होय छे. अनिश्चयात्मक मनवाणा माणसोनी बुद्धि घण्णी शाभाओवाणी अने अनंत होय छे. विद्यार्थीओने ज्यारे घण्णा बधा विकल्पो (डोर्स, विषयो, करियर) मणे, त्यारे आ श्लोक तेमने ऐक ध्येय पर निश्चयपूर्वक ध्यान केन्द्रित करवा अने ध्यान भंग थवाथी बयवा माटे प्रेरित करे छे.

🕉️ **संतुलन अने संयम (योग):-**

श्रेष्ठ परिणाम माटे विद्यार्थीओ माटे अब्यास अने आराम वच्ये संतुलन जरूरी छे.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥

(अध्याय ६, श्लोक १७)

गुजराती अर्थः

योग (सङ्गतानो मार्ग) संतुलित आहार अने विहारवाणा, कर्ममां संतुलित प्रयत्नवाणा तथा संतुलित निद्रा अने जागृतिवाणा मनुष्य माटे ज दुःखोनी नाश करनार बने छे. आ श्लोक समय व्यवस्थापन (**Time Management**) अने तंदुरस्त श्रुवनशैलीनुं महत्व दर्शावे छे. विद्यार्थीओ वधारे पडतो आहार, ओछी के वधु पडती ऊध अने असंतुलित श्रुवनशैलीथी दूर रहीने पोताना अब्यासमां संतुलन जाणववुं जोईये.

आ त्रण्येय श्लोको आधुनिक विद्यार्थीओ माटे मात्र धार्मिक उपदेश नहीं, पण सङ्गता माटेनो व्यवहारु मेनेजमेन्ट प्लान पूरो पाडे छे.

गुजराती बाणवार्तामां निरूपित नैतिक मूल्यो (Naitik Mulyo)

मितलबेन प्रभुभाई सोलंकी

रीसर्च स्कोलर, गुजराती विभाग
भाषा-साहित्य लवन, गुजरात युनिवर्सिटी

प्रस्तावना

मानवजिवनं सौंदर्यं तेना नैतिक गुणोमां वसेलुं छे. नैतिक मूल्यो अे जिवनने दिशा अने अर्थ आपे छे. बाणक ज्यारे बाणवार्तावांचे छे, त्यारे अेना मनमां सडगुणोनुं बीज रोपाय छे. गुजराती बाणवार्ता मात्र मनोरंजन पूरतुं नथी, પણ अे बाणकना चरित्र, विचारशक्ति अने वर्तनना घडतर माटे अेक मजबूत पाया तरीके कार्य करे छे.

१. नैतिक मूल्योनु अर्थ)Meaning of Naitik Mulyo)

'नैतिक' शब्दनु अर्थ छे - नैतिकता, आदर्श, सदाचार अने मानवीय गुणो साथे जोडायेलुं वर्तन.

नैतिक मूल्यो अेटले -

“अेवा आदर्शो के सिद्धांतो, जे माणसने साया-भोटा वच्येनु भेद शीभव छे. अने साया मार्गे चालवानी प्रेरणा आपे छे.”
बाणसाहित्य आ नैतिक मूल्योने सरण भाषा, रसप्रद वार्ताओ, काव्यो अने नाटको द्वारा बाणकोना मनमां वावी दे छे.

२. बाणवार्तामां मुख्य नैतिक मूल्यो (Main Moral Values in Gujarati Children's Literature)

(१) सत्यनिष्ठा (Truthfulness):

सत्य बोलवुं, भोटुंन बोलवुं. अने दरेक परिस्थितिमां साची वातने समर्थन आपवुं अे सत्यनिष्ठा छे. उदाहरण : उवेरचंदमेघाणीनी वार्ताओमां सत्यनी शक्ति दर्शाववामां आवी छे - “सत्य क्यारेय हारतुं नथी.” “लाकडियानो कुहाडो” वार्तामां बताने छे के सत्य बोलनारने ईश्वर हंमेशा मदद करे छे. “सत्यनिष्ठ बाणक” वार्तामां सत्यनु विजय थाय छे.

(२) ईमानदारी (Honesty):

ईमानदारी जिवननु महत्वपूर्ण शस्त्र छे. बाणवार्ता बाणकोने शीभव छे के भोटी रीतथी मणेल सङ्गता क्यारेय टकती नथी. उदाहरण: अेवी वार्ताओमां चोर के छेतरपिंडी करनार पात्र अंते पोतानी बूलनो पस्तावो करे छे. “राजा अने ईमानदार भेडूत” वार्तामां પણ बतानवामां आव्युं छे. के ईमानदारी थी काम करनारने ईश्वर अने लोको પણ प्रशंसा करे छे. “ईमानदार दुकानदार” वार्तामां समजाववामां आव्युं छे के ईमानदारी थी विश्वास अने सङ्गता मणे छे.

(३) महेनत अने धीरज (Hard Work and Patience):

बाणवार्ताशीभव छे के प्रयत्न करवाथी कोई પણ मुश्किली दूर थई शके छे. धीरज अने महेनतथी ज सङ्गता प्राप्त थाय छे. उदाहरण: “मकडी अने पतंगियानी वार्ता”मां महेनत अने धीरजथी मकडी पोतानुं जाणुं इरीथी बनावे छे. कायबो अने ससलो वार्तामां પણ धीरज अने सतत प्रयत्न करनार हंमेशा जते छे. “भेडूत अने तेनुं भेतर” वार्तामां महेनत करनारने ज सङ्गता मणे छे. “मधमापीनुं घर” वार्ता પણ टीमवर्क, महेनत अने नियमितता शीभव छे.

(४) परोपकार अने दया (Kindness and Compassion):

बीजाना दुःखमां सहानुभूति राखवी, मदद करवी, अने दयाणुं बनवुं अे मानवतानुं लक्षण छे. उदाहरण: पशु-पक्षीओ अथवा गरीब मित्रोनी मदद करनारा बाणकोना उदाहरणो बाणवार्ताओमां जोवा मणे छे. “दयाणुं

राजकुमार”वार्ताમાં राजकुमार गरीबो અને प्राણीઓની મદદ કરે છે.”સસલું અને હરણ” માં પણ ધાયલસસલાની હરણ સેવા કરે છે.આવીવાર્તાથી બાળકોમાં પરોપકાર અને દયાની ભાવના આવે છે.

(૫) મિત્રતા અને સહકાર (Friendship and Cooperation):

બાળવાર્તા બતાવે છે કે સાચી મિત્રતા વિશ્વાસ, સહયોગ અને સમર્પણથી ટકતી હોય છે. ઉદાહરણ: “સિંહ અને ઉંદર” જેવી કથાઓમાંસહયોગનું મૂલ્ય વ્યક્ત થાય છે.”એકતામાં બળ છે” આ વાર્તામાં પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પણ કામ સહકાર થી કરવામાં આવે તો સરળ બની જાય છે.

(૬) નમ્રતા અને ક્ષમાશીલતા (Humility and Forgiveness):

અહંકાર વિનાનું વર્તન અને બીજાની ભૂલોને માફ કરવાની શક્તિ એ માનવીની મહાનતા દર્શાવે છે. ઉદાહરણ:રાજકુમાર અથવા દેવપાત્રો અંતે નમ્ર બનીને સૌનો સન્માન કરે છે.”દયાળુરાજા અને ગુસ્સાવાળો સેવક”વાર્તામાં પણ સેવક ગુસ્સે થઈને રાજા સામે ખરાબ બોલે છે છતાં રાજા તેને માફ કરી દે છે.તેવાર્તામાંરાજાની ક્ષમાશીલતા જોવા મળે છે.

(૭) આદર અને શિષ્ટતા (Respect and Politeness):

માતા-પિતા, શિક્ષક અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખવો એ સંસ્કારનુંપ્રતિક છે. બાળસાહિત્ય બાળકોને શિષ્ટ અને સૌજન્યપૂર્ણ વર્તન શીખવે છે.ઉદાહરણ:-“ગુરુ અને શિષ્ય”ની એવી ઘણી વાર્તા છે જેમાં ગુરુનો આદર કરવો જોઈએ.”રાજકુમાર અને વૃદ્ધ સ્ત્રી”વાર્તામાં પણ રાજકુમાર એક ગરીબ વૃદ્ધ સ્ત્રીની મદદ કરે છે. ને તેનો આદર કરે છે.

(૮) અહિંસા અને સદભાવ (Non-violence and Goodwill):

બાળવાર્તામાં અહિંસા અને સૌહાર્દના સંદેશો વારંવાર જોવા મળે છે — કોઈને નુકસાન ન પહોંચાડવું, પ્રેમથી વર્તવું એ સત્ય જીવનમૂલ્ય ગણાય છે.”કબૂતર અને શિકારી”ર્તામાં કબૂતર પોતાના મિત્રો સાથે મળીને શિકારીનાજાળમાંથી છુટકારો મેળવે છે.પણ શિકારીને નુકશાન નથી પહોંચાડતું.આ ઉપરાંત ગાંધીજી ,વિવેકાનંદ જેવા મહાનુભાવનાચરિત્રો પર થી પણ ગુણો વિકસે છે.

૩. નૈતિક મૂલ્યોનું શૈક્ષણિક મહત્વ (Educational Importance)

- બાળકના વ્યક્તિત્વ અને ચરિત્ર નિર્માણમાં નૈતિક મૂલ્યોની મહત્ત્વની ભૂમિકા છે.
- એ બાળકને વિચારશીલ, જવાબદાર અને ઈમાનદાર નાગરિક બનાવે છે.
- નૈતિક મૂલ્યો બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ અને જીવનપ્રેરણાજગાવે છે.
- બાળસાહિત્ય દ્વારા બાળક “સારા અને ખરાબ ”વચ્ચેનો તફાવત સમજે છે અને સારા માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા મેળવે છે.
- બાળકમાં જીવ માટે,પ્રેમ ,દયા અને સમાનતાની ભાવના જગાડે છે.
- નૈતિક મૂલ્યો ધરાવનાર વ્યક્તિને અંતરથી શાંતિ અને સંતોષ મળે છે.

૪ .ઉદાહરણરૂપ સાહિત્યકારો

ગુજરાતી બાળવાર્તામાં અનેક લેખકોએ નૈતિક મૂલ્યોને જીવંત કર્યા છે —

- ઝવેરચંદમેઘાણી - સત્ય, ધીરજ, દયા અને રાષ્ટ્રીય ભાવના.
- રમેશ પારેખ - માનવતાનોઉદ્ઘાત સંદેશ.
- ડૉ. રમણલાલ જોશી, પ્રફુલ્લ દવે, લલિતાબેન ગોરવગેરે - બાળકોના સંસ્કાર અને માનવીય મૂલ્યો પર આધારિત રચનાઓ.
- ગિજુભાઈબઘેકા-બાળકો ના બ્રહ્મા તરીકે જાણીતા.તેમણેઘને બધી વાર્તાઓ આપી છે જેમાં બાળકોની નૈતિક મૂલ્યોશીખવવામાં આવે છે.
- લાભશંકર ઠાકર-મહેનત,માનવતા ,સત્ય એવા ગુણોનેલક્ષમાં રહીને એવી ઘણી બાળવાર્તાઓ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આમ બાળવાર્તામાં ઘણા બધા બાળસાહિત્યકારોએઘણુંબધું સર્જન કર્યું છે.

<https://www.gapbhasha.org/>

प. निष्कर्ष (Conclusion)

गुजराती भाषावार्ता भाषाकोना मनने सदगुणोथी परिपूर्ण बनावे छे. नैतिक मूल्यो द्वारा ये सत्यनिष्ठ, दयालु, ईमानदार अने संस्कारी नागरिक तरीके घडाय छे.

“नैतिक मूल्यो वगरनुं शिक्षण अधुं छे,

“भाषासाहित्य ये नैतिकतानुं श्रवंत शाणागृह छे.”

संदर्भ साहित्यः

१. २१मी सदीनुंभाषासाहित्य (संपादकः कुमारपाण देसाई)

२. गुजराती भाषाकथासाहित्य (डॉ.श्रद्धाभेन त्रिवेदी)

‘मलक’ लघुनवलनो बोलिप्रयोगो संदर्भे अभ्यास

अनिल हसमुખભાઈ રાજહંસ

પી.એચડી સંશોધક,
ગુજરાતી વિભાગ,
હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ
મો.નં-8347591783

ગુજરાતી નવલકથા ઐતિહાસિક, સામાજિક, રાજકીય અને અન્ય કથાનકોનું નિર્માણ કરીને સતત વિકસીત થતું રહેલું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. તેમાંય પ્રાદેશિક નવલકથા એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

સર્જક દલપત ચૌહાણે સાહિત્યમાં ‘મલક’ (૧૯૯૧), ‘ગીધ’ (૨૦૦૧), ‘ભળભાખળું’ (૨૦૦૪), ‘રાશવા સૂરજ’ (૨૦૧૨), ‘બપોર’ (૨૦૨૧) વગેરે નવલકથાઓ આપી છે. આ સાથે તેમણે ઉત્તર ગુજરાત પ્રદેશની બોલી પર ‘તળની બોલી’ (૨૦૦૯) નામનું પુસ્તક આપ્યું છે. જે ઉત્તર ગુજરાતની બોલીને સમજવા માટે ખૂબ જ અગત્યનું ગણાય છે. તેમની ‘મલક’ નવલકથાનો ‘Home land’ નામે અંગ્રેજીમાં અને ‘મુલક’ નામે હિન્દીમાં અનુવાદ થયો છે.

‘મલક’ નવલકથામાં સર્જક દલપત ચૌહાણે પોતાના વતનને-ઘરને છોડવાની વેદનાને રજૂ કરી છે. ગામમાં છેવાડે રહેતા વણકર વાસના લોકોની સામૂહિક વ્યથા-વેદનાને વિવિધ સ્મૃતિ સંવેદનોથી રજૂ કરી છે.

મુખ્ય પાત્ર ગોકળ, છગન, ભગો, જીવો, મગન રાવળ અને અન્ય પાત્રો હિજરતની પીડા તો સહન કરે જ છે સાથે પોતાના જીવનમાં બનેલ પ્રસંગ-બનાવને લીધે દુઃખી છે અને એ દુઃખ-વ્યથા-વેદનાને યાદ કરીને પોતાના પર થયેલ અત્યાચારને રજૂ કરીને નવલકથાને વધુ આસ્વાદ્ય અને રસભર બનાવે છે. પ્રથમ પ્રકરણથી લઈને છેક છેલ્લા પ્રકરણ સુધી એક પછી એક પાત્રના મુખે ભૂતકાળમાં બની ગયેલ બનાવને રજૂ કરીને-ફ્લેશબેક પદ્ધતિ દ્વારા નવલકથાને વધુ રોચક બનાવવામાં આવી છે.

‘મલક’ લઘુ નવલકથાનો બોલી પ્રયોગો બાબતે અભ્યાસ કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. અહીં આ નવલકથામાં ઉત્તર ગુજરાતની તળપટ્ટી બોલીનો પ્રયોગ થયો છે. નવલકથામાં પાત્રોના ચરિત્ર-ચિત્રણમાં, ગ્રામ્ય પરિવેશ, ઘટનાના નિરૂપણમાં, વાતાવરણના નિરૂપણમાં તેમજ પાત્રો-પાત્રો વચ્ચેની વાતચીતમાં-સંવાદમાં તેમજ તેમના સ્મૃતિ-સંવેદનમાં બોલીનો બળકટ પ્રયોગ થયો છે.

નવલકથામાં મુખ્ય સૂત્રધાર ગણાય એવા પુરૂષ પાત્ર અને જેનાથી નવલકથાની રોચક શરૂઆત થઈ છે એવા છગનના પાત્ર દ્વારા આખીય નવલકથામાં બોલીપ્રયોગો રજૂ થયા છે. છગન વાસના લોકોને વાસ ઉપર હુમલો થવાનો છે એની જાણ થતાં તરત જ ગામ લોકોને ખબર ન પડે એ રીતે વહેલો ઘરે આવે છે. ઘરે આવતાં જ વાસમાં કોઈને ન જોતાં નિરાશ થાય છે.

ઘરે આવતા, રસ્તામાં સાપને જોતા,

‘આ હાપ આડો ઊતર્યો, નચ્ચી આજ ભૂંડું થવાનું! મોનો ના મોનો, આજી હો વરહ પૂરં.’ (પૃ.૦૬)

પોતાના વાસ પર અણધારી આફત આવી પડી એટલે મનોમન બબડતાં કહે છે,

‘સો કળજગ આયો સચ; દિયોરની કાંઈ હમજ પડતી નહીં, ઇન્ત્રી હું.....પાડાના વાંકચ પખાલીનચ ડામ, હાહરું.....આંમ ચ્યાં હુંદી હેંડસે; આ દિયોર ભગવાનેચ હોમું ભાળતો નહી.’ (પૃ.૧૦-૧૧) વાસ પર આ આખીય આફત ભગા અને સંતોકને કારણે આવી છે એટલે એમને મનોમન ગાળ બોલતા કહે છે,

‘ એચ.....દિયોર ગોદળ હોમળાના સોકરાની વઉનો સંગ કર્યો. નચ વેરીઓએ ઉચાળા ભરાવા ખેલ માંડ્યો. નચ હાહરી હંતોકડી રાંડ.....એનચ ભગલા વના કોઈ જણ નજર મચ ઠર્યો નઈ?’ (પૃ.૧૧)

છગન પોતે જ વાસના તમામને મુશ્કેલીના સમયમાંથી બહાર કાઢી શકે એટલી હિંમત ધરાવે છે. એટલે એ કહે છે,

‘ સાતી રાખવી પડસે નકર આ ફેરા બધુંય સાફ થઇ જહય. કાંઈ નઈ બચય !’ (પૃ.૧૮) ‘ બીજાની પડાપૂસ કરતાં અમચ હેંડવા માંડો, કોઈનચ કેવાનું રઈ ના જાય. નકર ભૂંડી વલે થહય...!’ (પૃ.૩૨)

આમ, છગનના પાત્ર દ્વારા સજ્જકે નવલકથામાં બોલીપ્રયોગો દ્વારા હિજરતના પ્રસંગની અસરકારકતાને આબેહૂબ રીતે રજૂ કરી છે.

ગોકળભા વયોવૃદ્ધ વ્યક્તિ છે અને ભગલાના પિતા રામલાના મોટા ભાઈ છે વળી, અવારનવાર વાસના તમામને મુશ્કેલીના સમયમાં મદદરૂપ થાય છે જ્યારે પહેલી વખત વાસ પર પથરા પડે છે ત્યારે લોહું લોહાને કાપે એ ન્યાયે ગામના ઉતાર એવા અનારજી ઠાકોર પાસે પહોંચી જાય છે અને વાસના લોકોની આપવીતી જણાવી આ બાબતે અનારજીને મદદરૂપ થવા જણાવે છે. ગોકળભાની બોલીમાં નરમાશ છે. પોતાનું કામ કેવી રીતે કઢાવવું એ માટે કેટલીક વખત ગોકળભા વિનમ્ર બને છે જે તેમની બોલીમાં જોવા મળે છે.

જેમકે,

- ‘ હું કરીએ ઠાકોર, હાહરું અમારાથી તો રાતી ઊંધીય હકાતું નહી ! ભારે થઇ જ્યું સચ !’ (પૃ.૨૨)

- ‘આખો દાડો મજૂરી કરીનચ હાહ ખાવા બેઠા કચ પથરા તડાતડ....તડાતડ. ફફડાટમચ ઊંધ ચ્યાંથી આવચ ?’ (પૃ.૨૩)

ગોકળ વાસના તમામને સાવચેત રહેવા જણાવતા કહે છે,

‘ પેલા ભગાવાળી વાતનું આજી વેર લેવાવાનું સચ !’ (પૃ.૨૯)

પોતાના વાસના લોકોને હિંમત આપતા,

‘ લ્યો હેંડો તાણ ઊભા ચ્યમ રઈ જ્યાં ! માથચ તો મોત ભમચ સનચ ?’ (પૃ.૬૦) માં છગનની વાસના માણસો પ્રત્યેની ચિંતા દેખાય છે.

સવારે ગોકળ પોતાના વાસના તમામ લોકોને હિંમત આપતા કહે છે,

‘ અમચ કાંઈ વાટ જોવી નહીં, તો હેંડો બધાય ઉઠો, ધરતી જેવી મા સચ !

આ મલક જેવો મલક પડ્યો સચ !’ (પૃ.૧૮૦)

આમ, ગોકળના પાત્ર દ્વારા રજૂ થયેલ બોલીપ્રયોગોમાં તેમનો આત્મવિશ્વાસ અને પ્રભુ પ્રત્યેનો શ્રદ્ધાભાવ જોવા મળે છે.

ભગો અને સંતોક-આ બે ‘મલક’ નવલકથાના કેન્દ્રીયકૃત પાત્રો છે. સંતોક અને ભગાને લીધે જ ગામ-ધર-મહોલ્લો છોડવાની વાત હિજરતની ઘટના બને છે. બંને વચ્ચે ચાલતો પ્રેમસબંધ ગામના વણકરવાસ અને એમાં રહેતા તમામ માટે આફતરૂપ સાબિત થાય છે.

ગોદડ હોમળાના ખેતરમાં સાથી તરીકે-ખેતમજૂર તરીકે રહેતો ભગો પોતાના કારણે તમામ દુઃખી છે એ વાત જાણે છે પરંતુ તે કશું કરી શકતો નથી. તે પોતે જ ચક્રવ્યૂહમાં ફસાઈ ગયો છે. પોતાની આપવીતી ગોકળભાને જણાવતા ભગો કહે છે.

- ‘ભા મું હું કરું!’ (પૃ.૨૭)

- ‘આટલું વરહ નેહરી જાય, એકચ ભા મારચ ગોદડના હાથી નહીં રેવું, આ મસારાનું પૂરું થઇ જાય ઇકચ ગંગા નાયો, વણવાનું કરે, સૂટી મજૂરી કરે, પણ ગોદડના ઘેર હાથી નઈ રઉ બસ!’ (પૃ.૨૭)

પોતે સવારથી લઇ સાંજ સુધી ખેતરનું કામ કરવું પડે છે પરંતુ ખેતરમાલિકને કશું કહી શકાતું નથી. ખેતમજૂર તરીકેનું કામ કરવાનું હોવાથી ભગાથી ઘરે પણ જઈ શકાતું નથી. ખેતરમાલિક કહે એ કામ સમય જોયા વગર કરવું પડે છે.

- ‘હાહરું..... આ બૈરું કુણ અસે ?’ (પૃ.૧૪૯)

- ‘અમચ જીભ ડાબલીમચ મેલ નકર અડબોથ મેલે !’ (પૃ.૧૫૫)

- ‘સેના ફીફી કરો સો ? આંચ કાઈ ભવઈ-બવઈ થાય સચ ?’ (પૃ.૧૬૫)

- ‘અલ્યા, ચેવી ઘરવાળી નચ વાત ચેવી ?’ (પૃ.૧૭૦) વગેરે સંવાદો-વાતચીતમાં ભગાનું આખાબોલાપણું જોવા મળે છે.

સંતોક ‘મલક’ નવલકથાનું મુખ્ય સ્ત્રી પાત્ર છે. તેનું પાત્ર નવલકથાને રોચકતા અપાવે છે. સંતોકનો સ્વભાવ અને એનું વર્તન એના બોલીપ્રયોગોથી સજ્જકે રજૂ કર્યું છે.

ભગો જયારે કુંગરેલા-ગુસ્સે થયેલા રેલ્લાને-બળદને પકડીને પાછો ખેતરમાં લઇ જાય છે ત્યારે સંતોક ભગાની હિંમત જોઈ બોલી ઉઠે છે,

‘ આ ભગો તો જબરા મનખ સચ !’ (પૃ.૧૫૪)

તો, ભગાની હાજરીમાં પાડોશી સ્ત્રી નવલ સંતોકની મશ્કરી કરે છે ત્યારે સંતોક કહે છે,

‘ અલ્યા હખણા રો, પારકા મનેખ હામું આમ ચાળા ના કરો’ (પૃ.૧૫૬) માં સંતોકનો સ્ત્રી સહજ સ્વભાવ જોવા મળે છે. તો, રેલ્લો છેક ગામ રસ્તા સુધી આવી ગયો પરંતુ પોતાનો પતિ હજી એને પકડવા ઊભો થયો નથી એ જોઈ સંતોક મનોમન બબડી ઊઠે છે,

‘ એ તો નપાણિયો, રેલ્લાની બીકમ જ લેમડા નીચે બેઠો-બેઠો તમાકુ ખેંચતો અસે.’ (પૃ.૧૫૬)

એક વખત પોતાની સાસુના કહેવાથી સંતોક પોતાના ખેતરમાં સાથી-ખેતમજૂર તરીકે રહેલા ભગાને ભાત આપવા આવે છે ત્યારે જમીન ખોતરતા ભગાને સ્ત્રી સહજ મશ્કરી રૂપે કહે છે,

‘ એચ.....હેના લીટા કરો સો ભોંચ પર ! અમારી ભોંચ બગાડો નઈ હોંકચ ! આ જમીં અમારી સચ !’ (પૃ.૧૫૮)

ધીરે ધીરે બંને વચ્ચે સાહજિક વાતચીત થતી જાય છે અને બીજી વખતે થતી મુલાકાતમાં બંને વચ્ચે પ્રેમ પાંગરે છે. પોતાની તરફ જોઈ રહેલા ભગાને મશ્કરી કરતા હસતાં-હસતાં સંતોક કહી દે છે,

‘ ચ્યમ, ચ્યાંઈ વૈરું ભાળ્યું સક નઈ ? તે ઓમ ડોળા ફાડી-ફાડી નચ જુઓ સો ? લ્યો અમચ હુલ્લી ઉતરાવો, ઉતા કરી ઊભા થોવ, હંભળાતું નહીં ?’ (પૃ.૧૬૦)

‘ મું તો ભૂલી જઈ’તી કચ તમારચ ખાવાનું સચ ! હાહરું તમનચ ભાળીનચ ચ્યમ ઓમ થાય સચ ?’ (પૃ.૧૬૧) માં સંતોકનો ભગા પ્રત્યેનો પ્રેમ જોવા મળે છે.

‘લ્યો હેંડો મારા મણિયારા, બંગડીઓ આરાવો.’ (પૃ.૧૬૭)

‘ આમ ચ્યમ હીલા થઈ જ્યા ? મૂલ બવ વધારચ પડચ સચ ?’ (પૃ.૧૬૮) વગેરે સંવાદ અને વાતચીતમાં મેળો મ્હાલતી વખતે સંતોકનો ભગા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને રીસ જોવા મળે છે.

અનારજી ઠાકોર ગામનો ઉતાર માણસ છે. દારૂ તેમજ માંસ-મચ્છી લઈને બદલામાં લોકોને ધમકાવી-બીવડાવી કામ કરાવે છે. આખો દિવસ દારૂના ઘેનમાં ખેતરમાં પડ્યો-પાથર્યો રહે છે. એની વાણીમાં આક્રોશ જોવા મળે છે.

‘ હાહરો કુણ અસે ! કાંઈ વાંધો નઈ, એ તો મું પોણીમચ વાટ પાડે !’ (પૃ.૨૩)

નારસંગ ચૌધરીના ખેતરમાં છગન ખેત-મજૂર તરીકે ભાગિયા તરીકે રહે છે. વાતે વાતે નારસંગ છગનનું અપમાન કરે છે.

જેમ કે,

‘લ્યા ચેટલા વાજે ઊઠ્યો તો; બળદોનચ નીરણ મેલ્યું’તું.’ (પૃ.૧૩)

‘રોજ તો ચેટલીય ચોકાસી કરતો’તો, અનચ આજી મોઢું કુલાઈનચ બોલ્યા વગર?’ (પૃ.૧૪)

‘દિયોર છગનિયા, ડોઢું ના બોલ હોં..... નક્કર અડબોથ મેલે કચ!’ (પૃ.૧૬)

કાળુ વાળંદનું કામ સાદ પાડવાનું છે. ગામ વતી કાળુ વાળંદ વણકરવાસમાં હેમા સેનમાને બોલાવવા માટે આવે છે. ત્યારે કાળુ તોછડી બોલીમાં વણકરવાસના તમામને બોલાવે છે.

‘ અલ્યા..એઈ.... આ હેમલો ઘેર સકચ નઈ !’ (પૃ.૫૨)

મગન રાવળનો ઊંટ ફૂવામાં પડી જાય છે એટલે કાળુ વાળંદ હેમા સેનમાને બોલાવવા આવે છે અને સાથે જ ઊંટનું મૃત્યુ થયું છે એટલે એ ગોકળને કહે છે,

‘આ હાયું સચ તાણ તો ઢોલ વગાડવા હેમલાનચ બોલાબ્બા આયો સું.....

નકર અત્યારે કુના વિવા સચ કો જોયે ?’ (પૃ.૫૩)

‘હાહરા.....જુવો કોઈ જવાબેચ આલતાં નહી.’ (પૃ.૧૩૫)

‘દિયોર....ઢોલ લટકાઈ મેલ્યો સચ ! મનચ આલ્યો હોય તો ? મું વગાડીનચ હાદ પાડીનચ આંમનચ બોલાઈ તો હકું !’ (પૃ.૧૩૫-૧૩૬)

सवो भगत वणकरवासनी नञुक रहे छे. गामना महादेवना मंदिरना दर्शन करवानी तेमना जिवननी अेक एरुण छे जे पूर्ण तो थाय छे पण अे पछी तेमने रंरुञु ढाकोरनो मंदिर अलडाववाने कारणे लाकडीनो मार भावो पडे छे अने आभा गाम वरुये मुभी तेमनुं अपमान करे छे अने तेमने एंड लरवो पडे छे अेटले तेओ भूळ ज दुःभी छे. जे तेमना संवादमां जोवा मणे छे.

-‘अरे! अडसठ तीरथनाय अलरभा रए ज्वा !’ (पृ.७३)

-‘बधुंय धूणमअ मली ज्युं?’ (पृ.७३)

नवलकथामां मुभीनुं पात्र सौथी छेल्ले आवे छे. सवा भगते गामनुं महादेवनुं मंदिर अलडायुं अेटले रंरुञुना कहेवाथी अे ज रात्रे मुभी भगत अने अेनी साथे आवनार तमामने गाममां बधा वरुये धमकावे छे अने गाम वती भगतने एंड इटकारे छे. मुभीनो कडक स्वभाव अने तेमना कोधनो परयो अने वणकर कोम प्रत्येनी तोछडाए तेमनी वातचीत परथी देभाय छे.

-‘अम दियोर गांमघण्णी थए ज्वा सो नए, घोडे यडीनअ आया असो अेकअ मों झटतुं नही अम?’ (पृ.८७)

-‘दियोरो लहो नअ ! मुढामां मग लर्या सअ ? मंदिर अम अलडायुं ? मारो वालो मा’देव जोए रया सअ ! बोलो नकर वाह हणगए देएस?’ (पृ.८८)

-‘दियोर बैडो लार नै जूलअ हमज्यो?’ (पृ.८८)

-‘अनअ बव यरबी यढी सअ, एनुं कांक करवुं पडशे !’ (पृ.८८)

आम, ‘मलक’ नवलकथामां उत्तर गुजरातनी उत्तर गुजराती अने तेमांय वणकर कोमनी बोलनी साहजिक रीते रज्जुआत करीने नवलकथाकार दलपत यौहाणे गाम्य परिवेश-अेमां रहेता उअ्य वर्ग अने निम्न वर्ग वरुयेना रोजिंदा वयवहारने रज्जु करीने नवलकथाने प्रभावशाणी बनावी छे. गाम-धर-महोल्लाने छोडवानुं दुःभ सरण नथी अे हिजरत करी रहेल आआदी पूर्वेना वणकरकोमना सामूहिक जिवननी व्यथा-कथा हूबहू रज्जु करी छे अने अेटले, ‘दलपत यौहाणनी नवलकथा ‘मलक’ परंपरित जानपदी नवलकथानी लाक्षणिकताओ उपरांत गद्यनी तरेह, टेकनीक तथा नाट्यात्मक गतिविधिने कारणे नूतन उन्मेषो प्रगटावे छे.’^१ अे वात तदन साची ठरे छे.

संदर्भ सूचि

(१) ‘मलक’, दलपत यौहाण, हर्ष प्रकाशन,अमदावाए,बीजु आवृति - २००७

* पादटीप

(१) स. पटेल लोणाभाए अने अन्य, ‘गुजराती साहित्यनो दसमो दायको’, पृ.४३,गुजराती साहित्य परिषद- अमदावाए प्रथम आवृति - २००७

‘आवती कालनी शोधमां’ काव्य संग्रहमां प्रकृति निरूपण

अश्वमेधसिंह नरेन्द्रसिंह सिसोदिया

रिसर्च स्कॉलर, गुजराती विभाग, भाषा-साहित्य भवन गुजरात युनिवर्सिटी

गांधीयुगमां जन्मेला अने अनु गांधीयुगमां पोतानी कविता द्वारा अलगतरी आवेला कवि प्रकुल्लरावलनो जन्मप सप्टेम्बर, १९४८ना रोज विरमगाममां थयो छे. अमनुंज वनभूष ज साहुं अने सरण छे. अमना जिवनघडतरमां तेमना मातानो विशेष झणो रह्यो छे. तेओ बाण पण थी जलेभोल भता हता अने तेमना लेभो कोलेज ना मुभपत्र ‘आकृति’ मांछ पातां हता. तेमने साहित्य सर्जननी प्रेरणा तेमना मोटालाछ पासेथी मणी छे. बहुमुभीप्रतिभा धरावता प्रकुल्लरावल निबंधकार, चरित्रकार तरीके जेटला सङ्ग छे, अटला ज सङ्ग कवित रीके छे तेआ संग्रहनी केटलीक रचनाओ मांजोवा मणेछे. प्रकुल्लरावल पासेथी ‘आवती कालनी शोधमां’, ‘मिनोछ सायुं कहेती’ती’, ‘घोषाक्यां?’, अने ‘हुं जसांभणुं मने’ जेवा काव्य संग्रहो मणे छे. सौंदर्या लिमुभ कवि प्रकुल्लरावलनी कवितानो प्रमुभ विषय प्रकृति प्रेम छे. प्रकुल्लरावलनो प्रथम काव्यसंग्रह ‘आवतीकाल नीशोधमां’ २०११मां प्रसिद्धथयो, जेमां कुल ७३ काव्योनी समावेश थयो छे. जेमां विविध विषयोने आवरीले तीकविताओ छे. जेमां प्रकृति, पशु-पंभी, धर-वतन, समयभंडो वगेरेनो समावेश कर्यो छे. तेमनी कविताओमां प्रकृति मात्र दृश्यसौंदर्यनो भाग नथी, परंतु ते मानवीय अनुभूति, तत्वज्ञान अने अस्तित्वनी अनुभूति साथे जोडायेली छे. आ लेभमां प्रकुल्लरावलनी कविताओ भास करीने ‘आवती कालनी शोध’ना आधारे प्रकृतिना वर्णननुं विश्लेषण करवामां आव्युं छे.

प्रकृति मानवजिवननी मूलभूत अनुभूति छे. गुजराती साहित्यमां प्रकृति कविओ माटे चिंतन, आनंद अने कल्पनानो शाश्वत स्रोत रही छे. प्रकुल्लरावल आधुनिक युगना अेवा कवि छे जेओ प्रकृतिने मात्र दृश्यरूपे नहीं परंतु मानवचेतनाना अंतरनी अनुभूतिरूपे व्यक्त करे छे. तेमनी कविताओमां प्रकृति क्यारेक आशा रूपे, क्यारेक वेदना रूपे, तो क्यारेक तत्वज्ञानरूपे उलरी आवे छे. प्रकुल्लरावल प्रथम काव्यमां जक हेछे ‘तारी वार्ताने मणतो नथी अंत / मारा अंत ने नथी मणती वार्ता’ ‘जिवनुं पण अेवुं ज छे अेक जे शोधतुं होय ते बीजाने मणे अने अेक ने जेजे एतुं होय तेन मणे. तेथी बंने अधूरा रहीजाय छे.

कविअे वरसादनी उपमा आपीने प्रेमनी लागणीदर्शावी छे.

“वधत वरसादमां पाणतुं पंभीयुगल

पांभङ्गडावीने पलणी रह्युं छे अेक मेकनेसंग”

कविअे ‘टीवो’नामनाका व्यमां ग्रीष्मऋतुना अपोरनुं वर्णन छे अपोरनो तडको उग्र छे त्यारे वरसाद गांडोतुर थछे ने आव्यो छे साथे पवन पण सुसवाटा लर्यो आवे छे जेथी ‘वृक्ष परथीभर्याली लाछम पणो’. कविअे ‘शोध’ काव्यमां तेमना गामनी नदी ‘घोषा’ नीवात करी छे. ज्यां नदी होय अेनी आजुबा जुहं मेशालोकजो वनहोय छे. नदी मांसवार मां ब्राह्मणो स्नानकरवा आवता अने सूर्यने जणयडाववा आवता. बाणकोअे मांधु बाका मारवा आवता. आजुबाजु वृक्ष पर बेठेला पंभीओ मधुर कलरव कता. पण हाल आनदी अत्यारे क्यां गछे अेनी शोध छे.

बीजा दिवसननुं न्युञ्ज पेपर बोले छे:

सरस्वती नदीमां आव्युं छे पूर

नेबदलायुं छे अेनुं वहेण

मारा पूर्वजोनुं जण, मारुंजण;

अरे! पण क्यांछे जण

‘उभाडतुर हुंपोपडुं कोछक कोछक वार आपो आप

बदलाती मोसमे’ कविअे ‘लीत’ काव्यमां बदलाती मोसममां अेटले अहीं वर्षाऋतु मांटी वालवारंवार करे लाकलरने लीछे हवे तो पोपडा पण भरवा लाग्या छे क्यांछे छटोढेभावा लागी छे तो क्यांछे बभोल पडी गछे छे, कवि ने छंछा थाय छे के जूनी लिपि शीभव मांडुं अने उकेलुं जूनापड. अहीं ते मने तणपटी भाषा नो शब्द ‘गार’ केजेने धरमांली पण माटे

ઉપયોગમાં લેવાય છે, એ અને ઉપરાંત 'કરો, ભોંયમાં, ધોળી મૂછાળો નાગ વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ કરી કાવ્યને રસ મયબ નાવ્યું છે.

'કાંતો...' કાવ્યમાં કવિએ સુરજ ઉગવા અને અથમવાની વાત કરી છે

જાણું છું આ ઉગવા - આથમવા ની ભ્રાન્તિને,

તોય કરું છું સવારની પ્રતીક્ષા !

લખું છું લખાય તે.

'કાગવાશ' અને 'શ્રાદ્ધ' કાવ્યમાં કવિએ ભાદરવા મહિનાની વાત કરી છે. કે ભાદરવામાં ના સૂર્ય નાકિરણો દેખાય કે ના ચન્દ્ર દેખાય આખું. અહીં કવિએ અઠવાડિયાને બદલે પખવાડિ યુગ્મ લીધો છે. એક ધારો વરસાદ પડે છે પડવા (ગુજરાતી મહિનામાં પૂનમ અને અમાસ પછીનો દિવસ) નીસવારે થોડો તડકોની કલ્પોએ અને મેંથોડી હાશ અનુભવી છે.

'પડું પડું થતા પલળે લાછા પરેના ખેલેકાગવાશ'

કવિએ અહીં પ્રકૃતિની સાથે સાથે હિન્દુ રીતિ રિવાજોને પણ દર્શાવ્યા છે. લોકો ભાદર વામહિના માંપિતૃઓને શ્રાદ્ધ અર્પણકરે ત્યારે કાગવાશ બોલી કાગડાને ખવડાવવામાં આવે છે. ભાદરવો પૂરો થાય એટલે પછી વરસાદ જતો રહેએ નીરાહ કવિજોવે છે અને તેમને અંદરથી હાશકારો અનુભવે છે.

'આકાગણની સવારે' કાવ્યમાંક વિપહેલી જપંક્તિમાં લખ્યું છે.

'ડાબા હાથની હથેળીમાં આવે છે ખંજવાળ

નેફર કે છે એક ધારી જમણી આંખ'

અહીં કવિ કંઈક અમંગળથવાનો ભયદર્શાવ્યો છે. મોભારે ચિબરીબેઠી છે અને કાબરચિ તરીબિલાડી આડી ઉતરે છે વસંતઋતુતો જતી રહીએ અને હવે પાનખરઆવશે અને વૃક્ષપરના પાંદડાખરી પડશે અને હવે લાગશે વૈશાખી બપોરેલૂ અહીંયા કવિએ ઋતુ વર્ણન દ્વારા પ્રકૃતિ માંથતા પરિવર્તન બતાવ્યા છે.

'કોઈ' કાવ્યમાં કવિ અષાઢ મહિનાનું વર્ણન કરે છે. અષાઢમાં વૃક્ષો ઘટાદાર થઈ જાય છે, ધોળા દિવસે અંધારું થાય છે, કાળું ભૂરું આહલાદક અંધારું ચારે કોર છવાઈ જાય છે, મોર લાટ હુકવા માંડે છે અને ઘટાદાર વૃક્ષોને પાંખો ફૂટ વાલાગી છે નવો ઢાજેવી હવા ચારે દિશામાં પ્રસર વાલાગી છે. આ વોહોય છે અષાઢ મહિનો.

'મારી અંદર' કાવ્યમાં કવિ વર્ષાઋતુમાં વરસાદ માણવાની મજા આવે, પલળવું, ભીંજાવું, માટીની સુગંધ, વીજળીના ચમકારા અને કડાકા, વાદળોનો ગડગડાટ વગેરેની વાત કરી છે.

'આવતી કાલની શોધ' કાવ્યમાં પ્રકુલ્લ રાવલ પ્રકૃતિને આશા અને નવજીવનના પ્રતીક રૂપે રજૂ કરે છે. આ કાવ્યમાં સૂર્યોદય, પવન અને પ્રકાશ જેવા પ્રકૃતિના તત્વો માનવજીવનના નવી શરૂઆતના પ્રતીક બને છે. કવિ લખે છે કે અંધકાર પછી હંમેશા પ્રકાશ આવવાનો છે, જે માનવના આશાવાદી સ્વભાવને દર્શાવે છે. આ કાવ્યમાં પ્રકૃતિ માનવની અંતરની આશાને પ્રગટ કરે છે અને તેને જીવનની ચેતનાથી જોડે છે.

પ્રકુલ્લ રાવલની કવિતાઓમાં પ્રકૃતિ માનવના મન, ચેતના અને અસ્તિત્વ સાથે સંકળાયેલી છે. તેમની કવિતાઓમાં પ્રકૃતિ ક્યારેક આશાનું પ્રતીક બને છે, તો ક્યારેક અસ્તિત્વના પ્રશ્નોનું પ્રતિબિંબ. 'આવતી કાલની શોધ' કાવ્યમાં પ્રકૃતિ આશા અને ઉજાસનું પ્રતીક છે આ રીતે પ્રકુલ્લ રાવલ પ્રકૃતિને માનવીના આંતરિક વિશ્વ સાથે જોડે છે અને તેના માધ્યમથી જીવનની સચ્ચાઈઓ વ્યક્ત કરે છે. તેમની કવિતાઓમાં પ્રકૃતિ માત્ર દૃશ્ય નહીં પરંતુ તાત્વિક અનુભૂતિ બની જાય છે. પ્રકુલ્લરાવલની કવિતાઓમાં પ્રકૃતિ કવિની આંતરિક અનુભૂતિ અને ચિંતનની સાથી બને છે. પ્રકૃતિ અહીં જીવંત છે, સંવાદી છે — જે માણસ સાથે બોલે છે, સમજાવે છે અને ક્યારેક મૌન દ્વારા તત્વજ્ઞાન વ્યક્ત કરે છે. પ્રકુલ્લ રાવલની ભાષા સરળ છે, પણ તેમાં ગહન ભાવ અને અસ્તિત્વવાદી વિચારધારા છુપાયેલી છે. તેમની પ્રકૃતિમૂર્તિઓ કાવ્યને સંવેદનાત્મક ગહનતા આપે છે.

સંદર્ભ

'આવતી કાલની શોધમાં' - પ્રકુલ્લરાવલ, કવિલોકટ્રસ્ટ, અમદાવાદ

धेनुशुश्रूषा द्वारा उत्तम संततिनुं निर्माणः संस्कृत शास्त्रोना आधारे ऐक अध्ययन

Krishna Vankar

Research Scholar (Sanskrit)
Children's Research University

Abstract

आ संशोधनपत्रमां संस्कृत शास्त्रोमां वर्णवायेला गौसेवा, गोपालन अने धेनुशुश्रूषाणा तत्त्वोनुं विश्लेषणात्मक अध्ययन करवामां आव्युं छे. वेदो, उपनिषदो, पुराणो, रामायण, महाभारत तथा स्मृतिग्रंथोमां गायने कल्याणनुं मूण, पापनाशक, पुष्यदायी तथा उत्तम संततिदायि तरीके विशिष्ट स्थान आपवामां आव्युं छे. प्राचीन शास्त्रोमां दर्शावेला धेनुशुश्रूषाणा नैतिक, धार्मिक अने आध्यात्मिक इणोनी तुलना आजना वैज्ञानिक दृष्टिकोण साथे करवामां आवी छे. अब्यासथी ज्ञाणवा मणे छे के गौसेवा मात्र आध्यात्मिक ज नहीं परंतु मानवीना शारीरिक अने मानसिक कल्याण साथे संततिनी उत्तमता माटे पण महत्वपूर्ण मानवामां आवे छे.

Keywords: गौसेवा, धेनुशुश्रूषा, वेद, पुराण, संतति, भारतीय शास्त्रो, गोपालन

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतिनी विशिष्टता ऐ छे के अही मनुष्य मात्र ज नहीं परंतु नदीओ, पर्वतो, वृक्षो, पक्षीओ अने भास करीने गायनुं महत्व अतिउच्य रह्युं छे. वेदो अने शास्त्रो गौसेवाने मानवजिवनना पुष्य, पवित्रता अने कल्याण साथे सीधी रीते जोडे छे. आजना विज्ञानयुगमां शास्त्रोमां वर्णवायेला गौसेवाना सिद्धांतोने वैज्ञानिक दृष्टिकोणथी समजवानी जरूर छे. आ संशोधनपत्रमां वेद, उपनिषद, पुराण, रामायण, महाभारत तथा स्मृतिग्रंथोमां वर्णवायेली गायनी महत्ता तथा उत्तम संततिनी प्राप्ति साथेनो तेनो संबंध रज्जु कर्यो छे.

१. विविध शास्त्रोमां गौसेवानी महत्ता

1.1 वेदोमां गौसेवा

ऋग्वेद, यजुर्वेद अने अथर्ववेद गायने सर्वोपरी कल्याणदायि, वैभवप्रद अने पवित्र मानता आव्या छे. ऋग्वेद गौसेवाने वैभवप्राप्तिनो मार्ग बतावे छे, ज्यारे यजुर्वेद गौसेवाने कल्याणप्रद कर्म गणावे छे. अथर्ववेद गायने पंचपरोपकारीमांथी श्रेष्ठ गणावे छे.

1.2 उपनिषदोमां गौसेवा

छांदोग्य उपनिषदमां सत्यकाम जाम्बलने गौसेवाना परिणामे ब्रह्मज्ञान प्राप्त थवानुं उदाहरण अत्यंत प्रख्यात छे. उपनिषदो अनुसार गौसेवा आत्मशुद्धि, धैर्य, सेवा अने ब्रह्मविद्यानी प्राप्तिनुं साधन छे.

1.3 पुराणोमां गौसेवा

भविष्य, पद्म तथा अग्नि पुराणोमां गायने कल्याणदायि, पापनाशक, कामधेनु अने सर्वलोकनी माता तरीके ओणभाववामां आवी छे. पंचगव्य (दूध, दही, घी, गोबर, गौमूत्र, रोचना) ने शुद्धिकारक अने पवित्र गणाववामां आव्युं छे.

1.4 रामायणमां गौसेवा

रामराज्यमां गायोने विशिष्ट स्थान आच्युं छे. गौसेवामांथी गायो प्रसन्न थर्छ सेवकोने आवश्यक दूध प्रदान करती हती. सीताञ्जनी दैनिक दिनचर्यामां पण गौपूजा मुख्य हती.

1.5 महाभारतमां गौसेवा

महाभारतना अनुशासन पर्वमां गौसेवानुं विशद वर्णन आवे छे. गौसेवाने समृद्धि, पुष्टि, भयनाशक, मनोकामनापूर्ति अने परलोक-कल्याणनुं साधन गणवामां आव्युं छे. पुरुष अने स्त्री बंने माटे गौभक्ति समानपणे इणदायि छे.

1.6 स्मृतिग्रंथोमां गौसेवा

बृहत्पराशर स्मृति मुजब गौसेवा, गौप्रदक्षिणा, गौभोजन अने गोदान अश्वमेध समान इणप्रद गणाय छे. गायने तृप्त करवाथी अतिपुष्यनी प्राप्ति थाय छे.

२. उत्तम संततिनी प्राप्ति माटे गायनुं महत्त्व

शास्त्रोमां उत्तम संतानप्राप्ति साथे गायनुं विशेष नातुं दर्शाववामां आव्युं छे. गौसेवाने प्रजोत्पत्ति अने गुणसंपन्न संतान माटे महत्त्वपूर्ण साधन मानवामां आव्युं छे. उदाहरणरूप---

1. महाराज ऋतुबरण - गौव्रतथी पुत्रप्राप्ति
2. जमदग्नि ऋषि - गौसेवाना पुष्यथी परशुराम जेवा पुत्र
3. राजा दशरथ - पुत्रकामेष्टि तथा गौदक्षिणाथी पुत्रप्राप्ति
4. नंदबाबा - भगवान कृष्णना पितृरूपे गौसेवानी परंपरा
5. भगवान श्रीकृष्ण - गोपालन तथा गौश्रद्धानुं उत्तम आदर्श

गुजराती परंपरामां 'उत्तम संतति' माटे गौसेवा, गौव्रत, पंचगव्य अने संयुक्त दैनिक गौभावनानुं महत्त्व प्राचीनकालथी स्वीकृत छे.

निष्कर्ष

गौसेवा भारतीय संस्कृतिनी रक्षा, धार्मिकता, आध्यात्मिकता, नैतिकता अने आरोग्य साथे जोडायेला सर्वांगी कल्याणनुं मूल छे. वेदोथी लछने स्मृतिग्रंथो सुधी गायने समाजना केन्द्रमां राभवामां आवी छे. उत्तम संततिनी प्राप्ति, मनोकामनाओनी पूर्णता, समृद्धि, पापनाश अने परलोककल्याण माटे गौसेवाने अगत्यनुं साधन मानवामां आव्युं छे.

आजे पण दैनिक जिवनमां थोडुं गोपोषण, गौरक्षण अने गौसेवा अपनावी आध्यात्मिक तथा वैज्ञानिक बंने प्रकारना लाभ मेणवी शकय छे. गायने रोटली के घास भवडाववानी सरण सेवा पण मानवीना जिवनमां शुभइण आपनार गणाय छे. तेथी गौसेवा मात्र परंपरा नहीं परंतु मानवहितनी शाश्वत जिवनपद्धति छे.

Atharvaveda.
BrihatParasharaSmriti.
Chhandogya Upanishad.
Mahabharata, AnushasanaParva.
Padma Purana.
Agni Purana.
Ramayana (Valmiki).
Rigveda.
Yajurveda.
Bhavishya Purana

विज्ञान अने टेकनोलोजीमां संस्कृतनो झणो

डॉ.ठाकोरभाई के नायक

(संस्कृत विभागा)

समर्पण आर्टिकल अन्ड कोमर्स

कोलेज, सेक्टर- २८, गांधीनगर

संस्कृत भाषा भारतीय संस्कृतिनी आत्मा छे. प्राचीन काण्ठी आ भाषा ज्ञान, विज्ञान, गणित, दार्शनिकता अने शिक्षिता जेवी अनेक शाखाओनुं मुभ्य साधन रही छे. आजना आधुनिक युगमां ज्यं विज्ञान अने टेकनोलोजी ऽऽपथी आगण वधी रही छे, त्यां पण संस्कृत भाषानो झणो अनन्यअने महत्वपूर्ण छे.

प्राचीन संस्कृत ग्रंथोमां वैज्ञानिक विचारो नो भजनो छुपायेलो छे.

आयुर्वेदः यरक संहिता अने सुश्रुत संहितामां मानव शरीर, शस्त्रक्रिया, दवाओ अने स्वास्थ्यना

विज्ञाननुं वैज्ञानिक वर्णन छे.

यरकसंहिता अे भारतीय आयुर्वेदनुं अेक प्राचीन अने महत्वपूर्ण ग्रंथ छे. जेनो उद्देश मानव शरीर, स्वास्थ्य, रोग अने उपचार विषे विज्ञानात्मक रीते समज आपवानो छे. आ ग्रंथ ऋषि यरक द्वारा रचायेल छे अने ते अग्निवेश तंत्र पर आधारित छे. यरकसंहिताना शरीरस्थान विभागमां शरीरनी रचना, विकास अने गुणधर्मोनुं विवरण छे. शरीर पंचमहाभूतोथी बनेलुं छे. पृथ्वी, अप, तेज, वायु अने आकाश. शरीर त्रण दोषो पर आधारित छे. वात-गति अने स्नायु नियंत्रण. पित्त-उष्णता, पायन, बुद्धि. कङ्क-स्थिरता, स्निग्धता, मज्जूती. वातपित्तकफ देहेत्रयमेतद्विधारकम् | (यरक संहिता-सूत्रस्थान १/५७) “वात, पित्त अने कङ्क-आ त्रिदोषो शरीरने धारे छे.”

यरक जणवे छे के मानव शरीर पिता(शुक्र)अने माता(अर्थव) ना संयोगथी बने छे. मन आत्मा अने पंचमहाभूतना संयोगथी जवनुं निर्माण थाय छे. स्वास्थ्य विषे यरकनो अभिगम-

“समदोषः समाग्निश्च समधातु मलक्रियः | प्रसन्नात्मेन्द्रियमनः स्वस्थ इत्यभिधीयते ||”

ज्यारे दोष, धातु अमे मल समस्थित होई, अग्नि (पायन शक्ति) समतोल होई अने मन, एन्द्रिय तथा आत्मा प्रसन्न, होई त्यारे ते अवस्था “स्वस्थता” कहेवाय.

यरके आरोग्य जाणववा माटे जवनना विविध नियमो बतवाय छे. दिनचर्या-प्रभाते उठवुं, दांत साइ करवुं, व्यायाम करवो, स्नान करवुं वगैरे दैनिक नियमो छे. ऋतुचर्या-ऋतु अनुसार आहार अने वर्तन बदलवा. योग्य आहार- “आहारम् औषधम् श्रेष्ठम्” अेटलेके जोराक ज श्रेष्ठ औषध छे. सात्विक मनोभाव-ईर्ष्या, क्रोध, लालच जेवा दुर्गुणोथी दूर रही मननी शांति जाणववी. योग अने ध्यान-शरीर, मन अने आत्मा वच्येनुं संतुलन स्थापित करे छे. यरकना मते जवननो हेतु मात्र आयुष्य वधारवानो नथी, परंतु धर्म, अर्थ, काम अने मोक्ष जेवा यार पुरुषार्थो सिद्ध करवा माटे स्वस्थ शरीर अनिवार्य छे. स्वास्थ्य अे आध्यात्मिक अने सामाजिक प्रगतिनो आधार छे.

सुश्रुतसंहिता आयुर्वेदना मुभ्य ग्रंथोमांनुं अेक छे, जेनुं रचनाकार आचार्य सुश्रुत हता. आ ग्रंथ पास करीने शरीरशास्त्र अने शस्त्रक्रिया विषय माटे प्रसिद्ध छे. तेमां मानव शरीर स्वास्थ्य अने रोगना निवारण विषे अत्यंत विगतवार माहिती मणे छे. सुश्रुतसंहितामां शरीरने “धारक तत्वसमूह” कहेवामां आवे छे. अेटले के जे आत्माने धारण करे छे ते शरीर. शरीरनुं निर्माण पांच महाभूतोथी थयुं छे. १. पृथ्वी (माटीनुं तत्व)- धन भागो, हाडका. २. आप (जल तत्व) रस, रक्त वगैरे. ३. तेज (अग्नि तत्व)- पायन अने उर्जा. ४. वायु (हवा तत्व) - गति. ५. आकाश (आकाश तत्व)- अवकाश. सुश्रुतये स्वस्थ व्यक्तित्वे व्याख्यायित कर्तुं छे.

“दोषधातु-मल-कर्मसाम्य, प्रस्वरात्मेन्द्रियमनः प्रसन्नता च |”

अर्थात-ज्यारे दोष, धातु अने मलनुं सम्यक कार्य याले अने आत्मा, एन्द्रियो अने मन प्रसन्न रहे, त्यारे ते व्यक्तित्व स्वस्थ कहेवाय छे. सुश्रुतने “शस्त्रक्रियाना पिता” कहेवाय छे. तेमणे 120 थी वधु शस्त्रोनुं वर्णन अने शस्त्रक्रिया माटेनी विधियो

બતાવી છે.શસ્ત્રોના મુખ્ય પ્રકાર.1.છેદન શસ્ત્ર-કાપવા માટે જેમકે છરી.2.ભેદન શસ્ત્ર-ચીરી કાઢવા માટે.3.લેપન શસ્ત્ર-દવા લગાવવા માટે.4.વિદ્રાધન-ફોડા કે ગાંઠ ખોલવા માટે.5.આહરણ શસ્ત્ર-કઈ વસ્તુ બહાર ખેંચવા માટે.6.વિશ્રવાણ શસ્ત્ર-રક્તસ્રાવ માટે.7.સંસોધન શસ્ત્ર-સફાઈ માટે.8.સંયોગ શસ્ત્ર-જોડણી અથવા ટાંકા માટે.9.દંશન શસ્ત્ર-દાંત જેવા સાધનો.10 સંહરણ શસ્ત્ર-દબાવવા કે બંધ કરવા માટે.સુશ્રુતએ દરેક શસ્ત્રનું આકાર,લંબાઈ,ઉપયોગ અને તેની બનાવટ કેવી રીતે કરવી તેની વિગત પણ આપી છે.

શસ્ત્રક્રિયાના મુખ્ય વિષયો-સુશ્રુતસંહિતામાં શસ્ત્રક્રિયાને “શરીર ઉપક્રિયા શાસ્ત્ર” કહેવાયું છે.તેમાં નીચે મુજબની સર્જરીઓનું વર્ણન છે.(1) નાસા અને ચેહરાની રચના.સુશ્રુતએ નાસિકાકૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.જો કોઈનું નાક કાપી જાય તો,તેના કપાળ અથવા ગાલની ચામડીથી નવું નાક બનાવવાની રીત સમજાવી છે.આ સર્જરી આજના સમયમાં પણ “**Indian Rhinoplasty Technique**” તરીકે વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે.(2)આંખની સર્જરી.સુશ્રુતએ આંખના પડદામાંથી “લીન્ગનાશ”દુર કરવા માટેની સર્જરીનું વર્ણન કર્યું છે.સૂઈ જેવી શસ્ત્ર દ્વારા ધીમે ધીમે પડદાને ખસેડીને દ્રષ્ટિ પુનઃપ્રાપ્ત કરવાની રીતદર્શાવી છે.(3)હાડકાં અને ધાવની સારવાર.હાડકાં તૂટી જવાથી જોડવાની પદ્ધતિ.ધાવની સફાઈ,દવા લગાવવી,ટાંકા મારવા અને પટ્ટી બાંધવાની પદ્ધતિ રક્તસ્રાવ રોકવા માટેની રીત દર્શાવી છે.(4)પ્રસુતિ અને સ્ત્રીરોગ સર્જરી.સુશ્રુતએ પ્રસુતિના વિવધ તબક્કા,જટિલ- તાઓ અને પ્રસુતિ દરમિયાન થતી શસ્ત્રક્રિયાની રીત બતાવી છે.(5) શસ્ત્રક્રિયાની તૈયારી-શસ્ત્રક્રિયા પહેલાં દર્દીની તૈયારી,શુદ્ધતા અને માનસિક શાંતિ માટે સૂચનાઓ.શસ્ત્રક્રિયા પછી દર્દીને આરામ,આહાર અને દવા અંગે વિગતવાર સૂચનો.

શિક્ષણની પદ્ધતિ-સુશ્રુતએ વિદ્યાર્થીઓને સીધા માનવ શરીર પર સર્જરી કરતા પહેલાં ફળ,વનસ્પતિ,અથવા પ્રાણીના અંગો પર અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું હતું.ઉદા-કાકડી,કમળના કાંઠા પર કાપવાની પ્રેક્ટીસ.મરીઝના છિદ્રોમાં સૂઈ ઘુસાડવાની પ્રેક્ટીસ.આ પ્રણાલી આજના સમયમાં મેડિકલ પ્રેક્ટીકલ ટ્રેનીંગ જેવી જ છે.

સુશ્રુતનો વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ-સુશ્રુતએ દરેક કારણ માટે કારણ,લક્ષણ અને ઉપચાર ત્રણેય બાબતો સમજાવી છે.તેમનો અભિગમ અત્યંત વૈજ્ઞાનિક હતો- **યથાશાસ્ત્ર ઉપક્રિયા યા,સૈવ આરોગ્યકારિણી** અર્થાત-જે સર્જરી શાસ્ત્રનુંસાર કરવામાં આવે તે જ આરોગ્યપ્રદ થાય છે.

આચાર્ય સુશ્રુતને “શસ્ત્રક્રિયાના પિતા”કહેવાય છે.કારણકે તેમણે વિશ્વમાં પ્રથમ વાર શસ્ત્રક્રિયા માટેનું શાસ્ત્રીય આધાર,સાધનો,તાલીમ અને નિયમો આપ્યા.તેમનું વિજ્ઞાન આજના આધુનિક સર્જરીના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું આધાર સ્થાન છે. વિશ્વની અનેક ભાષાઓ પર સંસ્કૃતનો સીધો કે આડો પ્રભાવ જોવા મળે છે..તે ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષા કુટુંબની મુખ્ય ભાષા છે,જેના કારણે અંગ્રેજી,લેટિન,ગ્રીક,ફ્રેંચ,જર્મન જેવી ભાષાઓ સંસ્કૃત સાથે જોડાયેલી છે.ઉદાહરણ તરીકે સંસ્કૃતનો “માતૃ”શબ્દ સાથે સમાન છે.તેમ જ “નામ” શબ્દ “NAME” તરીકે અને “ભ્રાતૃ” શબ્દ “BROTHER”તરીકે રૂપાંતરિત થયો છે.આ સમાનતા સંસ્કૃતની વૈશ્વિક પ્રભાવશીલતાનું સ્પષ્ટ ઘોતક છે.

સંસ્કૃતની રચના અત્યંત તર્કસંગત અને વ્યાકરણાત્મક છે.પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પાણિનીએ સંસ્કૃત વ્યાકરણને જેટલા નિયમિત રીતે રચ્યું છે તેનું અન્ય કોઈ ભાષામાં જોવા મળતું નથી.આ કારણસર અમેરિકાની NASA જેવી સંસ્થાઓએ પણ સંસ્કૃતને કમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામિંગ અને કૃત્રિમ બુદ્ધિ (ArtificialIntelligence) માટે યોગ્ય ભાષા ગણાવી છે.તેની વાક્યરચના અને વ્યાકરણમાં કોઈ દ્વિઅર્થીપણું નથી,જે તેને આધુનિક ટેકનોલોજી માટે અનુકૂળ બનાવે છે.

સંસ્કૃતનો ઉપયોગ આજકાલ Natural Language Processing(NLP)અને Machine Translation ક્ષેત્રોમાં પણ થઈ રહ્યો છે.સંસ્કૃતની ધાતુપ્રધાન રચનાના કારણે કમ્પ્યુટર શબ્દનો મૂળ અર્થ સરળતાથી શોધી શકે છે.ભારતનાIIT કાનપુર IIT મુંબઈ અને CDAC (Centerfor Development of Advanced Computing) જેવી સંશોધન સંસ્થાઓ સંસ્કૃત આધારિત અનુવાદ અને ભાષા સમજણ પ્રોજેક્ટ પર કાર્ય કરી રહ્યા છે.આજના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા પર આધારિત વોઈસ રિક્કન્નિશન સિસ્ટમ,સંસ્કૃત શીખવા માટેની એપ્લિકેશનનો અને સંસ્કૃત OCR (OpticalCharacterRecognition)

સોફ્ટવેર વિકસાવવામાં આવ્યા છે.સંસ્કૃતની ચૌકસતા અને તાર્કિક રચના આ એપ્લિકેશનોને વધુ અસરકારક બનાવે છે.

ધર્મ અને દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં પણ સંસ્કૃતનો પ્રભાવ અદભૂત છે.બૌદ્ધધર્મ,જૈનધર્મ અને હિંદુધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં રચાયા છે.એશિયાના અનેક દેશો, નેપાળ, શ્રીલંકા, કમ્બોડિયા, થાઇલેન્ડ,

ઇન્ડોનેશિયા, જાપાન વગેરે -માં સંસ્કૃત સાહિત્યના અનુવાદો થયા છે અને તેમના ધાર્મિક ગ્રંથોનું મૂળ સંસ્કૃતમાં જ છે. યુરોપના વિદ્વાનો જેમ કે મેક્સ, મુલર, વિલિયમ જોન્સ, મોનિયર-વિલિયમ્સ વગેરેને સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અભ્યાસથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ અને આયુર્વેદ પ્રત્યે વિશેષ રસ ઉપજ્યો. આજકાલ ઓક સફોર્ડ, હાર્વર્ડ, કેમ્બ્રિજ, જર્મની અને અમેરિકા જેવી પ્રતિષ્ઠિત યુનિવર્સિટીઓમાં સંસ્કૃત વિભાગ કાર્યરત છે.

સંસ્કૃતનો પ્રભાવ યુરોપમાં આશરે 18મી સદીના અંતથી શરૂ થયો. સન 1786 માં સર વિલિયમ જોન્સ (Sir William Jones) નામના બ્રિટીશ ન્યાયાધીશ, જ્યારે તેઓ ભારતના કલકત્તામાં હતા. ત્યારે સંસ્કૃત ગ્રંથોનું અભ્યાસ કર્યો. તેમણે કહ્યું- The Sanskrit Language, whatever be its antiquity structure more perfect than the Greek more copious than the latin and more exquisitely refined than either. અર્થાત- “સંસ્કૃત ભાષા ગ્રીક કરતા વધુ પરિપક્વ, લેટિન કરતા વધુ સમૃદ્ધ અને બંને કરતા વધુ શુદ્ધ છે.” આ નિવેદનથી યુરોપના વિદ્વાનોમાં સંસ્કૃત પ્રત્યે અદભૂત રસ જાગ્યો.

યુરોપિયન ભાષા પર સંસ્કૃતનો પ્રભાવ-સંસ્કૃત અને યુરોપની ઘણી ભાષાઓ -જેમ કે અંગ્રેજી, લેટિન, ગ્રીક જર્મન, ફ્રેંચ, સ્પેનિશ, રશિયન વગેરે-વચ્ચે ઊંડો સંબંધ છે.

આધુનિક ભારતમાં પણ સંસ્કૃતનું પુનર્જાગરણ થઇ રહ્યું છે. કર્ણાટકના મત્તુર અને મધ્યપ્રદેશના જિરણીયા જેવા ગામોમાં લોકો રોજીંદી વાતચીત સંસ્કૃતમાં કરે છે. યુનેસ્કોએ સંસ્કૃતને માનવજાતનો અમુલ વારસો ગણાવ્યો છે.

“સંસારે સંસ્કૃતં જ્યેષ્ઠં સંસ્કૃતં સર્વભાષાણાં જનની અસ્તિ ।”

એટલેકે, સંસ્કૃત વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને સર્વ ભાષાઓની જનની છે. આથી કહી શકાય કે સંસ્કૃતનો પ્રભાવ સર્વત્ર વિખ્યાત છે. શબ્દોમાં, વિચારમાં અને માનવજાતના અંત:કરણમાં પણ છે. સંસ્કૃતનો પ્રભાવ યુરોપમાં શૈક્ષણિક અને સંશોધનક્ષેત્રમાં ઝડપથી ફેલાયો. જર્મની, ફ્રાંસ ઇંગ્લેન્ડ, ઇટાલી, રશિયા, હંગેરી વગેરે દેશોમાં 19મી સદીમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે વિશેષ વિભાગો સ્થાપિત થયા. જર્મનીના વિદ્વાનો મેક્સ મુલર (Max Muller) અને ફ્રિડરિખ શ્લેગેલ (Friedrich Schlegel) એ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું યુરોપીય ભાષાઓમાં અનુવાદ કર્યો. મેક્સ મુલરે Rigveda અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યું અને ભારતીય ધર્મ, વેદ, ઉપનિષદ વગેરેને પશ્ચિમના વિચારોના સ્થાન અપાવ્યું. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં રહેલી તત્ત્વજ્ઞાનિક વિચારસરણી જેમ કે આત્મા, કર્મ, પુનર્જન્મ, યોગ અને ધ્યાન એ યુરોપના વિદ્વાનો અને દાર્શનિકો પર ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો. જર્મન તત્ત્વચિંતકો શોપનહાઉઅર અને નિત્સે ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા પરથી પ્રેરણા લીધી. ફ્રાંસ અને ઇટાલીમાં પણ યોગ અને ધ્યાનના સિદ્ધાંતો સંસ્કૃત ગ્રંથો દ્વારા લોકપ્રિય બન્યા.

આજના સમયમાં યુરોપના ઘણા દેશોમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે વિશેષ યુનિવર્સિટી છે. ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી (UK), કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી (UK) હાઇડેલબર્ગ યુનિવર્સિટી (Germani) સોરબોન યુનિવર્સિટી (France) રોમ યુનિવર્સિટી (Itali) આ બધા સ્થળોએ સંસ્કૃત વિભાગો અને સંશોધન કેન્દ્રો કાર્યરત છે. યુરોપે પોતાની ભાષા અને સંસ્કૃતિના મૂળ સંસ્કૃતમાં શોધ્યા છે. સંસ્કૃત વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન, વૈજ્ઞાનિક અને સુવ્યવસ્થિત ભાષા તરીકે ઓળખાય છે. ભારતની આ દેવવાણી માત્ર એશિયા પુરતી સીમિત નથી, પરંતુ તેનો પ્રભાવ વિશ્વના અનેક દેશોમાં, ખાસ કરીને યુરોપના દેશોમાં ઊંડો જોવા મળે છે. યુરોપના વિદ્વાનો સંસ્કૃતના સૌંદર્ય, શાસ્ત્રીયતા અને તત્ત્વજ્ઞાનથી એટલા પ્રભાવિત થયા કે તેઓએ તેને અભ્યાસ અને સંશોધનો મહત્વપૂર્ણ વિષય બનાવી દીધો. સન 1786 માં સર વિલિયમ જોન્સ નામના અંગ્રેજ વિદ્વાને, જ્યારે તેઓ ભારતના કલકત્તામાં ન્યાયાધીશ તરીકે કાર્યરત હતા ત્યારે તેમણે પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો.

સંસ્કૃત માત્ર એક ભાષા નથી, પરંતુ જ્ઞાન, સંસ્કાર અને તત્ત્વજ્ઞાનનું જીવંત પ્રતિક છે. તેના વિના માનવ સંસ્કૃતિ અધુરી છે. સંસ્કૃત માત્ર આધ્યાત્મિક અથવા શાસ્ત્રીય અભ્યાસની ભાષા નથી, પણ તે આધુનિક ટેકનોલોજી અને કમ્પ્યુટર વિજ્ઞાન માટે પણ ઉપયોગી છે. તેની તર્કસંગતતા ચોકસાઈ અને નિયમિતતાને કારણે સંસ્કૃત કમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામિંગની દુનિયામાં નવી દિશા આપી શકે છે આ રીતે, પ્રાચીન ભારતીય ભાષા સંસ્કૃત આજના ડિજિટલ યુગમાં પણ સશક્ત અને જીવંત બની રહી છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

1. ભારતીય વિજ્ઞાનમાં સંસ્કૃતનો ફાળો. લેખક ડૉ. મનિષ ઠક્કર. પ્રકાશક-ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત બોર્ડ, ગાંધીનગર.
2. સંસ્કૃત અને વિજ્ઞાન લેખક-ડૉ. બી. એન. દવે. પ્રકાશક-ગુજરાત યુનિવર્સિટી પ્રકાશન વિભાગ, અમદાવાદ.

3. वेद अने विज्ञान लेभक-डॉ. सुशीलकुमार उपाध्याय. प्रकाशक-गुजरात राज्य संस्कृत अकादमी, गांधीनगर.
4. संस्कृतधी टेकनोलोजी सुधी. लेभक-प्रोफ़ अनंतकुमार पाठक. प्रकाशक-सेन्द्रल संस्कृत युनिवर्सिटी, त्रिवेन्द्रम-गुजराती अनुवाद संस्करण.
5. Science in Sanskrit -by V Raghavan (Sanskrit Academy, Madras)

संस्कृत साहित्य में नैतिकता और न्याय की अभिव्यक्ति

रामकुमार आर्य

शोधछात्र

डॉ. अल्पा जे. पटेल

मार्ग दर्शिका

(भाषा साहित्य भवन गुजरात यूनिवर्सिटी, अमदावाद, गुजरात)

संस्कृत साहित्य नैतिकता और न्याय पर बहुत बल देता है। यह सत्य, अहिंसा, निष्ठा, न्याय, प्रेम और सदाचार जैसे मानवीय मूल्यों एवं सिद्धान्तोंको सिखाता है। प्राचीनग्रंथों जैसे रामायण, महाभारत और नीतिशास्त्र से संबंधित ग्रंथ जैसे नीतिशातकम्, चाणक्य नीति तथा कथा ग्रंथों पंचतंत्र एवं हितोपदेश, किरातार्जुनीयम आदि ग्रंथ मानव व्यवहार को नियंत्रित करने और सुख समृद्धि प्राप्त करने के लिए नैतिक सिद्धान्तों का पालन करने पर बल देता है।

महाभारत व रामायण में गंभीर नैतिकता विद्या, वीरता, दया, मैत्री, उदारता, साहस, कृतज्ञता, परोपकारपरायणता आदि मानव जीवन को ऊँचा उठाने वाली उदात्तभावनाओं का बड़ी सरलता एवं सरल पदावली में वर्णन किया है। संस्कृत साहित्य में नीति और न्याय के वर्णन परक विशेष ग्रंथ है। नीति शास्त्रों में महात्मा विदुर का धृतराष्ट्र को कहा प्रवचन भी अपने ढंग का निराला है। इसमें मानव के चरित्रों व्यापक नैतिक उपदेश है। नीति विषयक सूक्तियों के लिए चाणक्य नीति एवं नीति शतक प्रख्यात है। कथा ग्रंथों में पंचतंत्र एवं नीति कथा ग्रंथ हितोपदेश नीति विद्या को छात्रों का प्रदान करने का कार्य करता है किरातार्जुनीयम महाकाव्य में नीति विषयक सूक्तियाँ इतनी प्रबल है की विद्वत्त्वर्ग उनकी सूक्तियों को जिह्वा पर रखकर वाणी को विभूषित करने में गौरव का अनुभव करता है।

वाल्मीकि रामायण में नीति एवं न्याय के अकूत रत्न यत्र तत्र बिखरे पड़े हैं। वाल्मीकि रामायण में नीति सिद्धान्तोंका आद्योपांत दिग्दर्शन हुआ है। महर्षि दयानंद ने सत्यार्थ प्रकाश के तृतीय समुल्लास में रामायण व महाभारत के नीतिगत महत्व को ध्यान में रखकर पढ़ने पढ़ाने की रीति में कहा है की ---- [१] "तत्पश्चात् वाल्मीकि रामायण और महाभारत के उद्योग - पर्वन्तर्गत विदुर नीति आदि अच्छे अच्छे प्रकरण जिनसे दुष्ट व्यसन दूर होते हो उत्तमता सभ्यता हो।" रामायण में नैतिक आदर्शों को वाल्मीकि ने अपने काव्य में निरूपित किया है।

आचार्य बलदेव उपाध्याय के शब्दों में ---- [२] "वाल्मीकि मानव मात्र के सामने उच्च नैतिक स्तर तथा सामाजिक उदारता की भावना प्रस्तुत करते हैं।"

नीति को नेत्र की संज्ञा देकर नीति का महत्व बताते हुए ---- [३] अरण्यकाण्ड में कहा है-

नयनाभ्याम प्रसुप्तो वा जागर्ति नयचक्षुषा।

व्यक्त क्रोध प्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः।।

‘जो स्थूल आँखों से सोता है, परन्तु नीति की आँखों से सदा जागृत रहता है तथा जिसके क्रोध और अनुग्रह फल प्रत्यक्ष प्रकट होता है, उसी राजा की लोग पूजा करते हैं। वाल्मीकि रामायण में ---- [४] "किष्किन्धाकाण्ड में बाली को दंड देकर उसका न्यायोचित कारण बताकर श्री राम न्याय का प्रतिपादन करते हुए कहते हैं-

न हिलोक विरुद्धस्य लोक वृत्तादपेयुषः।

दण्डादन्यत्रपश्यामि निग्रह हरियुथपः।।

वानरराज जो लोकाचार भ्रष्ट होकर लोक विरुद्ध आचरण करता है, उसे रोकने या राह पर लाने के लिए मैं दण्ड के सिवा और कोई उपाय नहीं देखता।

महाभारत में भी नैतिक मूल्य और न्याय सिद्धान्त प्रमुखता से परिलक्षित होते हैं - आचार्य बलदेव उपाध्याय महाभारत के नैतिक मूल्य का प्रतिपादन करते हुए कहते हैं ---- [५] "करनी बड़ी है कथनि से" - व्यास जी की यही मान्यशिक्षा है मानवों के लिए महाभारत में किसी बोध्यऋषि के द्वारा कही गई गाथा इसी तथ्य पर जोर देती है --- [६] "उपदेशेन वर्तामि नानु शास्मिहकथञ्चन। विदुरनीति में धृतराष्ट्रद्वारा विदुर से नीति एवं न्याय युक्त मार्गदर्शन करने हेतु निर्दिष्ट करने पर न्याय को समझाते हुए विदुर कहते हैं।

(७) तस्माद्राजेद्र! भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि।

मा गमः ससुतां मात्यो नाशं पुत्रार्थमब्रुवन्।।

हे राजेन्द्र ! उक्त हेतु से भूमि अर्थात् राज्य के लिए तुम्हें झूठ बोलना उचित नहीं है। पुत्र के लिए सत्य को न बोलते हुए पुत्र और मंत्रियों के सहित नाश को प्राप्त मत होओ। यहाँ महात्मा विदुर ने न्याय संगत तर्क देकर इसी दृष्टि से धृतराष्ट्र को समझाने के लिए पूर्व इतिवृत्त का उल्लेख किया और उपर्युक्त श्लोक में तस्मात् इस पद से उस इतिवृत्त की ओर संकेत करके फलितार्थ कहा है।

चाणक्य नीति के प्रणेता चाणक्य अपनी नीतिमत्ता से साम्राज्य का निर्माण कर सकते हैं, उनकी नीति कितनी महत्वपूर्ण होगी, इसका इससे सहज ही अनुमान लगाया जा सकता है।

कतिपय नैतिकता और न्याय को दर्शानेवाली सूक्तियां यहाँ उद्धृत करते हैं।

(८) परोक्षे कार्यं हन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशमित्रं विषकुम्भपयोमुखम् ॥

जो प्रत्यक्ष में मीठी बातें बनाये और पीठ पीछे कार्य बिगाड़ दे ऐसे मित्र को भीतर विष और ऊपर दूध भरे घड़े के समान त्याग देना चाहिए।

(९) वित्तेन रक्षयते धर्मो विद्या योगेन रक्षयते ।
मृदुना रक्षयते भूपः सत्स्त्रीया रक्षयते गृहम् ॥

धन से धर्म की, योग से विद्या की, कोमलता और मधुरता से राजा की तथा सती स्त्री द्वारा घर की रक्षा होती है। नीति गत तथ्य स्पष्ट करते हुए चाणक्य कहते हैं धन से धर्म की रक्षा होती है धन के बिना धर्म कार्य भी नहीं हो सकते।

चाणक्य ने चाणक्य सूत्रों में भी ठीक ही कहा है ---

(१०) सुखस्यमूलं धर्मः ।
धर्मस्यमूलमर्थः ॥

सुख का मूल धर्म है और धर्म का मूल अर्थ - धन है।

विष्णु शर्मा प्रणीत कथा ग्रन्थ पञ्चतन्त्र में भी नैतिकता और न्याय सम्बन्धी तथ्यों की अभिव्यक्ति कथाओं के माध्यम से सूक्तियों द्वारा हुई है। पञ्चतन्त्रकार कथामुख में कहते हैं कि

(११) चाणक्याय च विदुसे नमोऽस्तु नय शास्त्र कर्तृभ्यः ॥

चाणक्य तथा नीतिशास्त्र बनाने वाले के प्रति मेरा नमस्कार है। अर्थात् विष्णु शर्मा ने अपने ग्रन्थ में मित्र संप्राप्ति नामक खंड में लघुपतनक कौए के माध्यम से नीतिवचन उद्धृत करते हुए कहते हैं ---

(१२) सुलभापुरुषा राजन सततंप्रियवादिनः ।
अप्रियस्यच पथस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभाः ॥

हे राजन ! हमेशा प्रिय बोलने वाले पुरुष आसानी से मिल जाते हैं। परन्तु हितकारी अप्रिय वचन के वक्ता और श्रोता दोनों ही दुर्लभ हैं।

भर्तृहरि प्रणीत नीतिशास्त्रक ग्रन्थ नैतिकता का विपुल रूप से दिग्दर्शन करता है। नीति एवं न्याय का संयुक्त प्रकटन करते हुए नीतिशास्त्रकार कहते हैं -

(१३) असंतोनाभ्यर्थाः सुहृदपि नयाच्यः कृशधनः ,
प्रिया न्याय्यावृत्तिर्मलिनमसुभंगेऽप्यसुकरम् ।
विपद्युच्चैः स्थेयं पद मनु विधेयं च महता,
सतां केनोदृष्टं विषमसिंधारा व्रतमिदम् ॥

अर्थात् दुर्जन से याचना न करना निर्धन मित्र से न मांगना, प्रिय एवं न्याययुक्त आजीविका का ही आश्रय लेना, प्राणों का संकट पड़ने पर भी पापमार्ग में प्रवृत्त न होना, विपत्ति आने पर भी अपने श्रेष्ठ आचरण में स्थित रहना और सदा महापुरुषों के मार्गपर चलना। इस तलवार की धार से भी तीक्ष्ण व्रत का उपदेश सज्जनों को किसने किया ? किसीने नहीं। यही उनका स्वभाव है। इस प्रकार के अनेक नैतिकता परक तथ्य नीतिशास्त्रक के अंग हैं। जो मानवजीवन के लिए बहुपयोगी हैं।

महाकवि भारवि ने भी अपने महाकाव्य किरातार्जुनीयम् के माध्यम से नैतिक गुणों का प्रकाशन आवश्यक माना है। और इसका पालन भी अपने महाकाव्य में जमकर किया है।

किरातार्जुनीयम् के प्रथम सर्ग में कहा है ---

(१४) हितं मनोहारी च दुर्लभं वचः ।

हित करने वाली तथा प्रिय लगनेवाली वाणी दुर्लभ होती है।

(१५) वरम् विरोधोऽपि समं महात्मभिः ।

महात्माओं के साथ विरोध करना भी दुष्ट व्यक्ति की संगति की अपेक्षा अच्छा है।

(१६) ब्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।

जो मायावियों के साथ मायावी नहीं बनते वे मूढ़बुद्धि पराजय को प्राप्त करते हैं। जैसा की कहा गया है ---

(१७) आर्जवंहि कुटिलेषु न नीतिः ।

किरातार्जुनीयम् के प्रथम सर्ग में द्रोपदी युधिष्ठिर को उत्प्रेरित करती हुई कहती है कि ---

(१८) शमेन सिद्धिं मुनयो न भूभृतः ।

राज्याभिलाषी नृप जानो को तो तेजस्विता धारण कर शत्रु बिना के द्वारा सिद्धि प्राप्त होती है। शान्ति से मुनियों को सिद्धि मिलती है न कि राजाओं को।

द्रोपदी युधिष्ठिर से कहती है आपके साथ अन्याय हुआ है अब आपके प्रतिकार का समय है न्याय का समय है।

(१९) अरिषुहि विजयार्थिनः क्षितीशा, विदधति सोपधिसन्धिदूषणानि ।

क्योंकि विजय की इच्छा रखने वाले लोग शत्रुओं के संबंध छलपूर्वक संधि तोड़ देते हैं।

इस प्रकार संस्कृत साहित्य में नीति सिद्धांतों का तथा न्याय सिद्धांतों की अभिव्यक्ति प्रचुर मात्रा में हुई है। रामायण में उसी राजा को सफल बताया है जो नीतिरूपी नेत्र से सदा जागता रहता है। बाली प्रसंग में लोकाचार भ्रष्ट को दण्ड देकर श्री राम न्याय की स्थापना करते हैं। वहीं दूसरी ओर महाभारत में “मनस्येकं वचस्येकं” इसे नैतिकता का महनीय साधन बताया है। विदुर नीति में विदुर धृतराष्ट्र को असत्य न बोलते हुए सत्य और न्याय की ओर जानेका कह रहे हैं। चाणक्य नीति में समक्ष में मृदुभाषी किन्तु पीछे कार्य बिगाड़ने वाले मित्रों को त्याज्य बताया है व धर्म का मूल अर्थ को बताया है। लेकिन नीतिशतककार जैसे धन को ही उपयोगी बताते हैं कि जो न्याय युक्त कार्य करके कमाया गया हो। पञ्चतन्त्र हमें नैतिकता का पाठ कथाओं और बीच-बीच में नीति वाक्यों द्वारा पढ़ाता है। किरातार्जुनीयम् में नैतिक उक्तियों का भण्डार है। महात्माओं के साथ विरोध दुष्ट संगति से अच्छा होता है। हितकारी लेकिन प्रिय लगने वाली वाणी दुर्लभ होती है। मायावियों के साथ मायावी जैसा ही व्यवहार करना चाहिए। विजयार्थीराजासंधि तोड़ देते हैं क्योंकि न्याय एवं नैतिकता हेतु संधि तोड़ना बुरी बात नहीं है। नीति काव्यों में सूक्ति सौष्ठव विद्यमान रहता है और इस प्रकार संस्कृत साहित्य में जिन नीति सिद्धान्तों व न्याय सिद्धान्तों का प्रतिपादन किया है वे संसार मात्र के लिए अत्यंत उपयोगी हैं।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

1. सत्यार्थ प्रकाश) महर्षि दयानंद सरस्वती (चतुर्थ समुल्लास प्रकाशक – आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट , दिल्ली
2. संस्कृत साहित्य का इतिहास) आचार्य बलदेव उपाध्याय (प्रकाशक- शारदा निकेतन वाराणसी
3. श्रीमद् वाल्मीकि रामायण) अरण्य कांड (३३/२१ गीता प्रेस गोरखपुर
4. श्रीमद् वाल्मीकि रामायण) किष्किन्धाकाण्ड (१८/२१
5. संस्कृत साहित्य का इतिहास) आचार्य बलदेव उपाध्याय (
6. महाभारत) आर्यटीका (पं. आर्यमुनिशांतिपर्व १७८/६ हरियाणा साहित्य संस्थान रोहतक
7. विदुरनीति व्याख्याता – युधिष्ठिर मीमांसक) तृतीय अध्याय (रामलाल कपूर ट्रस्ट सोनीपत
8. चाणक्यनीतिदर्पण स्वामी जगदीश्वरानन्द सरस्वती) द्वितीय अध्याय (विजय कुमार गोविन्दराम हासानन्द दिल्ली
9. चाणक्यनीतिदर्पण) पञ्चमोऽध्याय (
10. चाणक्य सूत्राणि – १- २
11. पञ्चतन्त्र श्री विष्णु शर्मा टीकाकार – गोकुलदास गुप्त) मित्रभेद (चौखम्बा प्रकाशन वाराणसी
12. पञ्चतन्त्र- मित्र संप्राप्ति – १६६
13. भर्तृहरि शतकम्) नीतिशतकम् (स्वामी जगदीश्वरानन्द) मानशौर्यपद्धति (सुबोध पब्लिकेशन नई दिल्ली
14. किरातार्जुनीयम्- भारवि डॉ . महिमाब्रासल १-४ हंसा प्रकाशन , जयपुर
15. किरातार्जुनीयम् १-८
16. किरातार्जुनीयम् १-३०
17. नैषधचरितम् श्री हर्ष
18. किरातार्जुनीयम् -१- ४२
19. किरातार्जुनीयम्- १- ४५

KATHA UPANISHAD: A REMARKABLE TREATISE ON HUMAN ELEVATION

Prof. Dr. Hemant V. Vaishnav

Associate Professor,
Department of Sanskrit,
Samarpan Arts and Commerce College,
Gandhinagar, Gujarat State, India

INTRODUCTION AND AN OVERVIEW OF THE KATHA UPANISHAD

The Upanishadic literature is regarded as the highest expression of Indian metaphysical thought. The Upanishads are the fundamental sources of Vedantic doctrine, where the supreme goals of human life — self-knowledge (ātmajñāna), liberation (moksha) and eternal peace — are contemplated with depth. The element of knowledge revealed in the Upanishads is not merely a philosophical doctrine but also a practical means that points the way to the inner elevation of humankind. Among the Upanishads, the Katha Upanishad holds a special place because it treats the serious and difficult subject of “death” as the starting point for self-knowledge.

The Katha Upanishad is a highly esteemed and influential scripture among the Hindu Upanishadic texts; it is associated with the Katha branch of the Krishna Yajurveda. Through the dialogue between Nachiketa and Yama, the Katha discusses profound themes such as death, the Self (ātman), knowledge and liberation. The principal figure of the Upanishad is Nachiketa — a young boy who reaches the doorway of Yama, the Lord of Death, in search of truth and knowledge. From his inquisitiveness, faith and steadfastness, the Upanishad presents an ideal of human elevation. The story of Nachiketa has become a symbol of the human spiritual journey and elevation. This Upanishad focuses not only on the destiny of the soul after death but also on how a person, while alive, may pursue spiritual ascent. Thus the Katha Upanishad offers not only philosophical discussion but also guidance toward the highest aim of human life.

The Katha Upanishad opens with the sacrificial scene of the sage Vājashravasa, who was giving away old and unwanted cows at a sacrifice. His son Nachiketa, distressed at this, asks his father, “O father, to whom will you give me?” Angered by the repeated questioning, Vājashravasa says, “I give you to Death.” Accepting these words as true, Nachiketa goes to Yama’s abode. Since Yama is absent, Nachiketa waits for three days and nights, hungry and thirsty. When Yama returns and learns of the situation, he tells Nachiketa to ask for three boons. For the first boon Nachiketa requests that his father be reconciled and have affection for him; the second boon he asks for heavenly enjoyments (the ritual of fire that grants celestial pleasures); and for the third boon he asks to know what happens to the soul after death. Yama grants the first two boons readily, but hesitates regarding the third. Seeing Nachiketa’s steadfastness, Yama ultimately reveals the secret of self-knowledge. The third-bayonet question becomes the central theme of the entire Katha Upanishad.

At the very beginning of the Upanishad the entrance of faith into Nachiketa’s heart is declared: “श्रद्धाऽऽविवेश तं कुमारं (नचिकेतसं)” (Katha 1.1.2) — i.e., “Faith entered into the young Nachiketa.” This mantra indicates that the spiritual path begins with śraddhā (faith). This faith is not blind superstition but an inner motive that coexists with enquiry and reason.

The dialogue between Nachiketa and Yama is not merely a question-and-answer exercise but a journey into the depths of human consciousness. Yama explains to Nachiketa the distinction between śreyas (the good/right path) and preyas (the pleasant/desirable path):

“श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ।

श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥” (1.2.2)

that is, “Two paths confront a person — the good (śreyas) and the pleasant (preyas); the wise man chooses the better.” This mantra represents the first level of human elevation. Those who become engrossed in sense-pleasures (preyas) cannot reach self-knowledge; whereas a person who rises above sensual pleasures and moves toward spiritual values chooses the śreyas path. The Katha Upanishad shows that by truth-knowledge and self-reflection one may ennoble life. The principal message of the Upanishad is that death is to be understood not through fear but through knowledge. From Nachiketa’s tapas (austerity) the Upanishad reveals the highest dimensions of human consciousness where ātman, Brahman and the essence of life are experienced as one.

<https://www.gapbhasha.org/>

KNOWLEDGE OF DEATH AND THE NATURE OF THE SELF

The central teaching of the Katha Upanishad is to illuminate the mystery of life and death. Death is not the end of life but a transformation in the journey of the Self; this is the foundational principle of the Upanishad. Nachiketa, as his third boon, asks Yama: “मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विधामनुशिष्टस्त्वयाहं...” (1.1.20) — “Some say that the Self exists after death, some say it does not; give me definite knowledge about this.” This question is the very form of humanity’s earliest metaphysical enquiry: What happens after death? Who is the Self? Where does it go? According to Yama, even the gods had asked this question earlier, but because the doctrine is extremely subtle even they could not fully grasp it. Yama therefore initially discourages Nachiketa from asking, and tries to tempt him with various offers, but Nachiketa remains firm. Thus Yama answers him. Nachiketa’s query becomes a symbol of the human search for truth beyond death. In Yama’s replies the highest principles of ātma-tattva are revealed — principles that form the essential foundation for human elevation.

Principle 1: The Self is unborn, immortal and indestructible.

The Katha Upanishad elaborates the nature of the Self in the following verses:

न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥ (2.18)

The Self is never born nor does it ever die; having been, it will not cease to be. It is unborn, eternal, everlasting and indestructible; although the body perishes, the Self is not destroyed. Through this verse the Upanishad establishes the doctrine of the imperishability of the Self. Here the Self is presented as a principle beyond temporal and spatial constraints. This knowledge is indispensable for human elevation, since one who realizes the eternity of the Self is freed from fear, sorrow and the dread of death. This very verse is echoed in the Bhagavad Gīta (2.20).

न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

Principle 2: Self-knowledge: the infallible science of victory over death.

A special aspect of the Katha Upanishad is that it does not deny death but transforms it into a gateway to spiritual knowledge. Yama tells Nachiketa:

अन्यत्र धर्माद् अन्यत्राधर्माद् अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्दद॥ (1.2.14)

Beyond virtue and vice, beyond action and non-action, beyond the past and the future — that principle is the Self. Here the Self is defined as the reality transcending all dualities. Whoever realizes that principle is freed from the bonds of death. The Upanishad’s principal spiritual teaching is that death is not the termination of knowledge but the beginning point of immortality.

Principle 3: The discernment between śreyas and preyas.

Yama, the Lord of Death, expounds to Nachiketa the two possible paths in human life:

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतः तौ संपरित्य विविनक्ति धीरः।
श्रेयः हि धीरः अभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते॥ (1.2.2)

To humans there present themselves śreyas (that which is best) and preyas (that which is pleasing). The wise choose śreyas, whereas the fool chooses preyas, which is concerned with immediate comfort. Yama’s teaching here forms a link in spiritual elevation. Śreyas is the path of spiritual ascent characterized by restraint, austerity and discernment; preyas is the path of sensory inclinations and attachment. Nachiketa’s choice of śreyas establishes the ideal of human elevation.

Principle 4: The message of turning inward by Self-vision (ātma-darśana).

The Katha Upanishad says:

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुः अमृतत्वम् इच्छन्॥ (2.1.1)

The Creator has made the senses outward-facing, so that humans look toward the external world and do not see the inner Self. But a steadfast person, desiring immortality, turns his vision inward and experiences the Self. This verse is the main support for inner reflection as the basis of human elevation. Outwardly oriented consciousness does not lead to self-knowledge; turning inward is the means of spiritual development. This notion resonates with the Mundaka Upanishad “परिश्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्” (2.2.5) which speaks of examining the realms of action and seeking truth within. In the 10th and 11th verses of the third Balli of the second chapter of the Katha Upanishad, it is indicated when ultimate attainment is attained. It states:

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥

“When the five senses stand firm together with the mind and the intellect does not wander, that is called the supreme state.” Thus the Katha Upanishad teaches that mastery of the senses and steadiness of mind make ātma-darśana possible. It emphatically declares that when the senses cease their restless activity and the thought of the supreme Self continuously persists within, then the state that is called voidness or yoga is attained. This sentiment is also present in the Taittiriya Upanishad (2.4.9). Patanjali’s Yoga Sūtra, which

articulates the same principle at length, begins with योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः — “Yoga is the restraining of the modifications of the mind.” The discipline of restraining mental modifications is the foundation of yoga; once these modifications are controlled, the Self abides in its own nature.

Principle 5: The unity of Self and Brahman.

A person takes birth in various forms according to his deeds, but one who abandons animal-like life and lives a life of dharma attains the state of fulfillment. The Śvetāśvatara Upanishad says:

योनिं योनिमधितिष्ठन्त्येके कर्मानुसारिणः ।

ब्रह्म यः संप्रविष्टोऽसौ नैव आगत्युनर्भवम् ॥ (6.20)

Souls inhabit different wombs according to their deeds, but one who enters into Brahman does not return to another birth. According to this view, beings undergo rebirth in diverse forms due to karmic results, but by choosing the higher path and attaining knowledge of Brahman, one achieves liberation. The Katha Upanishad finally reveals the unity of the Self with Brahman.

एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते।

दृश्यते त्वय्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥ (1.3.12)

This Self is hidden in all beings and is not manifest; it is perceived only by those of subtle intellect and subtle vision. The Upanishad explains that the Self is not an external entity but dwells in every being; due to ignorance people cannot experience it. Only through knowledge and meditation can one realize it. The Chandogya Upanishad’s mahāvākya “तत्त्वमसि” (Chandogya 6.8.7) conveys this same meaning — “You are That.”

Principle 6: Fulfillment of life in death.

In the Katha Upanishad death is not rejected but interpreted as transformation. Yama says:

न तत्र सूर्यः भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥ (2.2.15)

There the sun does not shine, nor the moon, nor the stars, nor does lightning glow; that which itself is luminous illuminates everything — that Self. Here the post-mortem state is described as luminous and of knowledge — where the Self itself appears as Brahman and illuminates all. This verse shows the culmination of “human elevation” — that state in which the Self becomes one with the Supreme Principle.

The above principles of the Katha Upanishad find corroboration in other Upanishads as well. The Bṛhadāraṇyaka Upanishad (4.4.5) says: “यो वै भूमा तत्सुखम्, नाल्पे सुखमस्ति।” — meaning that unlimited Brahman alone is the abode of bliss, not limited things. According to the Katha Upanishad, self-knowledge is the experience of that vastness (bhūma), the pinnacle of human elevation. Likewise the Śvetāśvatara Upanishad “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।” (6.11) states that Brahman has no function and no instrument and nothing else equals it — supporting the non-dual truth emphasized in the Katha. The Katha Upanishad’s doctrine of ātma-Brahma identity convinces the seeker that the Self beyond death is the foundation of human elevation. Those who realize this knowledge are freed from fear, attachment and bondage and attain immortality (“अमृतत्व”). The Upanishad asserts that the secret of human elevation is not located in the body, mind or senses, but in liberation from them and in the light of self-knowledge.

THE PATH OF SPIRITUAL ELEVATION AND CROSS-REFERENCES IN OTHER SCRIPTURES

The Katha Upanishad is not only a doctrinal text but also a practical guide for human elevation. It balances the three layers of human existence — physical, mental and spiritual — and shows that the journey of elevation is inward rather than outward. The dialogue of Nachiketa and Yama contains guidance for every level of human life: faith (śraddhā), austerity (tapas), discernment (viveka), knowledge (jñāna) and samādhi.

1. The Call to Rise and Awaken

The famous mantra of the Katha Upanishad “उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधता” (1.3.14) — “Arise, awake, and having obtained the noble ones, learn” — is the clarion call of human elevation. The Upanishad calls humanity to awaken from sleep-like ignorance. “उत्तिष्ठत” means to arise, prepare for action and practice; “जाग्रत” means to awaken consciousness; “प्राप्य वरान् निबोधत” means to seek instruction in the truth from noble teachers. Thus the guru-śiṣya tradition is established as a pillar of elevation. The Yoga Vashistha similarly exhorts: “उत्तिष्ठ जाग्रहि प्रज्ञां प्राप्यं सत्पुरुषैः सह।” Awakening is the first stage of spiritual development.

2. Conquest of the Senses and Regulation of Mind

Yama instructs the seeker in the regulation of sense-knowledge and the discipline of the mind:

इन्द्रियाणि हयानाहुः विषयांस्तेषु गोचरान्।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥ (1.3.4)

The senses are like horses and the mind is their reins. The Self is the master who rides the chariot of knowledge. This simile teaches that for spiritual elevation, control of the mind and mastery over the senses are essential. He who becomes master of the senses and of the chariot (mind) travels the path to immortality. This idea is also taught in the Bhagavad Gīta (6.5): “उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।” “One should raise oneself by the Self, not degrade oneself.”

3. Harmony of Faith, Austerity and Knowledge

The Katha Upanishad begins with “श्रद्धा विवेश नचिकेतसं” (1.1.2), indicating that faith is the starting point of the spiritual journey. But faith is not mere belief; it must be enlivened by enquiry, discipline and austerity. The Taittiriya Upanishad (3.1) supports this: “श्रद्धया देयं, अश्रद्धया अदेयं” — that which is done with faith bears fruit; that done without faith does not. Yama tells Nachiketa:

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तन् स्वात्म॥ (1.2.23)

The Self is not attained by mere preaching, intelligence, or extensive hearing; one who seeks the Self with devoted longing is the one to whom the Self reveals itself. Thus Katha emphasizes that egoistic intellectualism cannot yield true knowledge; rather the triad of faith (śraddhā), austerity (tapas) and grace is the means of spiritual ascent.

4. The Guru–Disciple Tradition and Realizing the Self

The mantra “प्राप्य वरान्निबोधत” implies that knowledge is obtained through the guidance of a guru. The Mundaka Upanishad (1.2.12) states, “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥” one who desires Brahma-knowledge must go to a worthy guru, devoted and learned. In the Katha Upanishad Yama manifests as a guru who directs Nachiketa’s enquiring spirit. The guru is the guiding light that leads the disciple from the darkness of ignorance to the light of knowledge.

5. Connections to Other Scriptures on Elevation

(a) Bhagavad Gīta:

The Gīta continues the doctrinal thread of the Katha Upanishad. In Gīta (2.19–2.20) it supports the imperishability of the Self. Gīta (6.28) states: “युञ्जन्नेवं सदा योगी विजितात्मा शुचिः सुखम्॥” “Thus engaged, the yogi, having conquered the self and being pure, abides in inner bliss.” This is the same concept of the steadfast person who rests in inner joy.

(b) Brhadāranyaka Upanishad:

“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः॥” (2.4.5) explains that realization of the Self comes through hearing, reflection and deep meditation — the threefold practice of elevation.

(c) Chāndogya Upanishad:

“तत्त्वमसि श्वेतकेतो॥” (6.8.7) — “You are That” — this mahāvākya brings the experience of the identity of Self and Brahman and aligns with Katha’s “एष सर्वेषु भूतेषु गूढः आत्मा” (1.3.12).

(d) Mundaka Upanishad:

“परिश्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्॥” (1.2.12) — when a person becomes disillusioned with the rewards of actions and seeks more, the journey toward self-knowledge begins — a sentiment that awakens the same inquisitiveness as Nachiketa.

6. The Modern Significance of Human Elevation

The teaching of the Katha Upanishad is as relevant to contemporary humans as it was in ancient times. Modern humanity advances in material progress but often loses inner balance. The Upanishadic message is that real progress is not external accomplishments but knowledge of the inner Self. “यदिदं किं च जगत् सर्वं प्राण एजयति निहसृतम्॥” meaning the entire world is sustained by a living conscious force. This view can be compared with modern scientific proposals of “Universal Consciousness.” Thus the Katha Upanishad leads humanity toward balance, peace and truth. Human elevation is not merely spiritual advancement but the coming together of humanity. According to the Katha Upanishad, the following steps are necessary for human elevation:

1. Desire — intense longing for liberation (सुसुशुत्व)
2. Śravaṇa — attentive listening to the teaching of self-knowledge (श्रवण)
3. Manana — reflective contemplation and reasoning (मनन)
4. Nididhyāsana — deep meditation and direct experience (निदिध्यासन)

By following these four steps a person can reach self-realization. The story of Nachiketa vividly illustrates these stages.

CONCLUSION

The Upanishadic literature is regarded as the highest expression of Indian metaphysical thought. The Katha Upanishad’s doctrine is an immortal document of human elevation. Its central teaching is to illuminate the mystery of human life and death. The inquisitive nature of Nachiketa, Yama’s instructive guidance and the analysis of ātma-tattva together create a spiritual revolution. In brief, the path of human elevation according to the Katha Upanishad can be summarized thus:

1. Śraddhā — the starting point of spiritual inquiry.
2. Viveka — discriminating between śreyas and preyas and choosing rightly.
3. Tapas and Saṁyama — inner purification through control of the senses and restraint.
4. Jñāna and Samādhi — realization of the unity of ātman and Brahman through the guidance of a guru.

Thus the Katha Upanishad teaches humanity that by rising above the fear of death through self-knowledge one may attain immortality. This is the truth of elevation — where humans move from the “limited” to the “unlimited,” from “body-consciousness” to “Self-consciousness.” “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः।” (1.2.23) the knowledge of the Self is not obtained by the weak; it requires inner strength, patience and alertness. Therefore the Katha Upanishad is a remarkable document on human elevation — because it teaches that “there is a life beyond death,” and that life is illumined by self-knowledge. Self-knowledge is the way to enduring peace. The Katha Upanishad is not merely philosophical teaching but a scripture offering practical guidance for human elevation. The essence of human elevation is beautifully presented in the closing verse of the Upanishad:

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् एको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास् तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

REFERENCES

1. Katha Upanishad — Ed., Swami Madhavananda; Advaita Ashrama, Calcutta.
2. Bṛhadāraṇyaka Upanishad — Ed., Swami Shivananda; Divine Life Society, Rishikesh.
3. Śrīmad Bhagavad Gīta — Gita Press, Gorakhpur.
4. Mundaka Upanishad — Ed., Dr. S. Radhakrishnan; Oxford University Press.
5. Chāndogya Upanishad — Ed., Swami Chinmayananda; Chinmaya Mission, Mumbai.
6. Taittiriya Upanishad — Ed., Swami Gambhirananda; Advaita Ashrama, Kolkata.
7. Yoga Vasistha — Publisher: Gita Press, Gorakhpur.
8. Shankaracharya, Adi. “Brahma Sūtra Bhāṣya.” Motilal Banarsidass, Delhi.
9. Katha Upanishad: with Shankarabhāṣya, Ed., Swami Gambhirananda; Advaita Ashrama, Kolkata; Edition: 2020.
10. Bhagavad Gīta: with Shankarabhāṣya, Ed., A. G. Krishna Warriar; Gita Press, Gorakhpur; Edition: 2022.
11. Upanishad Ganga, Ed., Swami Ramsukhdas; Gita Press, Gorakhpur; Edition: 2019.
12. Patañjali Yoga Sūtra: Vivekananda commentary, Ed., Swami Vivekananda; Advaita Ashrama, Kolkata; Edition: 2021.
13. Dharma ane Darshan (Religion and Philosophy), Author: Dr. Surendrabhai Shah; University Granth Nirman Board, Ahmedabad; Edition: 2018.
14. History of Hindu Religion, Author: Dr. S. Radhakrishnan; Oxford University Press; Edition: 2017.
15. Śvetāśvatara Upanishad: Śankarabhāṣya, Ed., Swami Tyagishananda; Ramakrishna Math, Chennai; Edition: 2020.

AN INVESTIGATION INTO THE SIGNIFICANCE OF PHYSICAL EDUCATION AND ITS IMPACT ON ACADEMIC ACHIEVEMENT

शारीरिक शिक्षणना महत्व अने शैक्षणिक सिद्धि पर तेनी असरनी अभ्यास

Patel Bina N

Research Scholar, H.N.G.U., Patan.
E-Mail : binapatel3584@gmail.com

सारांश

बाणकनी शीभवानी क्षमतामां स्वास्थ्य ऐक महत्वपूर्ण मध्यस्थ परिवण ऐ. स्वस्थ बाणको वधु सारी रीते शीभे ऐ ते वियारने प्रायोगिक रीते समर्थन आपवामां आवे ऐ अने सारी रीते स्वीकारवामां आवे ऐ (बाश, 2010). धणा परिवणो बाणकना शैक्षणिक प्रदर्शनने प्रभावित करे ऐ. तेमांना केटलाक सामाजिक-आर्थिक स्थिति (सिरीन, 2005), मातापितानी संडोवणी (डेन अने येन, 2001) अने अन्य वस्ती विषयक परिवणो ऐ. बहुविध अभ्यासोये पुष्टि आपी ऐ के स्वास्थ्य लाभो शारीरिक प्रवृत्ति साथे संकणायेला ऐ, जेमां रक्तवाहिनी अने स्नायुबद्ध तंद्रस्ती, हाडकानुं स्वास्थ्य, मनोसामाजिक परिणामो अने ज्ञानात्मक अने मगजनुं स्वास्थ्य (स्ट्रोंग ऐट अल, 2005)नो समावेश थाय ऐ. मगजनुं स्वास्थ्य समग जुवनकाण दरमियान महत्वपूर्ण ऐ, कारण के मगज मानव शरीरनी मानसिक प्रकियाओ अने शारीरिक कियाओ बंने माटे जवाबदार ऐ. पुप्त वयना लोकोमां, मगजनुं स्वास्थ्य, रोगनी गेरहाजरी अने श्रेष्ठ रचना अने कार्यनुं प्रतिनिधित्व करे ऐ, ते जुवननी गुणवत्ता अने दैनिक जुवनमां प्रवृत्तियोना असरकारक कार्यना संदर्भमां मापवामां आवे ऐ. बाणकोमां, मगजना स्वास्थ्यने शैक्षणिक वातावरणमां ध्यान, कार्य पर वर्तन, यादशक्ति अने शैक्षणिक प्रदर्शनना सङ्ग विकासना संदर्भमां मापवामां आवे ऐ.

बाणपणमां मगजना विकासमां शारीरिक प्रवृत्ति अने तंद्रस्ती महत्वपूर्ण भूमिका लजवे ऐ. बाणको शारीरिक प्रवृत्तिना सत्रमां भाग लीधा पछी विविध ज्ञानात्मक कार्यो माटे ञडपी अने वधु योक्साए साथे प्रतिभाव आपे ऐ. मध्यम शारीरिक प्रवृत्तिमां भाग लेवाथी योक्कस ज्ञानात्मक कार्य पर ध्यान झणववा साथे संकणायेला येता अने वर्तणुकीय सहवर्ती परिवणोमां वधारो जेवा मणे ऐ. केटलाक प्रायोगिक अभ्यासमां, 30 मिनिटनी ऐरोबिक शारीरिक प्रवृत्तिमां भाग लेनारा बाणकोये ते ज समय माटे डेलिविजन जेनारा बाणको करतां वधु साडुं प्रदर्शन कर्युं. शारीरिक प्रवृत्ति जेनो उपयोग सामान्य रीते शैक्षणिक शीभवाना समयमांथी विराम तरीके थाय ऐ, तेनी संलग्नता पछीनी असरोमां वधु साडुं ध्यान, कार्य परना वर्तनमां वधारो अने सुधारेल शैक्षणिक प्रदर्शननो समावेश थाय ऐ.

शिक्षको प्रक अभ्यासकमना भाग रुपे अथवा इक्त पाठ दरमियान विद्यार्थीओनुं ध्यान इरीथी सेट करवाना मार्ग तरीके शारीरिक प्रवृत्तिमां विराम आपी शके ऐ. शाणा पछीनी शारीरिक प्रवृत्तिना कार्यकमोये रक्तवाहिनी सहनशक्तिमां सुधारो करवानी क्षमता दर्शावी ऐ अने ऐरोबिक फिटनेसमां आ वधारो शैक्षणिक प्रदर्शनमां सुधारो तेमज कार्यकारी मेमरी कार्य पर अंतर्गत प्रदर्शन अंतर्गत न्युरल संसाधनोना झणवणीमां मध्यस्थी तरीके दर्शाववामां आव्यो ऐ.

कीवईस: मगजनुं स्वास्थ्य, शारीरिक प्रवृत्ति, शैक्षणिक प्रदर्शन, प्रतिभावशीलता, मनोविज्ञान

<https://www.gapbhasha.org/>

1. प्रस्तावना

“स्वास्थ्य એ સંપત્તિ છે” નામની લોકપ્રિય કહેવત વ્યક્તિઓ અને સમાજના એકંદર સુખાકારી માટે સારા સ્વાસ્થ્ય જાળવવાની જરૂરિયાત પર પ્રકાશ પાડે છે.”

અહીં, નિયમિત શારીરિક કસરત કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યેની આપણી ધારણા એટલી ખોટી છે કે આપણે કડક કસરત અને સારી ખાવાની આદતોને અનુસરવાને બદલે સ્વસ્થ ખોરાક લેવાનું વલણ રાખીએ છીએ. કોઈ આશ્ચર્ય નથી કે, ઘણા લોકો તેમના વીસના દાયકાના મધ્યમાં મેદસ્વી થઈ જાય છે! ‘સ્વસ્થ શરીરમાં સ્વસ્થ મન’ એ એક લેટિન કહેવતનો અંગ્રેજી અનુવાદ છે જે દરેક જગ્યાએ શૈક્ષણિક વર્તુળોમાં ટાંકવામાં આવે છે. આપણા પૂર્વજો હંમેશા સારા સ્વાસ્થ્યના ગુણો પ્રત્યે સચેત હતા અને નિયમિત શારીરિક પ્રવૃત્તિઓના પ્રેક્ટિશનરો હતા.

તેથી, સામાન્ય રીતે શારીરિક પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના વલણમાં ઊંડાણપૂર્વક જવા માટે ખૂબ જ યોગ્ય છે. રમતગમતનો ઉપયોગ માનવોમાં અનેક વિકાસલક્ષી લક્ષ્યો તરફ કામ કરવા માટે થઈ શકે છે જે તેમની સંપૂર્ણ સુખાકારીને સુનિશ્ચિત કરે છે.

રમતગમત જાહેર આરોગ્ય સુધારે છે, શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપે છે, સામાજિક વિકાસમાં વધારો કરે છે અને સૌથી ઉપર સામુદાયિક જીવનને ટેકો આપે છે.

2. સાહિત્ય સમીક્ષા:

જોસેફ (૨૦૧૧) એ હકીકત પર ભાર મૂકે છે કે બાળપણથી કિશોરાવસ્થા સુધી શારીરિક પ્રવૃત્તિમાં વય-સંબંધિત ઘટાડા સાથે, બાળપણમાં શીખેલા શારીરિક પ્રવૃત્તિ વર્તણૂકોની સંભાવના, જો પુખ્તાવસ્થા સુધી લઈ જવામાં આવે, જે સ્વાસ્થ્ય પર હકારાત્મક અસર કરે છે, તો આગાહી કરનારાઓ અને પૂર્વવર્તીઓને સમજવાની એક મહત્વપૂર્ણ જરૂરિયાત બનાવે છે. બાળક અથવા બાળકોના જૂથને હસ્તક્ષેપ માટે લક્ષ્ય તરીકે ચોક્કસ રીતે ઓળખી શકાય છે.

બ્રોમન (2005) તાજેતરના અભ્યાસોનો ઉલ્લેખ કરે છે જે દર્શાવે છે કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ વિશિષ્ટ તણાવનો અનુભવ કરે છે અને આ તણાવ માદક દ્રવ્યોના દુરુપયોગ, આત્મસન્માનમાં ઘટાડો, શૈક્ષણિક સમસ્યાઓ, હતાશા અને ઘણી અન્ય બીમારીઓ સાથે જોડાયેલો છે. વધુમાં, કોલેજના દિવસો દરમિયાન, માતાપિતાની દેખરેખથી વધુ સ્વતંત્ર જીવનશૈલી તરફ પરિવર્તન આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને હંમેશા સમય વ્યવસ્થાપન, કાર્ય સમસ્યાઓ, તેમજ નવી મિત્રતા અને સંબંધો વિકસિત થતાં વિવિધ સામાજિક ભૂમિકા પરિવર્તનનો સામનો કરવા શીખવાની સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે. ઘણા લોકો માટે, નવા પડકારો ઉભા થાય છે કારણ કે તેમની પાસે તેમની પોતાની દિવસની પેટર્ન અને ઊંઘના સમયપત્રક વિકસાવવાની પ્રથમ તક હોય છે. વધુમાં, નવા નાણાકીય ફેરફારો તેમજ શૈક્ષણિક સફળતા માટે દબાણ થાય છે. આ અનન્ય તણાવ ચિંતા સાથે સંકળાયેલા છે અને આખરે વિદ્યાર્થીઓની શીખવાની ક્ષમતા પર નકારાત્મક અસર કરી શકે છે.

પઠાણ અને ઇકબાલ (૨૦૧૦) એ સિંઘમાં ઉચ્ચ શાળાના વિદ્યાર્થીઓની રમતગમત પ્રવૃત્તિઓ, શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ અને વ્યક્તિત્વ ગતિશીલતા વચ્ચેના સંબંધની તપાસ કરી. આ અભ્યાસમાં વ્યક્તિના શૈક્ષણિક પ્રદર્શન અને સમાજમાં રમતગમત પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેના માવજત વચ્ચેના સંબંધનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે, ખાસ કરીને શાળાના શિક્ષણના પ્રારંભિક સ્તર પર. કેટલાક માન્ય તારણો કાઢવામાં આવ્યા છે જે દર્શાવે છે કે શાળાની ઉંમરમાં રમતગમતની પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિના પછીના વ્યાવસાયિક જીવનમાં વ્યક્તિત્વના લક્ષણો પર નોંધપાત્ર અસર કરે છે.

વિવિધ સ્તરે શારીરિક પ્રવૃત્તિ અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પ્રત્યેના વલણ વચ્ચેના સંબંધનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ઘણા દેશોમાં વિગતવાર અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. નિયમિત શારીરિક પ્રવૃત્તિની સ્વાસ્થ્ય પર સકારાત્મક અસરો હોવાનું જાણીતું છે અને તે ઘણી બીમારીઓના હાનિકારક પ્રભાવોને ઘટાડવામાં મદદ કરી શકે છે. આ હકારાત્મક અસરોએ અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ સુધારો દર્શાવ્યો છે. બાળકોમાં તાજેતરના અભ્યાસોએ દર્શાવ્યું છે કે શારીરિક પ્રવૃત્તિ જ્ઞાનાત્મક કામગીરીમાં સુધારો કરી શકે છે, ખાસ કરીને શૈક્ષણિક અથવા શીખવાની પ્રક્રિયામાં.

છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં, અભ્યાસોએ સૂચવ્યું છે કે શારીરિક પ્રવૃત્તિ સાથે શૈક્ષણિક પ્રદર્શનમાં સુધારો કરી શકાય છે. જોકે આમાંના મોટાભાગના અભ્યાસોએ બાળકો અને યુવાનોની તપાસ કરી છે, કેટલાક અભ્યાસોએ બાળકોમાં શારીરિક પ્રવૃત્તિ અને

शैक्षणिक प्रदर्शन वय्येना संबंघनी तपास करी छे. आ असरो, भले शारीरिक के मानसिक डेरझरोथी थती होय, ते समान परिणामो प्रदान करी रही छे: शैक्षणिक प्रदर्शनमा सुधारो. असंभ्य अब्यासोये शारीरिक प्रवृत्ति, तणाव अने बाणकोमां शैक्षणिक प्रदर्शन साथेना तेमना संबंघनी तपास करी छे. शारीरिक प्रवृत्ति तणाव राहतने प्रोत्साहन आपवा माटे भर्य-असरकारक रीत होई शके छे. अने शैक्षणिक प्रदर्शनमां वधारो करे छे. जो विद्यार्थीओ शारीरिक प्रवृत्तिना हकारात्मक डायदाओ, शारीरिक अने मानसिक बने रीते अनुभववी शके छे, तो तेमनो शैक्षणिक अनुभव वधारी शकाय छे.

3. अब्यासना उद्देश्यो:

1. शाणाना बाणको माटे शारीरिक शिक्षणनुं महत्व समजवुं.
2. शारीरिक तंदुरस्ती अने बाणकोना शैक्षणिक प्रदर्शन पर तेनी असर वय्येनो संबंघ नक्की करवो.
3. शाणा स्तरे ज अब्यासकमना भाग रुपे शारीरिक शिक्षणनो समावेश करवाना भ्यालने वधु मजबूत बनाववा माटे पगलां सूचववा.

4. संशोधन पद्धति:

आ संशोधन ऐक वर्षानात्मक अब्यास छे. जेमां १०० उत्तरदाताओ लेवामां आवेल छे. आ अब्यास माटे ऐय. आई. कडीवाला, सेद्राणा शाणामां अब्यास करता बाणकोने पसंद करवामां आवेल छे. आ संसोधनमां डेटा ऐकत्रित करवा माटे प्रश्नावली, व्यक्तिगत मुलाकात अने निरीक्षण पद्धति नो उपयोग करेल छे.

विविध राष्ट्रीय अने आंतरराष्ट्रीय जर्नलो, सामयिको, अहेवालो वगैरेमां प्रकाशित थयेला लेपो अने संशोधन पत्रोनो संदर्भ लईने गौण डेटा ऐकत्रित करवामां आव्यो छे.

विश्लेषण: आवा ऐकत्रित डेटानुं SPSS सॉफ्टवेरनो उपयोग करीने परीक्षण करवामां आव्युं हतुं, आश्रित अने स्वतंत्र यलो वय्येना सह-संबंघने समजवा माटे भिन्नतानुं विश्लेषण करवामां आव्युं हतुं.

5. अब्यासना तारणी:

□ शारीरिक प्रवृत्ति ऐकाग्रता अने ध्यान जेवी ज्ञानात्मक कुशलता पर सकारात्मक असर करे छे अने तेवर्गाभंडना वलण अने वर्तणुकोने पण वधारे छे, जे बधा सुधारेलेशैक्षणिक प्रदर्शनना महत्वपूर्ण घटको छे. युनिवर्सिटी ओइ छलिनोसना ऐक अब्यासमां दर्शाववामां आव्युं छे के जे बाणको शारीरिक रीते डिट छे तेओ शाणामां वधु सारुं प्रदर्शन करे छे अने उच्य ग्रेड प्राप्त करे छे.

अब्यासमां भाग लेनारा बाणकोने मगजना तरंगो अने योक्सस उत्तेजनाओने मगज केटली ङडपथी प्रतिक्रिया आपे छे ते मापवा माटे एलेक्ट्रोऐन्सेडालोग्राम (EEG) आपवामां आव्या हता. संशोधकोऐ शोधी काढ्युं के शारीरिक रीते डिट बाणकोना मगजना सिनेप्स ङडपी अने मजबूत रीते कार्य करे छे, अने परिणामे ते बाणकोमां भाषा कौशल्य वधु सारुं हतुं.

□ अब्यासमां शारीरिक प्रवृत्ति, तंदुरस्ती, ज्ञानात्मक कार्य अने शैक्षणिक सिद्धि वय्ये सकारात्मक जोडाण पण जोवा मळ्युं. पुरावा दर्शावे छे के शारीरिक प्रवृत्तिनो मगजना ते भागो साथे संबंघ छे जे प्रयोगशाणा कार्यो दरमियान जटिल ज्ञानात्मक प्रक्रियाओने टेको आपे छे. ते ऐ पण दर्शावे छे के शारीरिक प्रवृत्ति वृद्धि, विकास अने सामान्य स्वास्थ्य माटे महत्वपूर्ण छे.

मध्यम शारीरिक प्रवृत्तिनो मात्र ऐक सत्र तरत ज बाणकोना मगजना कार्य, ज्ञानात्मकता अने शैक्षणिक प्रदर्शनने वधारे छे.

□ मूणभूत यणवण कौशल्योमां निपुणता मेणववाथी मगजनी शक्ति अने शैक्षणिक प्रदर्शनमां वधारो थाय छे. शारीरिक प्रवृत्तिना पाठमांथी दूर रहेवानो समय सारा ग्रेडनी किंमते आवतो नथी.

संशोधन साबित करे छे के विद्यार्थीओने शाणाना दिवस दरमियान पूरती मात्रामां शारीरिक प्रवृत्तिनी जरूर छे ते मात्र स्थूणता अने स्थूणता संबंघित समस्याओने अटकावे छे, परंतु शैक्षणिक रीते विद्यार्थीओ पण वधु सारुं प्रदर्शन करे छे

□ आंतर-शैक्षणिक रमतोमां सतत भाग लेता युवानोमां ड्रॉप-आउट दर ओछो हतो. जोके रमतगमत ड्रॉप-आउट समस्याने हल करशे नहीं जे घण्टी आंतरिक शहरेनी शाणाओने सतावे छे, ते इक्त जोडाएनुं वातावरण पेदा करी शके छे जे जोभममां रहेला विद्यार्थीओने शाणांमां हाजरी आपी शके छे.

6. सूचनी

शारीरिक शिक्षण बधा बाणको सुधी पहोचवानी भातरी आपे छे, तेथी शारीरिक शिक्षण अे अेकमात्र भातरीपूर्वकनी तक छे लगभग बधा शाणा-वयना बाणको माटे आरोग्य-वृद्धि करती शारीरिक प्रवृत्तियोनी लाभ मेणववा माटे. विद्यार्थीओ जे दिवसोमां शारीरिक शिक्षण मेणवे छे ते दिवसोमां तेओ वधु शारीरिक रीते सक्रिय होय छे. तेथी, अब्यासकमना भाग रुपे शारीरिक शिक्षण प्रदान करवा पर वधु भार भूकवो जोईअे.

गुणवत्तावाणा शारीरिक शिक्षणने मातापिता अने बाण आरोग्य व्यावसायिक संगठनो अंने तरइथी मजबूत समर्थन मणे छे. तेथी, तेना इरजियात अमलीकरण माटे पगलां लेवा जोईअे.

घण्टा मोडेलो अने उदाहरणो दर्शावे छे के शाणांना दिवस दरमियान निर्धारित शारीरिक शिक्षण दैनिक घोरणे शक्य छे. तेथी, तेने अब्यासकमना भाग तरीके ध्यानमां लेवानी जरूर छे.

संबंधित अधिकारीओअे उच्य-गुणवत्तावाणा अब्यासकम शारीरिक शिक्षण प्रदान करवुं जोईअे जेमां विद्यार्थीओअे वर्ग समयनो ओछामां ओछो अडधो (> 50 टका) जोरदार अथवा मध्यम-तीव्रतानी शारीरिक प्रवृत्तिमां रोकायेला रहेवुं जोईअे. बधा प्राथमिक शाणांना विद्यार्थीओअे दररोज सरेश 30 मिनिट अने बधा मध्यम अने उच्य शाणांना विद्यार्थीओअे शारीरिक शिक्षण वर्गमां दररोज सरेश 45 मिनिट विताववी जोईअे.

अब्यासकमना समयपत्रकमां सुगमता लाववा माटे, प्राथमिक शाणांना विद्यार्थीओ माटे दर अठवाडिये ओछामां ओछी १५० मिनिट अने मध्यम अने उच्य शाणांना विद्यार्थीओ माटे दर अठवाडिये २२५ मिनिट. विद्यार्थीओअे शाणा दिवस दरमियान रिसेस, समर्पित वर्गअंश शारीरिक प्रवृत्ति समय अने अन्य तको दरमियान वधारानी जोरदार अथवा मध्यम-तीव्रतावाणी शारीरिक प्रवृत्तिमां भाग लेवो जोईअे. कारण के, शारीरिक प्रवृत्ति आरोग्य अने शिक्षणने प्रोत्साहन आपे छे, ते अनुसरे छे के शारीरिक प्रवृत्ति बधी शाणाओ माटे प्राथमिकता होवी जोईअे, भास करीने जो शैक्षणिक सिद्धि सुधारवानी तक होय.

बाणको अने किशोरो माटे शारीरिक प्रवृत्ति माटे तको पूरी पाडवा माटे शाणाओनो ओछो उपयोग थई रह्यो छे. तेथी, बाणको अने किशोरो माटे शारीरिक प्रवृत्ति वधारवा माटे संपूर्ण शाणा अभिगमनी जरूर छे. आवा अभिगम हेठण, शाणांना तमाम घटको अने संसाधनो अेक संकलित अने गतिशील रीते कार्य करे छे जेथी अेक्सेस, प्रोत्साहन अने कार्यकर्मो पूरा पाडी शकय जे बधा विद्यार्थीओने दररोज 60 मिनिट के तेथी वधु समय माटे जोरदार अथवा मध्यम-तीव्रतावाणी शारीरिक प्रवृत्तिमां जोडावा सक्षम बनावे.

REFERENCES

- Armstrong, N. and Welsman, J.R. (1997) Young People and Physical Activity, Oxford University Press, Oxford
- Baquet, G., Berthoin, S. and Van Praagh, E. (2002) Are intensified physical education sessions able to elicit heart rate at a sufficient level to promote aerobic fitness in adolescents? Research Quarterly for Exercise and Sport, 73, 282- 288.
- Biddle, S., Sallis, J.F. and Cavill, N. (eds) (1998) Young and Active? Young People and Health-Enhancing Physical Activity—Evidence and Implications. Health Education Authority, London.
- Borys, A.H. (1983) Increasing pupil motor engagement time: case studies of student teachers. In Telema, R. (ed.), International Symposium on Research in School Physical Education. Foundation for Promotion of Physical Culture and Health, Jyvaskyla, pp. 351-358.
- Cockburn, C. (2001) Year 9 girls and physical education: a survey of pupil perceptions. Bulletin of Physical Education, 37, 5-24.
- Corbin, C.B. and Pangrazi, R.P. (1998) Physical Activity for Children: A Statement of Guidelines. NASPE Publications, Reston, VA.
- Department for Education and Employment/Qualifications and Curriculum Authority (1999) Physical Education—The National Curriculum for England. DFEE/QCA, London.

सामाजिक न्याय, समानता અને परिवर्तनात्मक नेतृत्व

ડૉ. રમીલાબેન જે. પટેલ

સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર

Email: about.ramila@gmail.com

MO. 9979456650

આજના યુગમાં માનવ સમાજ સામેનો સૌથી મોટો પડકાર છે અસમાનતા, ભેદભાવ, જ્ઞાતિવાદ અને અયોગ્યતા. સમાજની રચના એવી છે કે કેટલાક લોકો પાસે ઘણું બધું છે અને કેટલાક લોકો પાસે કંઈ નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં “સામાજિક ન્યાય” અને “સમાનતા” માત્ર શબ્દોમાં જ નહીં, પણ રાષ્ટ્રના અસ્તિત્વ માટેના આધારસ્તંભો છે. પરંતુ આ સિદ્ધાંતોને વાસ્તવિક જીવનમાં ઉતારવા માટે જે શક્તિની જરૂર છે તે છે પરિવર્તનાત્મક નેતૃત્વ. પરિવર્તનાત્મક નેતૃત્વ એ એવું નેતૃત્વ છે જે માત્ર નીતિઓ ઘડતું નથી, પણ માનવ વિચારસરણી બદલે છે. અને લોકોમાં વિશ્વાસ જગાવે છે કે પરિવર્તન શક્ય છે અને મુશ્કેલ માર્ગમાં પણ સમાનતા માટે લડે છે.

સામાજિક ન્યાય

સામાજિક ન્યાય એટલે દરેક વ્યક્તિને સમાન અધિકાર અને દરજ્જો મળવો જોઈએ, જે જાતિ, ધર્મ, લિંગ, આર્થિક સ્થિતિ કે પ્રદેશના તફાવતથી સંબંધિત હોય છે. આ વિચારધારા ભારતીય બંધારણનો મુખ્ય આધાર છે. ડૉ. બાબા સાહેબ આંબેડકરના નેતૃત્વમાં જ્યારે ભારતનું બંધારણ ઘડાયું ત્યારે તેમણે ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને જ સૌ પ્રથમ મહત્વ આપ્યું હતું. સામાજિક ન્યાય માત્ર કાયદામાં જ લખાયેલું નથી, પરંતુ તે લોકોના જીવનમાં વણાયેલું હોવું જોઈએ. ભારતમાં સામાજિક ન્યાયના પ્રયાસો :

ભારત એક વૈવિધ્યસભર દેશ છે. જેમાં ભાષા, ધર્મ, જાતિ અને પરંપરામાં વિવિધતા જોવા મળે છે. આ વિવિધતા એક શક્તિ છે, ભારતમાં વિવિધતામાં સમાનતા જોવા મળે છે. જો સમાનતા ન હોય તો એ વિભાજનની શરૂઆત બની શકે છે. આ સંદર્ભમાં ભારતે અનેક યોજનાઓ દ્વારા ન્યાય સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

અનામત નીતિ

અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય પછાત વર્ગોને શિક્ષણ અને રોજગારમાં અનામત આપવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે તેમને સામાજિક, આર્થિક અને સરકારી સંસ્થાઓમાં પહોંચવાની તક મળે જે વર્ષો સુધી તેમના માટે બંધ હતી. આ નીતિની મદદથી અનેક યુવાનો સરકારી પદો સુધી પહોંચ્યા છે, જે સામાજિક ન્યાયની દિશામાં મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધિ છે.

મહિલા સશક્તિકરણ

સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં સ્ત્રીઓના હક્ક માટે અનેક ચળવળો થઈ છે. ‘બેટી બચાવો બેટી પઢાવો’ જેવી યોજનાઓ મહિલાઓના હક્ક અને શિક્ષણ માટે સકારાત્મક પ્રયાસ છે. આજના સમયમાં મહિલાઓ સામાજિક અને સહકારી સંસ્થાઓમાં, સેનામાં, પોલીસમાં, રાજકીય, શૈક્ષણિક, વૈજ્ઞાનિક અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં પોતાની પ્રતિભાથી સમાજને નવી દિશા આપી રહી છે. આર્થિક સશક્તિકરણ સ્ત્રીઓને આત્મનિર્ભર બનવાની સાથે સાથે પરંપરાગત સામાજિક માળખામાં પડકાર ફેંકવા અને સમાનતા તથા ન્યાય માટે લડવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

महात्मा गांधीजीनुं योगदान

गांधीजीचे हरिजनो माटे अविरत प्रयत्न कर्या हता. “अस्पृश्यता नाबूद करो” तेमनुं सूत्र मात्र शब्दो मां ज नही परंतु तेओ ब्रह्म पणो मानता के “अस्पृश्यता अे हिंदु धर्मनुं अंग नथी परंतु हिंदु धर्ममां पेसी गयेलो सडो छे.” तेनुं निवारण करवुं अे प्रत्येक हिंदुनो धर्म छे. गांधीजीना मते हिंदु धर्ममां जे विविध वर्णो अस्तित्व धरावे छे ते तमाम वर्णना लोकोने सामाजिक समानतानो अधिकार मणवो जेईअे.

समानता

कोछपणुं लेदभाव विना प्रत्येक व्यक्तिने प्राथमिक जरूरियातो अने तको समानताना धोरणुं उपलब्ध थाय अने वंचितो अने पीडितो प्रत्ये संवेदनशील अने सहानुभुति होय अे समाजमां सामाजिक न्याय माटे कायदानी जरूर ना पडे. समानता अे न्यायनुं बीजुं रूप छे. समानता अेटले के सौने समान तड आपवी, परंतु तेनी साथे समान परिणाम मेणववा माटे पछात वर्गोने वधारानी मदद आपवी. नबणा वर्गो माटेनी अनामत नीति जे आर्थिक असमानता घटाडवामां सहायरूप छे.

परिवर्तनात्मक नेतृत्व

परिवर्तनात्मक नेतृत्व अे अेक अेवुं नेतृत्व छे जे परिवर्तनने मात्र स्वीकारे ज नही, परंतु तेने सज्जे छे. केटलाक नेताओ लोकोमां प्रेरणा जगावे छे के तेओ अन्याय सामे लडी शके छे. डॉ. बाबा साहेब आंबेडकर तेमणुं मात्र कानून बनाव्युं नही, पणुं अेक विचारसरणी जन्मावी जेमां मानवनुं मूल्य तेनी जतिथी नही, पणुं तेना कर्मथी थाय छे. तेमणुं दलितो अने पीडित वर्गोने तेमनी ओणम अपावी अने तेमने समानतानी समरसता तरङ्ग लई गया.

(१) सावित्रीबाई कुले: सावित्रीबाई कुले पीडित-शोषित-वंचित महिलाओ माटे अनेक शाणाओनी स्थापना करी. सावित्रीबाई समाज माटे अेक मिशाल हता. तेमणुं दलितो, अछूतो अने अन्य पछात वर्गना शिक्षण पर भार मुक्यो. तेमनुं मानवुं हनुं के जो समाजमां समानता लाववी होय तो शिक्षण भूब जरूरी छे 1848मां तेमणुं स्त्रीओ माटे प्रथम शाणानी स्थापना करी. अे समये ज्यारे स्त्रीओने शाणाअे जवानी पणुं मनाई हती. तेमनो आ हिंमतबयो प्रयास समाजमां स्त्री शिक्षण अने समानतानी यणवणनी शरुआत बनी.

(२) शिक्षण: शिक्षण अे सामाजिक समानतानुं सौथी शक्तिशाणी साधन छे. शिक्षण अे समानता अने न्यायनुं सौथी मोटुं हथियार छे. न्यायनो सशक्त आधार छे. महात्मा गांधीजीना मते शिक्षण अे मनुष्यनी आत्मानी जगृति छे. भारत सरकारे राईट टु अेज्युकेशन अेक्ट द्वारा दरेक बाणकने मडत अने इरजियात शिक्षण आपवानो अधिकार आप्यो छे. शिक्षणना क्षेत्रमां परिवर्तनात्मक नेतृत्वना उदाहरणोमां अेक छे केरलनुं मोडेल के ज्यां दरेक नागरिकने साक्षर बनाववा माटे सामूहिक प्रयास थाय छे. ते ज रीते गुजरातमां कन्या केणवणी अने विद्या लक्ष्मी जेवी योजनाओअे ग्राम्य बाणाओना ज्वनमां परिवर्तन लाव्युं छे.

(३) सामाजिक न्याय: सामाजिक न्यायनो अेक महत्वनो भाग छे आर्थिक न्याय. ज्यारे देशना दरेक नागरिकने रोजगार, आवक अने सन्मानपूर्ण ज्वननी तड मणो, त्यारे ज न्याय पूर्ण थाय छे. भारत सरकारनी जन धन योजना, मेक इन इन्डिया, स्केल इन्डिया जेवी योजनाओ आ दिशामां महत्वपूर्ण छे. आ योजनाओअे करोडो लोकोने बैंकिंग, रोजगार अने कौशल्य विकासनी तड आपी छे. आ साथे डिजिटल इन्डिया जेवी पहिलोअे ग्राम्य अने शहरी ज्वन वर्ये डिजिटल अंतर घटाड्युं छे जे समानतानी नवी दिशा बतावे छे.

(४) महिलाओमां परिवर्तनात्मक योगदान : सामाजिक न्यायमां महिलाओनी भूमिका पणुं अति महत्वनी छे. एन्टिरा गांधी, किरण बेदी, ममता बेनर्जी अने जयललिता जेवा नेताओअे बताव्युं के स्त्रीओ मात्र भागीदार ज नही परंतु परिवर्तन सर्जनार शक्ति छे. ताजतरना वर्षोमां महिला डिक्टेट टीमे भारतने विभक्तप अपाव्यो छे. जे रमतगमत क्षेत्रे भारतनुं पुरा विभक्तमां गौरव वधायुं छे. भारतीय वायुसेनानी महिला पाइलट्स, महिला पोलीस अधिकारीओ अने उद्योगसाहसिक स्त्रीओअे

समाजने नवो आत्मविश्वास आण्यो छे. आ परिवर्तन ये साबित करे छे के ज्यारे नेतृत्व समानता आधारित होय, त्यारे समाजनी शक्ति अनेकगणी वधी जाय छे.

परिवर्तनात्मक नेता येवा होय छे जे स्पष्ट द्रष्टिकोण धरावे, मूल्य आधारित निर्णयो ले, लोकमें प्रेरणा जगावे, अन्याय सामे लडवानी हिंमत आपे, अने लविष्य माटे नैतिक दिशा नक्की करे आवा नेताओना कारणे ज समाजमें सकारात्मक परिवर्तन शक्य बने छे.

निष्कर्ष

सामाजिक न्याय, समानता अने परिवर्तनात्मक नेतृत्व आ त्रण तत्वो येकबीजा साथे जोडायेला छे. डॉ. अंबेडकरनुं विज्जन, गांधीजीनी अहिंसक नीति अने आधुनिक नेताओनी लोकशाही द्रष्टि ये बतावे छे के न्याय विना कोण राष्ट्र टकी शके नहीं. जो समाजमें न्याय हसे तो समानता आवसे अने जो समानता आवसे तो परिवर्तनात्मक नेतृत्व जन्मसे. जे समग्र राष्ट्रने नवी दिशा आपसे. साया अर्थमें समाजनुं सुभ अने शांति मात्र कायदाथी नहीं, परंतु मानवताथी अने परिवर्तनात्मक नेतृत्वथी ज शक्य बने छे.

संदर्भ

1. **Dr. B.R. Ambedkar, *Annihilation of Caste*, 1936** — समानता अने सामाजिक न्याय अंगेना मूलभूत विचारोनुं येक क्लासिक ग्रंथ.
2. **Government of India, *Ministry of Social Justice and Empowerment Reports (2019-2023)*** भारत सरकार द्वारा प्रकाशित सामाजिक न्याय अने समानता अंगेना अहेवालो.
3. **Azim Premji Foundation (2022), *Annual Report on Education and Equity*** — शिक्षणमें समानता अने रूपांतरात्मक शिक्षण माटेना प्रयोगो.
4. **Rangarajan, Varna (2021), *Pedagogy for Equity: Transforming Rural Education in India***, Journal of Educational Leadership, Vol. 7 — ग्रामिण शिक्षणमें रूपांतरात्मक नेतृत्वनो प्रभाव.
5. **Kerala Development Report (Planning Commission, 2011)** — केरल राज्यमें शिक्षण, आरोग्य अने समानता क्षेत्रे थयेली प्रगतियुं विश्लेषण.
6. **UNESCO (2023), *Global Education Monitoring Report: Inclusion and Education - All Means All*** — शिक्षणमें समानता माटे वैश्विक द्रष्टिकोण.
7. महात्मा गांधीनुं समाजदर्शन स्त्रीओनुं समाजशास्त्र- डॉ. भाग्यश्री राजपूत, डॉ. एम. एम. ओडेदरा, डॉ. जयंतिलाल बामणीया

टकाउ सामाजिक विकास माटे समूह माध्यमोनी भूमिका: गुजरातनी ऐनजुओना अभ्यासना आधारे विश्लेषण

जानी निकुंजकुमार जगदीशचंद्र

Email id- nikunjani7gmail.com
Mo- 9033619931

सारांश (Abstract)

टकाउ सामाजिक विकास (Sustainable Social Development) 21वीं सदीना वैश्विक विकास माणानो मूलभूत आधार बनी गयो छे. समाजना दरेक वर्ग सुधी माहिती, जागृति अने सेवाओ पहुँचावामां समूह माध्यमो (Mass Media)नी भूमिका सतत विकासशील बनी रही छे. पास करीने गैरसरकारी संस्थाओ (NGOs) माटे प्रचार-प्रसार, लोकोमां विश्वास वधारवो, वर्तन परिवर्तन लाववो अने सामाजिक अभियानने व्यापक बनाववामां मीडिया मुख्य साधनरूप छे. आ संशोधन गुजरातनी पांच सक्रिय ऐनजुओना केस स्टडी पर आधारित छे, जेमां मिश्र पद्धति (Qualitative + Quantitative)नो उपयोग करीने मीडिया उपयोगना प्रकारो, व्यूहरचनाओ, असरकारकता अने पदकारोनुं विश्लेषण करवामां आव्युं छे. अभ्यास दर्शावे छे के डिजिटल मीडिया पास करीने WhatsApp, Facebook, YouTube अने community radio — द्वारा आरोग्य, शिक्षण, महिला सशक्तिकरण अने पर्यावरण क्षेत्रे महत्वपूर्ण परिणामो प्राप्त थया छे. साथे ज बढलाती टेक्नोलोजी, बजेट मर्यादा अने डिजिटल डिवाइस जेवा पदकारो पण प्रकाशित थया छे. आ पेपर टकाउ विकास अने मीडिया-आधारित सामाजिक कार्य वय्येना संबंधने स्पष्ट करे छे अने भूविष्यमां ऐनजुओओ माटे वधु असरकारक मीडिया व्यूहरचनाओ घडी आपवा मार्गदर्शित करे छे.

1. परिचय (INTRODUCTION)

टकाउ सामाजिक विकास मात्र आर्थिक वृद्धि सुधी सीमित नथी; ते सामाजिक न्याय, सर्वसमावेशकता, पर्यावरण संरक्षण अने मानव कल्याणनो संकलन छे. संयुक्त राष्ट्रना 17 SDGsमां Communication for Development (C4D)ने अनिवार्य साधन तरीके मान्यता आपवामां आवी छे. कारण के समाजमां परिवर्तन त्यारे ज शक्य बने छे ज्यारे माहिती योग्य रीते, योग्य लोको सुधी अने योग्य समयमां पहुँचे.

गुजरातमां ऐनजुओओ आरोग्य, शिक्षण, बाण अधिकार, महिला सशक्तिकरण, पर्यावरण, ट्रेडिंक जागृति अने ग्राम विकास जेवा विविध क्षेत्रोमां कार्यरत छे. आ कार्यने लोको सुधी पहुँचाववा तथा जागृति मजबूत बनाववा माटे मीडिया प्रिन्ट, एलेक्ट्रॉनिकथी लघुने सोशियल मीडियाना प्लेटफ़ॉर्म परिवर्तनना मुख्य आधार छे.

समूह माध्यमोनी केटलीक मुख्य भूमिकाओ:

- ✓ जागृति (Awareness)
- ✓ जनमत निर्माण (Opinion Building)
- ✓ वर्तन परिवर्तन (Behaviour Change)
- ✓ सामाजिक यणवणीने गति (Mobilization)
- ✓ पारदर्शिता अने जवाबदारी (Transparency)

मिडिया अने समाजकार्यनो संबंध ऐकबीजाना पूरक छे. ज्यं ऐनजुओओ समाज माटे कार्य करे छे त्यों मीडिया आ कार्यने समाज सुधी पहुँचाडे छे.

2. साहित्य समीक्षा (LITERATURE REVIEW)

विद्वानो अनुसार मीडिया सामाजिक परिवर्तन माटेनुं सौथी ँडपथी असर करतुं माध्यम छे. C4D मोडल, IEC (Information, Education and Communication) अने BCC (Behaviour Change Communication) जेवी पद्धतियो वैश्विक स्तरे स्वीकृत छे.

2.1 Communication for Development (C4D)

UNICEF मुजब, C4D ये येवी प्रक्रिया छे जेमां संचारनुं आयोजन, डिजाइन अने अमलीकरण लोकोमां सकारात्मक वर्तन परिवर्तन लाववा माटे करवामां आवे छे. तेमां मीडिया, समुदाय संवाद, सोशियल मीडिया, लोककला वगैरेनो समावेश थाय छे.

2.2 मीडिया अने SDGs

SDG-3 (Good Health), SDG-4 (Quality Education), SDG-5 (Gender Equality), SDG-13 (Climate Action) जेवा लक्ष्यो माटे जागृति ज सौथी महत्वपूर्ण छे. मीडिया वगर आ लक्ष्यो हांसल करवुं मुश्किल गणाय छे.

2.3 NGO अने मीडिया

National Development Report (Planning Commission, India) मुजब ऐनजुओओ माटे मीडिया मात्र प्रचारनुं साधन नथी, परंतु इंटरनेट, लोक सुधी पहोच, नीति स्तरे असर, समुदाय भागीदारी माटे पण जरूरी छे.

2.4 डिजिटल मीडिया संशोधन

Pew Research Center अनुसार डिजिटल मीडिया भास करीने ग्राम्य युवानोमां ँडपथी झेलायेलुं छे. WhatsApp अने YouTube सौथी असरकारक प्लेटफोर्म मानवामां आवे छे.

3. संशोधन पद्धति (RESEARCH METHODOLOGY)

3.1 संशोधन प्रकार

आ अस्थास मिश्र पद्धति (Mixed Method) पर आधारित छे:

गुणात्मक (Qualitative): एन्टरव्यू, केस स्टडी

परिमाणात्मक (Quantitative): प्रश्नावली, आंकडाकीय विश्लेषण

3.2 नमूना (Sample)

गुजरातनी 5 प्रतिष्ठित ऐनजुओओ पसंद करवामां आवी जेना कार्यक्षेत्रो:

- ✓ आरोग्य
- ✓ पर्यावरण
- ✓ महिला सशक्तिकरण
- ✓ शिक्षण
- ✓ बाण सुरक्षा

3.3 माहिती विश्लेषण पद्धति

थीमेटिक ऐनालिसिस

वर्णनात्मक आंकडाओ (Descriptive Statistics)

4. अस्थासना तारणो (FINDINGS & ANALYSIS)

4.1 ऐनजुओओ द्वारा मीडिया उपयोगना मुभ्य क्षेत्रो

4.1.1 आरोग्य जागृति

HIV, TB, Malnutrition, Maternal Health જેવા વિષયો પર WhatsApp, Facebook video, posters અને community radio અત્યંત અસરકારક સાબિત થયા.

4.1.2 પર્યાવરણ અને સ્વચ્છતા

Cleanliness drives, waste segregation, water conservation માટે રેલી, નાટક, short videos અને local FM નો ઉપયોગ કરાયો.

4.1.3 શિક્ષણ અને બાળ અધિકાર

બાળ મજૂરી, બાળલગ્ન, શિક્ષણનો અધિકાર, માટે storytelling videos, brochures અને શાળા કેમ્પેઇન સફળ રહ્યા.

4.1.4 મહિલા સશક્તિકરણ

સેલ્ફ હેલ્પ ગ્રુપ, મહિલા નેતૃત્વ અને સ્ત્રી પુરુષ સમાનતા વિશે Instagram reels અને success-story videosથી પરિવર્તન નોંધાયું.

4.2 મિડિયા ઉપયોગના પ્રકારો (Media Types Used)

- ✓ મીડિયા પ્રકાર ઉપયોગ અસર
- ✓ પ્રિન્ટ પોસ્ટર્સ, પેમ્ફ્લેટ, ન્યૂઝ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અસરકારક
- ✓ રેડિયો/ટીવી ઇન્ટરવ્યુ, ડોક્યુમેન્ટરી મોટા સ્તરે પહોંચ
- ✓ ડિજિટલ મીડિયા FB, Insta, YouTube, WhatsApp યુવાનોમાં અસરકારકતા ઊંચી
- ✓ લોકકલા નાટક, ગીત, ભજન ગ્રામ્ય સમુદાય જોડાણ

4.3 અભ્યાસ મુજબ અસરકારકતા

4.3.1 ઝડપથી માહિતી પહોંચાડવી

WhatsApp broadcast દ્વારા લોકડાઉન દરમિયાન 10,000 થી વધુ લોકોને આરોગ્ય માર્ગદર્શન પહોંચાડવામાં આવ્યું.

4.3.2 વર્તન પરિવર્તન

TB સારવાર પૂર્ણ કરવાનો દર 18% વધી ગયો, સ્વચ્છતા અભિયાનથી સ્કૂલોમા સ્વચ્છતા 26% સુધરી

4.3.3 સમુદાયની ભાગીદારીમાં વધારો

Self-help groups મા મહિલા સભ્યપદ 32% વધ્યું, પર્યાવરણ અભિયાનમાં યુવા વોલન્ટિયર વધ્યા

4.3.4 એનજીઓ માટે વિશ્વસનીયતા

મીડિયા કવરેજથી દાતાઓ અને સરકારી વિભાગો સાથે સહકાર વધ્યો. જેના કારણે એનજીઓને ફાયદો થયો.

5. ચર્ચા (DISCUSSION)

મિડિયા માત્ર માહિતીનો વહન નથી કરતા, પરંતુ સામાજિક અભિયાનને દિશા આપે છે. ગુજરાતની એનજીઓઓને ડિજિટલ મીડિયાનો શક્તિશાળી લાભ મળ્યો છે.

5.1 ડિજિટલ ડિવાઇડનો પડકાર

- ✓ ગામડાઓમાં સ્માર્ટફોન અને નેટ કનેક્ટિવિટી હજી મર્યાદિત છે.

5.2 ટેકનિકલ કુશળતાનો અભાવ

- ✓ ઘણી એનજીઓઓ પાસે મિડિયા પ્રોડક્શન ટીમ નથી.

5.3 ફંડનો અભાવ

- ✓ ગુણવત્તાપૂર્ણ વિડિયો અથવા કેમ્પેઇન બનાવવા ખર્ચાળ છે.
- ✓ છતાં પણ ડિજિટલ મીડિયાની અસરકારકતા સૌથી વધુ નોંધાઈ છે.

6. निष्कर्ष (CONCLUSION)

अभ्यास स्पष्ट करे छे के टकाउ सामाजिक विकास माटे समूह माध्यमो अनिवार्य बनी गया छे. गुजरातनी ऐनज्जोओओ माटे मीडिया — जास करीने डिजिटल मीडिया —ने कारणे जागृति वधी, समुदाय जोडायो, वर्तन परिवर्तन थयुं, सरकार-दाता सहकार वध्यो, पडकारो होवा छतां, आवनार वर्षोमां मीडिया अने समाजकार्यनुं संकलन वधु मजबूत बनशे.

7. सूयनी (RECOMMENDATIONS)

- ✓ 1. ऐनज्जोओओ माटे मीडिया ट्रेनिंग शरु करवुं
- ✓ 2. स्थानिक भाषामां IEC & BCC सामग्री तैयार करवी
- ✓ 3. डिजिटल मीडियानुं व्यावसायिक कन्टेन्ट प्लानिंग
- ✓ 4. रेडियो अने स्थानिक येनलो साथे भागीदारी
- ✓ 5. युवा वोलन्टियर द्वारा सोशियल मीडिया संपर्क
- ✓ 6. मीडिया-ऐनज्जोओ-सरकार वध्ये सहकार मोडल विकसाववुं

REFERENCES

1. UNICEF – Communication for Development (C4D)
2. SDG Communication Strategy – UNDP
3. Gujarat NGO Development Reports (2020–2024)
4. International Journal of Media & Social Work (Elsevier)
5. Planning Commission, Government of India – NGO Documentation

धीरुબહેનની 'દીકરીનું ધન'માં નારી સંવેદના

જાડેજા રિધિબા જે.

Phd શોધણા,

ગુજરાતી વિભાગ,

ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

ધીરુબહેન પટેલના વાર્તાસંગ્રહ 'એક લહર'માં કુલ ત્રેવીસ વાર્તાઓ સમાવિષ્ટ છે. તેમાં નારીવાદી અને નારીપ્રધાન અભિગમ ધરાવતી એક વાર્તા એટલે 'દીકરીનું ધન'. આ વાર્તામાં એક ગરીબ મધ્યમવર્ગીય કુટુંબની યુવતીનું જીવન બતાવવામાં આવ્યું છે.

વાર્તા ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં લખાઈ છે, એટલે કે વાર્તાકાર પોતે ઘટનાઓને બહારથી નિરીક્ષણ કરીને કહે છે. વાર્તામાં યુવાન શકુંતલા મુખ્ય નાયિકા તરીકે પ્રકાશિત થાય છે. આખી કથાવસ્તુ શકુંતલાના જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને સુસંગત રીતે ગૂંથાયેલી છે. શકુંતલા ધરનું આર્થિક ધારાસભ્ય છે – ધરના તમામ ખર્ચ અને ગુજરાનની જવાબદારી એ જ નિભાવે છે. પોતાના પરિવારની ખરાબ આર્થિક સ્થિતિને સુધારવા માટે નોકરી કરે છે. ધરકામ અને ઓફિસના કામ વચ્ચે સંતુલન સાધતી શકુંતલા નિરંતર પરિશ્રમ કરે છે.

શકુંતલાના પિતા ગુલાબદાસ અને માતા તેની લગ્ન વિશે કદી વિચારતા નથી, કારણ કે તેના ભાઈ જયંત મેડિકલની અભ્યાસ કરે છે અને તેના અભ્યાસ માટે ઘણો ખર્ચ થાય છે. એ ખર્ચ શકુંતલાની કમાણીથી જ પૂરાય છે, તેથી જયંત ડોક્ટરીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરે પછી જ શકુંતલાના લગ્ન વિશે વિચાર કરી શકાય, એવી ધરની માન્યતા હોવાથી તેના લગ્ન અંગે કોઈ ધ્યાન આપતું નથી. તેથી શકુંતલા અપરિણીત (લગ્ન ન કર્યા વિના) જ નોકરી કરે તે તેમના માટે જરૂરી છે. પોતે દીકરીનું ધન લેવા ઇચ્છતા નથી એવો દંભ કરતાં શકુંતલાના માતાપિતા ખરેખર તો શકુંતલાની આવક જતી કરવા માંગતા નથી. માટે જ શકુંતલાના લગ્ન પાછળ ઠેલી રહ્યાં છે. કમાતી દીકરી પરણી જાય એવું માતાપિતાને ન ગમે. તેવી વાત વાર્તામાં ફલિત થાય છે.

શકુંતલા એક સંવેદનશીલ, શ્રમશીલ અને આત્મસન્માનવાળી યુવતી છે, પરંતુ તેની માતાની વૃત્તિ તેના માટે સતત માનસિક ઘર્ષણનું કારણ બની રહે છે. શકુંતલાની માતા બહુ સ્વાર્થી અને ઝઘડાળું સ્વભાવ ધરાવે છે. તેને શકુંતલા એ રીતે લાગે છે જાણે સોનાના ઇંડા મૂકતી મરઘી – એટલે કે, કમાણી કરતી દીકરી, જેને લગ્ન કર્યા પછી ગુમાવવી ન પડે. માતા વારંવાર શકુંતલાને કહે છે કે તે દેખાવમાં સારી નથી, તેથી તેના લગ્ન નથી થતા. આવો સતત ટકોરો શકુંતલાના મનમાં દુઃખ, આત્મસંદેહ અને એક પ્રકારની અસ્તિત્વની પીડા જન્માવે છે. તે માનવા લાગે છે કે કોઈ પુરુષ તેને સ્વીકારશે નહીં, કોઈ તેની સાથે જીવન જીવવા ઇચ્છશે નહીં. આ રીતે તે સમાજના સૌંદર્યના ખોટા માપદંડોની શિકાર બને છે.

માનસિક સંઘર્ષમાંથી મુક્તિ મેળવવા શકુંતલા પોતાને કાર્યમાં ડૂબાવી દે છે. દિવસ દરમિયાન તે ઓફિસમાં કાર્યરત રહે છે, સાંજે shorthand-typingના વર્ગોમાં જાય છે અને રવિવારે હિન્દી ભાષા શીખવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ તેની માનસિક એકાંતતાથી મુક્ત થવાની લડત તરીકે જોવામાં આવે છે. તેના અંતર્મનમાં એક અશાંત પ્રશ્ન સતત ધબકે છે – “શું હું ખરેખર અયોગ્ય છું?” આ પ્રશ્ન જ તેને માનસિક તાણ અને આત્મવિશ્લેષણના વલોણામાં ધકેલી દે છે.

આ દરમિયાન એક દિવસ વસુબહેનના પરિચિત રમેશના પુત્ર તરફથી શકુંતલાને વિવાહ માટે પસંદગીનો સંદેશો આવે છે. આ સંજોગ વાર્તામાં આશાનો પ્રથમ કિરણ બનીને પ્રવેશે છે. પરંતુ શકુંતલાની માતા પોતાના અહંકાર અને ખોટી માન્યતાઓના કારણે આ સંબંધને નકારી દે છે. તે દીકરાના ડોક્ટર બનવાના બહાને વાતને ટાળી દે છે – પરંતુ મૂળ કારણ છે મનનો દંભ અને સામાજિક પ્રદર્શિત ચિંતાનો તણાવ.

શકુંતલાની કથા માત્ર વ્યક્તિગત પીડા નથી, તે તો સમગ્ર સમાજની સ્ત્રી વિરુદ્ધ મનોદેશાનું પ્રતિબિંબ છે. શકુંતલાના દુઃખ જીવન અને આંતરિક વિચારોનું વર્ણન કરીને વાર્તાકારએ સમાજની સ્થિતિને સમજદારીપૂર્વક રજૂ કરી છે.

समाजमां स्त्रीओ पर विविध रीते अन्याय अने शोषण थतुं जोवा मणे छे. ज्यारे दीकरी घर माटे कमाणी करती बने, त्यारे ते तेषी माटे दुःख परिस्थिति बने छे. दीकरीनी आवक पर घर याले अने मातापिता तेना लज्ज के उमरने अवगणता रहे, त्यारे ये तेनी माटे भूख कठिन समय बने छे. शकुंतलाने पण अेम ज - पोताना लाधनुं अस्यास पूरुं न थाय त्यां सुधी नोकरी करवी इरजियात छे.

शकुंतला अेक युवा युवती छे, अेटले ते पण लज्ज अने जिवनना सपना जोती हती - जे स्वाभाविक छे. परंतु, लले ते कमाती होय, तोय पोताना माटे कंठ करी शकती नथी; पोतानां कपडां पण पसंथी लई शकती नथी. तेनी माता तेना देभाव, वर्तन अने स्वभाव अंगे वारंवार टिप्पणीओ करे छे, जेना कारणे शकुंतला आत्मविश्वास गुमावी हे छे अने निचता अनुभव छे.

वार्ताकार पात्रोनी मनोस्थितिने सूक्ष्म संवेदनशीलताथी व्यक्त करवामां सइण रखा छे. अे वार्ताकारनी अभिव्यक्ति-सिद्धि कही शकाय. आभी वार्ता रसाण अने स्पर्शक बनी रहे छे. लावक वार्ता साथे तादान्य साधी शके, अे तेनी इलश्रुति छे. पात्रो ज्वंत थईने वायकने पोताना लागे छे. शकुंतलानी मातानी इंली वृत्तिनुं पण वार्ताकारे तीव्रतापूर्वक आलेभन कर्युं छे. माताना मुभेथी उच्यारायेली पंक्ति - “दीकरीनो पैसो मारे मन गायनी माटी बराबर छे” - तेना मानसिक विसंगततानुं ज्वंत प्रतिबिंब बनी रहे छे.

नबणी आर्थिक स्थितिने कारणे शकुंतला ओड़िसेथी थाकी ने साडापांचे घरे पहोये छे. महेमान आव्या होय तो क्यारेक कोइ बांकी राभेली रकाबी हाथ लागे, नहीतर stove जाते सणगावी या बनाववी पडे. साडा आठे ठंडी थाणी सामे बेसता बेसता ते पूरी रीते थाकी जती. परिवार अेटलो गरीब छे के शकुंतलाना पासे इक्त त्रण सामान्य छापेला साडला अने बे रंगीन साडला ज छे. ते हमेशा जूना, आंभा कपडां पहेरीने, घर अने ओड़िस - बने जग्याअे सतत महेनत करती रहे छे. तेना वस्त्रो झटी न जाय के रंग ठीडी न जाय, ते लयथी कपडां पण सारा धोई शकातां नथी. आ वर्णन शकुंतलाना जिवनना इरुण दैनिक संघर्षनुं तादृश्य दृश्यपट भोणे छे.

शकुंतलानी जिंदगीनी इशाने वर्णवता वार्ताकारनुं लाषाकर्म पण असरकारक जोवा मणे छे. ‘बघे अेक सरभो साधारण मेलनो पास लागेलो ज रहेतो. अने अेक रीते ज्यो तो शकुंतलानी पोतानी जिंदगीये अेवी ज नहोती शुं ? ‘शकुंतलानुं हृदय जाले मर्यादाना बंधन तोडी बहार सौ कोइने पोतानी वाणी संलणाववा मथतुं होय तेम जोरथी घडकतुं हतुं.’ अहीं वार्ताकार विविध अलंकारोना विनियोग द्वारा वार्ताने वधु आस्वाद्य बनावी छे.

आ रीते शकुंतलाना मननी आंतरिक पीडा, तूटेला सपना, अने परिवारनी धनलालसा तेना जिवनने दुःखथी लरेतुं बनावे छे. वार्ताकारे आ समग्र परिस्थितिनुं कुरुण चित्र इर्युं छे. दीकरीना धनप्रत्ये लोली वर्तनवाणा समाजने विषय बनावी, लेभके पोतानी सज्जनात्मकता अने संवेदनशीलता सइणतापूर्वक इर्शावी छे. अे लाव वार्ताना अंतरमां स्पष्ट अनुभूतिरूपे देभाय छे अे ज आ वार्तानी साहित्यिक सइणता छे.

संदर्भ ग्रंथ

1. पटेल धीरुबहेन, ‘अेक लहर’ वार्तासंग्रह, प्र. आवृत्ति १९८८, अेन.अेम. त्रिपाठी, मुंबई

प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली: वैदिक कालीन मूल्यांकन एवं शिक्षण पद्धति का अध्ययन

डॉ. जय ओझा

आसिस्टेंट प्रोफेसर

संस्थान: : चिल्ड्रन्स रिसर्च युनिवर्सिटी

सारांश

प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली विश्व सभ्यता की सबसे प्राचीन और स्थायी प्रणालियों में से एक रही है। अनेक विदेशी आक्रमणों और सांस्कृतिक परिवर्तनों के बावजूद, यह प्रणाली आज भी जीवित है। वैदिक परंपरा पर आधारित यह शिक्षा प्रणाली आध्यात्मिक, नैतिक और बौद्धिक विकास पर आधारित थी। इसमें अनुशासित जीवन, श्रद्धा, और गुरु-शिष्य के पवित्र संबंध को विशेष महत्व दिया गया। यह शोध-पत्र वैदिक कालीन शिक्षा व्यवस्था की प्रमुख विशेषताओं—जैसे कि उसकी संरचना, शिक्षण पद्धति, मूल्यांकन प्रणाली तथा व्यावसायिक शिक्षा—का अध्ययन करता है। ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद और अथर्ववेद जैसे प्राचीन ग्रंथों तथा आधुनिक विद्वानों के अध्ययन के आधार पर यह स्पष्ट किया गया है कि नैतिक योग्यता, सतत मूल्यांकन और श्रेणी-आधारित शिक्षा ने प्राचीन भारतीय शिक्षाशास्त्र की नींव रखी। साथ ही यह लेख यह भी दर्शाता है कि वैदिक आदर्श आधुनिक शिक्षा-दर्शन के लिए आज भी प्रासंगिक हैं।

परिचय (Introduction)

प्राचीन भारतीय शिक्षा प्रणाली मानव सभ्यता के इतिहास में सबसे संगठित और विकसित प्रणालियों में से एक थी। विदेशी आक्रमणों और सामाजिक परिवर्तनों के बावजूद, इसकी मूल भावना आज भी पाठशालाओं और गुरुकुलों में जीवित है (Keay, 1938)। इन संस्थानों ने ब्रह्मचर्य, आध्यात्मिक अनुशासन और गुरु-शिष्य के पवित्र संबंध जैसे मूल आदर्शों को बनाए रखा। वाराणसी जैसे प्राचीन नगर आज भी इस शिक्षा परंपरा के जीवंत केंद्र हैं। भारतीय शिक्षा प्रणाली विभिन्न चरणों से गुजरती—वैदिक, महाकाव्य, उपनिषदिक, धर्मसूत्र और बौद्ध काल—जिनमें प्रत्येक काल की अपनी विशिष्ट शैक्षिक विशेषताएँ रहीं। इनमें से वैदिक काल (1500 ई.पू. से 500 ई.पू.) को भारतीय शैक्षिक विचार का आधार स्तंभ माना जाता है (Majumdar, 1951)

वैदिक काल: उत्पत्ति और दर्शन

वैदिक काल आर्य सभ्यता के प्रारंभिक और उत्कर्ष काल का प्रतीक था, जब शिक्षा नगरों में नहीं, बल्कि वनों में स्थित आश्रमों में दी जाती थी। जैसा कि रवीन्द्रनाथ टैगोर ने कहा था—
“भारत में नगर नहीं, वन ही सभ्यता का उद्गम स्थल है।”
शिक्षा का उद्देश्य केवल ज्ञान प्राप्त करना नहीं, बल्कि जीवन को अनुशासित और आध्यात्मिक बनाना था। “वेद” शब्द संस्कृत धातु विद् से बना है, जिसका अर्थ है “जानना”। चार वेद—ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद और अथर्ववेद—ज्ञान के सर्वोच्च स्रोत माने गए। इनमें ऋग्वेद सबसे प्राचीन और मौलिक है, जिसमें 1017 सूक्त दस मंडलों में विभाजित हैं (Macdonall&Bookyield, उद्धृत Keay, 1938)

शिक्षाकीसंरचना

वैदिक काल की शिक्षा पूर्णतः मौखिक थी। श्रुति (सुनना) और स्मृति (स्मरण) ही ज्ञानार्जन के दो आधार थे। लिखकर वेदों का अध्ययन वर्जित था क्योंकि उसे पवित्रता का अपमान माना जाता था। छात्रों से केवल पाठ रटना ही नहीं, बल्कि उसका गूढ़ अर्थ समझना भी अपेक्षित था। ऋग्वेद में कहा गया है—
“जो व्यक्ति वेद तो पढ़ता है परंतु उसका अर्थ नहीं समझता, वह केवल भार होने वाले पशु के समान है।”
शिक्षा का प्रारंभ उपनयन संस्कार से होता था, जो शिष्य के “नए जन्म” का प्रतीक था। इसके पश्चात् छात्र ब्रह्मचारी बनकर गुरु के आश्रम में रहता था, सेवा करता था, और नियमपूर्वक संयमित जीवन व्यतीत करता था। शिक्षा दो चरणों में होती थी—प्राथमिक स्तर पर पाठ और उच्च स्तर पर ध्यान एवं योग का अभ्यास (Nirukta, i.18)

उच्च शिक्षा

उच्च शिक्षा केवल उन छात्रों के लिए थी जिनमें उच्च मानसिक और आध्यात्मिक क्षमता (महा प्रज्ञानन) होती थी। उन्हें यज्ञों, कर्मकांडों और दार्शनिक विचारों का गहन अध्ययन कराया जाता था। पुरोहितों को प्रशिक्षित करने के लिए विशेष विद्यालय होते थे— होत्रि (ऋग्वेद से मंत्रोच्चारण करने वाले), उद्गात्री (सामवेद के गायनकर्ता), और अध्वर्यु (यजुर्वेद के कर्मकांड संचालक)

मूल्यांकन और परीक्षा प्रणाली

आधुनिक परीक्षाओं की तरह कोई औपचारिक परीक्षा प्रणाली नहीं थी। मूल्यांकन सतत निरीक्षण, नैतिक परीक्षण और आत्मानुशासन के माध्यम से होता था। शिक्षक (आचार्य) अपने विवेक से छात्र की बौद्धिक और नैतिक योग्यता का आकलन करते थे।

(1) प्रवेश के समय नैतिक परीक्षा

शिष्य हाथ में लकड़ी लेकर गुरु के पास आता था—यह समर्पण और अध्ययन की तत्परता का प्रतीक था। प्रवेश से पहले गुरु छात्र की ईमानदारी, संयम और विनम्रता की परीक्षा करता था। मनुस्मृति में कहा गया है कि असंयमी या कपटी व्यक्ति को शिक्षा देना निषिद्ध है (Manu Smriti, II:114–115)।

(2) सतत मूल्यांकन

गुरु के साथ निवास से शिक्षक को छात्र के आचरण और अध्ययन की निरंतर समीक्षा का अवसर मिलता था। निरुक्त में उल्लेख है कि केवल वे छात्र जो बुद्धिमान, तपस्वी और जिज्ञासु हैं, उन्हें ही शिक्षा जारी रखने की अनुमति थी। जो नियमों का पालन नहीं करता था, उसे गुरुकुल से निष्कासित किया जा सकता था।

(3) विद्यार्थियों की श्रेणीकरण प्रणाली

सायणाचार्य के अनुसार छात्रों को उनकी योग्यता के आधार पर तीन वर्गों में बाँटा जाता था (Keay, 1938):

1. महा प्रज्ञानन – उच्च क्षमता वाले छात्र (उच्च शिक्षा हेतु पात्र)
2. मध्यम प्रज्ञानन – सामान्य क्षमता वाले छात्र (व्यावसायिक कार्य हेतु उपयुक्त)
3. अल्प प्रज्ञानन – अल्प क्षमता वाले छात्र (शिक्षा से निष्कासित)

यह प्रणाली आधुनिक ग्रेडिंग प्रणाली के समान थी।

(4) विद्वत् सभाओं में प्रवेश

विद्वान् ब्राह्मणों की ब्राह्मण संघ सभाएँ होती थीं, जिनमें केवल वे विद्वान् भाग ले सकते थे जो मौखिक प्रश्नोत्तर परीक्षा पास करते थे। यह संभवतः विश्व की सबसे प्राचीन मौखिक परीक्षा प्रणाली थी।

व्यावसायिक शिक्षा

वैदिक काल केवल आध्यात्मिकता का युग नहीं था, बल्कि व्यावहारिक कौशलों का भी। ऋग्वेद में अनेक व्यवसायों का उल्लेख है—कृषि, बड़ईगिरी, धातुकर्म, वैद्यक और चमड़ा उद्योग। एक सूक्त में कहा गया है—

“मैं कवि हूँ, मेरा पिता वैद्य है, और मेरी माता अनाज पीसने वाली है।” (ऋग्वेद, 9.112.3)

यह उस समय की आर्थिक विविधता और व्यावसायिक प्रशिक्षण का प्रमाण है। अथर्ववेद में औषधीय ज्ञान और चिकित्सा विज्ञान का उल्लेख मिलता है, जिससे वैद्यक शिक्षा का विकास स्पष्ट होता है।

चर्चा (Discussion)

वैदिक शिक्षा प्रणाली समग्र (Holistic) और मानव-केंद्रित थी। इसका लक्ष्य केवल ज्ञानार्जन नहीं बल्कि व्यक्ति का चारित्रिक, मानसिक और आध्यात्मिक निर्माण था। इसमें निरंतर मूल्यांकन, नैतिकता, और गुरु-शिष्य के व्यक्तिगत संबंध को विशेष महत्व दिया गया।

इसके अतिरिक्त, व्यावसायिक शिक्षा ने समाज के आर्थिक स्वावलंबन को भी सुनिश्चित किया। इस प्रकार वैदिक शिक्षा ने आधुनिक शिक्षा मनोविज्ञान और मूल्य-आधारित शिक्षा की कई अवधारणाओं की नींव रखी।

निष्कर्ष (Conclusion)

वैदिक कालीन शिक्षा प्रणाली एक आदर्श समन्वित शिक्षण मॉडल प्रस्तुत करती है, जिसमें नैतिक अनुशासन, बौद्धिक विकास और व्यावसायिक कौशल का संतुलन था। आज के यांत्रिक और परीक्षा-केंद्रित शिक्षण वातावरण में वैदिक आदर्शों की पुनर्स्मृति नैतिकता और मानवीयता को पुनः स्थापित करने में सहायक हो सकती है।

संदर्भ (References)

- Keay, F. E. (1938). *Ancient Indian Education: An Inquiry into Its Origin, Development, and Ideals*. Oxford University Press.
- Majumdar, R. C. (1951). *Ancient Indian History and Civilization*. London: George Allen & Unwin.
- Manu. (n.d.). *Manu Smriti (II:114–115)*.
- Nirukta by Yaska. (n.d.). (अनुवाद: लक्ष्मण सरूप)।

Rig Veda, 9.112.3; 10.109.5; 10.71.8.
Tagore, R. (1917). The Religion of Man. Macmillan.
Goldman, R. P. (1992, August 15). "Professor on Vedic Education."Hindustan Times.
Macdonall, A. A., &Bookyield, E. (उद्धृत Keay, 1938 में) ।
Atharva Veda, III.15.3.

'भारतीय संस्कृतिना पाया' ग्रंथमांथी प्रगट थतुं महर्षि श्री अरविंदनुं अध्यात्मदर्शन

डॉ. दीपक पंड्या

M. 9427026979
email : pandyadpk2@gmail.com
Samarpan Arts & Commerce College, Sector : 28
Gandhinagar – 382028 Gujarat

'भारतीय संस्कृतिना पाया' ग्रंथमां श्री अरविंदे भारतीय संस्कारिता अने संस्कृति उपर विदेशीओचे करेली टीकाओनो जवाब आप्यो छे. तेमां भारतीय आध्यात्मिकता, धर्म, कला, साहित्य, सामाजिक अने राजकीय प्रणालिका तथा राजकारण विशेषा निबंधो छे. आ निबंधोमां श्री अरविंद कहे छे के, "भारतीय संस्कारिता अने विश्वमां श्रेष्ठ संस्कारीता छे कारण के आ संस्कारीतामां उच्च आध्यात्मिक लक्ष्य छे अने जगत परना ज्वनना रूप अने गति पर ओले के सारो प्रभाव स्थापित कर्यो छे. आ संस्कृतिनुं लक्ष्य, कार्यकारक बण अने विचारोनुं हाई आध्यात्मिक अलीप्सा छे. भारतीय संस्कृतिअे आध्यात्मिकताने ज्वननुं सर्वोच्च लक्ष्य गण्युं छे. समग्र ज्वनने आध्यात्मिकता प्रत्ये दोरवा प्रयत्न कर्यो छे."

श्री अरविंद मानता हता के परदेशीओना निराधार आक्षेपो, टीका अने निंदा सामे भारतीय संस्कृतिनो जोरदार बचाव करवो जोईअे तेमज पश्चिमना जडवाएना हुमलाओनो सामनो करवो जोईअे. अही आ पुस्तकना थोडा मुदाओ रक्ष कर्या छे.

आ जगतमां सुभ अे मानवीनुं लक्ष्य छे. आ संदर्भे श्री अरविंद कहे छे के भरुं सुभ तो आत्मा, मन अने देहनो साचो संवाए शोधी तेनो निभाव करवामां रहेलुं छे. आ प्रकारना संवाएनी यावी जेटले अंशे मानव शोधी शके तेटले अंशे संस्कृतिनुं मूल्यांकन थई शके, अेटले अंशे संस्कारीता के सत्यताना सिद्धांतो, ध्येय अने गतिओ ते संवाएने अभिव्यक्त करे अने हेतुओना विकासने योग्य वलाए आपे तेटले अंशे ते सत्यता के संस्कारीतानुं तारतम्य मूलवाच. श्री अरविंद जणावे छे के आवी सत्यता के संस्कारीता प्रधानतः युरोपिय जेवी लौतिक होई शके के भारतीय जेवी मुभ्यत्वे आध्यात्मिक होई शके.

श्री अरविंद जणावे छे के भारतनुं दृष्टिबिंदु अेवुं छे के अेक परम शाश्वत आत्मतत्व जड पदार्थमां ढंकायेलुं के तीरोभूत थयेलुं छे अने ते सर्वव्यापी छे. ते पार्थिव भूमिकामां आविर्भाव पामे छे अने कमशः विकास पामता ते मन प्रधान मानवमां आवीने विचारोना जगतमां प्रवेशे छे अने विस्तार तेमज उन्कर्ष साधनुं रहे छे. आम मनना आध्यात्मिक अंशना वधता जता प्रगटीकरणना परिणामे मानवमां रहेली शुद्ध आध्यात्मिक चेतनानी साथे तेने जोडवामां मानवी सङ्ग थाय छे.

श्री अरविंद जणावे छे के भारतनुं सामाजिक माणभुं पण आ भावना पर प्रतिष्ठित थयेलुं छे. तेनुं तत्वज्ञान, तेनो धर्म अने आध्यात्मिक चेतना अने परिणामो पण तेनी तरङ्ग गति करती अलीप्सा छे. तेवी ज रीते तेनी कला अने तेनुं साहित्य पण ओर्ध्वमुभी छे अने तेनो समग्र धर्म पण तेना पर मंडायो छे. प्रगतिने ते अपनावे छे पण अे प्रगति आध्यात्मिकता तरङ्ग लई जनारी होवी जोईअे. आ रीते उन्नत विचारधारा पर प्रतिष्ठित थयेलुं ज्वन अने आध्यात्मिक भाव तरङ्गनी प्रेरणा अे बधुं तेनी सत्यताने निराणुं मूल्य अर्पे छे अने जगतमां तेने विशिष्ट स्थान आपे छे.

सामान्य रीते कोईपण प्रजानी संस्कृतिने आपणे ज्वननी, चेतनानी अभिव्यक्ति तरीके वर्णवीअे छीअे. श्री अरविंद जणावे छे के ज्वननी चेतनानुं घडतर त्रण रीते थाय छे :

१. तेना विचारो आदर्श उन्नतगामी होय, तेनी संकल्पशक्तिमां आत्मानी अधिकता होय. आ विचारो मानसिक रीते शुद्धि, विशालता वगैरेनुं दर्शन करावे छे. धर्मना ओर्ध्वभिमुख संकल्पो आत्मानी अलीप्साना दर्शन करावे छे.

२. चेतनामां सर्जक आत्माभिव्यक्ति, गुणग्राही सौंदर्यबोध अने कल्पना शक्ति होय. आ तत्वो कला, साहित्य वगैरे, तेनी अंतःप्रेरणा, कल्पना, प्राणनी गति अने सर्जनात्मक सूअने प्रगट करे छे.

3. व्यवहारने उपयोगी स्थूण घडतर होय. आ तत्वो सामाजिक व्यवहारमां समाज, तेनी रयना, राजकारण वगैरेमां बाह्यज्वननुं माणुं घडे छे.

श्री अरविंद जणवे छे के आ त्रणे ऐकसाथे ज्वनना संस्कार घडे छे अने समाज रयना निर्माण करे छे पण तेमांनुं मात्र कोह ऐक प्रबल के प्रभावी होतुं नथी. भारत असाधारण रीते त्रणेनो समन्वय करीने पोताना सर्व क्षेत्रोमां प्रथम तत्वने पूर्ण भावे व्यापक बनाव्युं छे.

दूकमां ऐम कही शकाय के भारतीय संस्कृति शरूथी अत्यार सुधी ऐक आध्यात्मिक, ऐक आंतरदर्शी, धार्मिक तेमज तात्विक संस्कृति रही छे. बधी ज बाबतोमां आध्यात्मिक तत्व ज मध्यवर्ती अने विशिष्ट रह्युं छे. तेमां बाह्यज्वनने पण आत्माना आंतरदर्शनने आधीन बनाववामां आव्युं छे.

ऐक ऐवो आक्षेप अने टीका करवामां आवे छे के भारतीय तत्वज्ञाने आपणने प्रकृतिना ज्ञान अने अभ्यासथी विमुक्त कर्या छे. आ ऐक अवास्तविक विधान छे. ऐटलुं ज नही परंतु ऐथी भारतीय सभ्यताना लव्य इतिहासनी अवगणना थई छे ऐम कहेवाय. हवे जो आपणे कुदरत ऐटले लौतिक प्रकृति ऐम मानता होईऐ तो पुरातन काणमां भारते ज वैज्ञानिक शोधभोगो अने सिद्धि प्राप्त करी हती तेवी प्रगति दुनियाना कोह अन्य देशे प्राप्त करी न हती.

आ संदर्भमां श्री अरविंद जणवे छे के भारते गणितशास्त्र, भगोण, रसायण, औषध, शस्त्रक्रिया वगैरे लौतिक ज्ञाननी शाभाओमां ज प्रगति करी हती तेने लईने जगतनी सर्व जतिओनो भारत गुडु हतो. युरोपे पण ऐमांथी लौतिकशास्त्रोमां प्रगति माटे झयटो उढाव्यो छे अने ऐना दाभला भोजुड छे.

भारतीय मानस ज्वननी सघणी बाबतोने जीएवटभरी नजरें जेतुं हतुं. तेनां महत्वनां पासानुं सूक्ष्म निरीक्षण करतुं हतुं. तेनी पद्धति शोधी काढतुं हतुं अने तेनी प्रत्येक शाभामां ऐक विज्ञान, ऐक शास्त्र, सुप्रतिष्ठित योजना अने नियमो स्थापतुं हतुं. आ ऐक वैज्ञानिक वलण हतुं; परंतु आ जूनी परंपरा भारत सायवी शक्युं नथी. इतिहास कहे छे के १३मी सदीनी आसपास तो आपणे आ वैज्ञानिक परंपरा तदन भोई अंधकार अने निश्चिंततामां सरी पडेला हता.

श्री अरविंद जणवे छे के आ बन्नुं तेने भारतीय मानसना अध्यात्मवादी वलण साथे कोह संबंध नहोतो. ते समये तत्वज्ञाननो विकास पण ठप थई गयो देभाय छे अने ज्यारे अध्यात्मिक तत्वज्ञान इरीवार सज्वन रीते कार्य करतुं थयुं त्यारे ऐ प्रयत्नोमां प्रकृतिनो अभ्यास मात्र माणसना मननी प्रकृतिनो अने आपणी आंतरशक्तिओनो ऐवो मर्यादित अभ्यास बनी रह्यो. परिणामे आपणे लौतिक विज्ञाननी बाबतमां कांई ज प्रगति भेडी न शक्या. बधी ज शोधो अस्तित्वना आध्यात्मिक सत्यनी भोजमां सीमित बनी रही. आम जे कांई प्रगति थई ते मानसिक रीते संस्कृतिमां तेमज धर्मना सत्यनो सुसंवाड स्थापवामां थई पण लौतिक प्रकृतिना सत्य लगी पहोयवामां के तेनो विकास करवा माटे कोह प्रगति थई नही.

बीजु बाजु श्री अरविंद कहे छे के कोह प्रकारना तपस्यावाडना तत्व वगार कोह संस्कृति महान अने पूर्ण संस्कृति न बनी शके कारण के तपस्यावाड ऐटले आत्मत्याग अने आत्मविजय छे. तेना वडे मानव निम्न आवेगोनो निरोध करे छे अने निम्न स्वभावथी उपर ठीठी ठीध्वमां गति करे छे. शरीरदमन ऐ दुःख सहन करवानी बाबत नथी पण ते उच्यतर आनंद अने आत्मानी निरपेक्ष प्राप्ति माटे करवामां आवतो उदात्त प्रयास छे. जे मन छन्नियोथी मोहित थई स्थूण ज्वनमां गरक अत्यंत क्षुब्ध होय ते आ उदात्त आदर्शो स्वीकारतुं नथी तेने माटे तपस्या ऐक डूर बलिदान रुपे ज होय छे. भारतमां आवी त्रुटीओ अने ऐनाथी परिणामोनो अभाव नथी. तो पण भारतीय आध्यात्मिकता ऐना महान युगोमां कामनामय ज्वन अने प्राणीक संतोषथी पर रहेवा माटेना ऐक महान प्रयत्न रुपे प्रयत्नशील रहेल छे तेम छतां आ तपस्यावाडना आदर्शने ज अंतिम उपाय तरीके स्वीकारवानो नथी.

ऐम कहेवुं के भारतीय संस्कृति ज्वननी महत्ताने नकारे छे, पार्थिव संबंधोथी अनासकत रहे छे, ज्वन क्षणिक अने बिन अगत्यनुं छे ऐवुं माने छे, ते पण गेररस्ते दोरनारी रज्जुआत छे. आवी टीका वांची कोह ऐम धारे के भारतनी समग्र विचारसरणीमां शून्यवाड अने अद्वैतवादी मायावाड ज प्रवर्ते छे, अर्थात् भारतनी समग्र कला, तेनुं साहित्य, सामाजिक चिंतन आवी निःसारतामांथी जन्म्युं छे तो ऐ संदर्भे श्री अरविंद कहे छे के ऐ तो परदेशीओनी गेररस्ते दोरनारी रज्जुआत मात्र छे. आ संदर्भे विशेष प्रकाश पाडतां श्री अरविंद जणवे छे के भारतनी प्राचीन सभ्यता मानवना चार पुरुषार्थ पर स्थपाई छे :

१. प्रथम पुरुषार्थ ईश्वर अने उपभोग ऐटले के 'काम' छे.

२. बीजो पुत्रुषार्थ शरीर मननी जरुरियातो अने लौतिक आर्थिक लक्ष्यो छे अटले के 'अर्थ' छे.
३. त्रीजो पुत्रुषार्थ नीतिशास्त्र प्रमाणेनुं व्यक्तिगत अने सामाजिक जिवन अर्थात 'धर्म' छे.
४. योथो पुत्रुषार्थ आध्यात्मिक मुक्ति अटले के 'मोक्ष' छे.

आ संदले श्री अरविंद जएावे छे के अेमां पहेला त्रएे पुत्रुषार्थोनी तृप्ति थाय पछी योथे तबक्के मुक्ति आवे छे. जिवनने अतिक्रमता पहेला जिवनने लरपूर माएावुं जोएाये. कुटुंब, जाति अने देवो प्रत्येनुं ऋण, पृथ्वीने तेनुं देवुं, सगासंबंधीओने तेमनो हिस्सो वगेरे ऋण यूकववा जोएाये. त्यार पछी ज 'मोक्ष' इपी पुत्रुषार्थमां शांति के स्वर्गनुं गौरव प्राप्त थाय छे. जो आम होय तो पछी अेम कही शकाय केम कही शकाय के भारतीय संस्कृति जिवनने नकारे छे ? अेवो स्वाभाविक प्रश्न श्री अरविंद उठावे छे.

श्री अरविंदनी दृष्टिअे प्राचीन भारतीय जिवनना व्यवहारमां अने साहित्यमां पएा मात्र परलोकवादनं तत्त्व नथी. संस्कृत साहित्य तो मानवजिवननुं साहित्य छे. जिवन प्रत्ये घृणा इलावनार कोएा तत्त्व तेमां नथी. जो भारतीय मानसे आध्यात्मिक व्यक्तिने सौथी अगत्यनुं स्थान आप्युं होय तो मानव आत्माने माटे आध्यात्मिक मुक्ति अे सर्वोच्य परिस्थिति गाएाय. अे संस्कृति, शास्त्र, कानून, राजकारण, समाजविज्ञान, कला वगेरे सर्व प्रत्ये समान भावे जोती रही छे. पुरातन तत्त्वज्ञानना, न्यायना, धर्मना वगेरे दाभला जोएाये; कलाकारीगरीना नमूना जोएाये अने साहित्य वगेरे जोएाये तो आ बधुं स्पष्ट थएा जाय छे.आ संदले जोएाये तोश्री अरविंदलिखित 'भारतीय संस्कृतिना पाया' ग्रंथमांथी प्रगट थनुं अध्यात्मदर्शनमानवजिवनने सर्वांगी रीते आश्लेषमां लेनारुं अने मानवजिवननुं दिव्यजिवनमां इपांतर करनारुं अध्यात्मदर्शन बनी रहे छे.

संदर्भ

'भारतीय संस्कृतिना पाया', श्री अरविंद